

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЗОЛОТАРЬОВА ЯНА ІГОРІВНА

УДК 94(73)"1970/1990"

**ПРАВА ЛЮДИНИ У ПОЛІТИЦІ США ЩОДО СРСР
(1970-ТІ – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Комаренко Олександр Юрійович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	11
1.1. Огляд джерельної бази дослідження	11
1.2. Аналіз сучасного стану наукової розробки теми.....	25
РОЗДІЛ II УТВЕРДЖЕННЯ ДИСКУРСУ ПРАВ ЛЮДИНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США (КІНЕЦЬ 1960-Х – СЕРЕДИНА 1970-Х РР.)	46
2.1. Права людини у політичній традиції США	46
2.2. Пошуки оновленої концептуальної основи зовнішньої політики США наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр.	54
2.3. Правозахисні ініціативи Конгресу США у 1973-1976 рр.	60
2.4. Участь США у напрацюванні гуманітарних положень Гельсінського Заключного акта.....	73
РОЗДІЛ III ФОРМУВАННЯ ТА МЕТОДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ США ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В РОКИ ПРЕЗИДЕНСТВА ДЖ. КАРТЕРА.....	85
3.1. Доктрина захисту прав людини в стратегії зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера: суть, принципи та завдання.....	85
3.2. Правозахисні ініціативи адміністрації Дж. Картера щодо СРСР у 1977-1980 рр.	102
3.3. Активізація американської дипломатії в рамках Гельсінського процесу 1977- 1978 рр.....	125
РОЗДІЛ IV ПРОБЛЕМА ПРАВ ЛЮДИНИ У АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.	140
4.1. Перегляд правозахисного компонента стратегії зовнішньої політики адміністрацією Р. Рейгана.....	140

4.2. Особливості політики США щодо СРСР у напрямку прав людини в першій половині 1980-х рр.....	159
4.3. Результати та наслідки реалізації політики прав людини США стосовно СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр.....	182
ВИСНОВКИ.....	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	210

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження характеризується важливістю проблематики прав людини в сучасному суспільстві. Будучи зафіксованими в міжнародному праві, вони поступово стали істотним елементом світового політичного процесу та сприймаються як фактор формування нового образу глобального світу.

Протягом історичного розвитку питання прав людини набуло багато в чому політичного характеру, а після Другої світової війни (1939-1945 рр.) проблема прав людини з внутрішньодержавної перетворилась у міжнародну. Прийняття Статуту ООН (1945 р.), Загальної декларації прав людини (1948 р.), Пактів про права людини (1966 р.) та інших угод не лише наклали на держави юридичні зобов'язання у сфері прав людини, а й передбачили створення цілої системи міжнародних механізмів контролю за їх дотриманням. Тому в останній третині ХХ ст. права людини стали предметом глибокої стурбованості з боку світової спільноти, а у Сполучених Штатах Америки – складовою зовнішньої політики, зокрема щодо Радянського Союзу.

Відповідно для того, щоб з'ясувати успішність дискурсу про права людини як зовнішньополітичної стратегії США, необхідно дослідити історичні аспекти формування американської політики щодо захисту прав людини. Також дана тема викликає інтерес із позиції вивчення змін зовнішньополітичних пріоритетів США, трансформації міжнародної політики в 1970-ті – на початку 1990-х рр., ідеологічного поля легітимного протистояння з СРСР та відновлення морального лідерства США у світі. Політика щодо захисту прав людини нерозривно пов'язана з іншим, не менш важливим завданням ХХ ст. – розбудовою демократичних інститутів та розвитком громадянського суспільства.

Сьогодні загальна повага і дотримання прав людини входить до числа найбільш важливих завдань, необхідність вирішення яких стоїть перед світовою спільнотою та Україною зокрема. Тому дослідження правозахисної складової міжнародних відносин та її історичного розвитку є актуальним в тому числі для розбудови державної політики України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми “Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність” (державний реєстраційний номер 11БФ046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дослідження полягає в тому, щоб всебічно дослідити історію розвитку, еволюцію, концептуальні засади, зміст, інструменталізацію та методи реалізації складової прав людини у зовнішній політиці США щодо СРСР у 1970-х – на початку 1990-х рр.

Відповідно до поставленої мети визначено **основні завдання дослідження**:

- проаналізувати джерельну базу дослідження та стан наукової розробки теми;
- простежити місце прав людини в американській політичній традиції охарактеризувати ідейно-політичну ситуацію в США у першій половині 1970-х років;
- розглянути правозахисні ініціативи Конгресу США в 1973-1976 рр.;
- дослідити базові політичні та світоглядні принципи, якими керувалася адміністрація президента-демократа Дж. Картера при включенні політики прав людини до зовнішньополітичної стратегії США;

- з'ясувати зміни в позиції Білого дому щодо політики прав людини стосовно СРСР за республіканських адміністрацій президентів Р. Рейгана та Дж. Г. В. Буша;
- розкрити зміст методів, завдяки яким реалізовувалась політика прав людини США щодо СРСР у 1970-ті – на початку 1990-х рр., та визначити результати ініціатив Вашингтона;
- визначити місце Гельсінського процесу та активностей США в рамках НБСЄ у зазначений період у досягненні зовнішньополітичних цілей США щодо СРСР.

Об'єктом дослідження є політика Сполучених Штатів Америки щодо Радянського Союзу в 1970-ті – на початку 1990-х рр.

Предметом дослідження є формування, розвиток та методи реалізації правозахисної складової політики США щодо СРСР в 1970-ті – на початку 1990-х рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1970-ті – початок 1990-х рр. Нижня хронологічна межа – початок 1970-х рр., обумовлюється тим, що у цей час права людини завдяки низці ініціатив американського Конгресу стверджуються як складова політики США щодо СРСР. Верхня хронологічна межа – початок 1990-х рр., відповідно завершення “холодної війни” та ідеологічного й політичного протистояння США та СРСР з розпадом останнього. Авторці інколи доводиться виходити за ці межі, що обумовлено необхідністю з'ясувати історичні традиції та витоки чинника прав людини в політичному процесі США.

Методологічною основою дослідження є принцип історизму, який передбачає дослідження будь-якої історичної події в розвитку із врахуванням історичного контексту та сприйняття історії як процесу. У поєднанні з принципами багатфакторності та системності він дає можливість вивчити складні

явища міжнародних відносин, а також дослідити витoki дискурсу прав людини, зміст і відмінності підходів різних президентських адміністрацій до правозахисної складової політики США щодо СРСР. Виходячи з цих загальних методологічних основ, у дисертації для розв'язання окреслених завдань застосовано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-системний, описовий та історико-біографічний методи дослідження. Їх поєднання дало змогу досягнути поставленої мети та вирішити науково-дослідницькі завдання. Виклад матеріалу здійснюється у хронологічному порядку. Разом з тим авторкою звертається увага на окремі засоби міжнародної дипломатії, на зразок Гельсінського процесу, який був ключовим майданчиком реалізації правозахисного компонента політики Вашингтона стосовно Москви. Послугуючись історико-системним методом, у дослідженні було проаналізовано утвердження дискурсу прав людини у зовнішній політиці США. Завдяки історико-порівняльному методу було з'ясовано спільне та відмінне у баченні президентськими адміністраціями 1970-х – початку 1990-х рр. місця прав людини у зовнішньополітичній стратегії США. Авторкою було широко застосовано історико-біографічний метод. Так, аналізуючи політичні погляди провідних державних діячів у Вашингтоні в роки дослідження, було висвітлено вплив окремих постатей на різні трактування чинника прав людини у стратегії політики США щодо СРСР та підходи щодо його реалізації у зовнішньополітичному курсі Білого дому. Таким чином, аналіз проблематики дисертації здійснюється на основі сучасних підходів, які дозволили охопити специфіку досліджуваного матеріалу на міждисциплінарному рівні.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі залучення та критичного аналізу широкого кола джерел та наукової літератури, вперше в українській історіографії було проаналізовано правозахисний компонент зовнішньополітичного курсу США щодо СРСР у 1970-ті – на початку 1990-х рр. з точки зору історичної науки.

Вперше:

- досліджено і введено до наукового обігу низку документів внутрішнього призначення американських державних установ, в яких відображено методи реалізації політики США щодо захисту прав людини стосовно СРСР та цілі правозахисного вектора зовнішньополітичного курсу Вашингтона;
- з'ясовано підходи адміністрацій Дж. Картера, Р. Рейгана та Дж. Г. В. Буша до прав людини у зовнішній політиці США та в американсько-радянських відносинах, проведено їх порівняння і визначено ефективність методів реалізації;
- розглянуто переговорний процес у рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі як новий формат ідеологічного протистояння двох наддержав США та СРСР на основі питання прав людини.

Удосконалено:

- наукові підходи до дослідження прав людини у американській зовнішньополітичній традиції з точки зору історичної науки;
- знання про ідейно-політичну ситуацію в США на початку 1970-х років та формування концепції прав людини у зовнішній політиці США.

Отримало подальший розвиток:

- систематизація історичних джерел та наукової літератури з проблеми дослідження;
- дослідження правозахисної діяльності як складової інституціонального поля міжнародних відносин та формування міжнародного правового режиму.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони поглиблюють знання про особливості та характер зовнішньої політики США в досліджуваний період, сприяють глибшому розумінню механізмів формування зовнішньополітичного курсу США щодо СРСР та в цілому, розкривають

відмінності та спільні риси в підходах президентських адміністрацій. Основні положення, методологічна складова, фактологічна база та висновки цієї роботи можуть бути використані при підготовці монографій і посібників з історії зовнішньої політики США та історії міжнародних відносин, спецкурсів аналогічної тематики. Крім того, викладений матеріал буде корисним дослідникам, котрі цікавляться формуванням зовнішньополітичних стратегій провідної держави світу та ціннісним (ідеологічним) контекстом розвитку міжнародних відносин тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації були обговорені на восьми науково-практичних конференціях: Дні науки історичного факультету: VI Міжнародна наукова конференція молодих учених (Київ, 2013), Дні науки історичного факультету: VII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених, присвячена 180-річчю заснування Київського національного університету (Київ, 2014); 66-а міжнародна наукова конференція “Каразінські читання” (Харків, 2013); Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених “Шевченківська весна” (Київ, 2014); Міжнародна науково-практична конференція “Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, культура” (Львів, 2014); II міжнародна науково-практична конференція “Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство” (Львів, 2015); Всеукраїнська наукова конференція: VIII Богданівські читання (Черкаси, 2014); II Всероссийская научно-практическая конференция: Культура, наука, образование: проблемы и перспективы (Нижевартовск, 2013).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження відображені в 16 публікаціях: дев’ять наукових статей, вісім з яких опубліковані у фахових виданнях, серед них п’ять включені до переліку ДАК МОН України, одна

стаття в іноземному періодичному науковому виданні; та в семи тезах, опублікованих у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (48 с., 416 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 257 стандартних сторінок, з них 205 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Огляд джерельної бази дослідження

Джерельну базу дисертаційного дослідження можна умовно розділити на три блоки: офіційні документи різних державних інституцій США, призначені для внутрішнього та зовнішнього використання; джерела особистого походження (мемуари, спогади, листи) та публікації в періодичних виданнях як наукового характеру, так і ЗМІ за авторства безпосередніх суб'єктів формування та реалізації політики США щодо захисту прав людини стосовно СРСР у роки, які охоплює дослідження.

Варто відразу означити, що більшість цих джерел є електронними копіями з відкритих архівних фондів у світовій мережі Інтернет¹, оскільки у Сполучених

¹ Cold War International History Project (CWHP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=topics.home; Digital National Security Archive [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB191/index.htm>; The American Presidency Project. Public Papers of the Presidents of the United States. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=52146&st=God&st1=indispensable+>

Штатах Америки розвинена практика оцифрування. Тому в дисертаційному дослідженні окремо не виділено групу електронних джерел.

Найбільшу групу офіційних джерел становлять матеріали Конгресу США та тексти слухань комітетів з міжнародних відносин Палати представників та Сенату, які дають змогу проаналізувати політичний фон, на якому розроблявся курс адміністрацій американських президентів відносно СРСР. Репрезентативну колекцію цих документів містить відповідний американський урядовий сайт². Це передусім протоколи засідань (Конгрешенел Рекордс)³, на основі яких було

nation; Hathitrust Digital Library [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.hathitrust.org/digital_library; CSCE. Commission on Security and Cooperation in Europe. The U.S. Commitment. Hearings [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.csce.gov/>; Электронный исторический ресурс. Президент США Дж. Картер и права человека в СССР / НИИЦ “Мемориал” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://memo.ru/history/diss/carter_index.html.

² Congressional Hearings [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gpo.gov/fdsys/browse/collection.action?collectionCode=CHRG>.

³ Human rights [microform]: hearing before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Ninety-eighth Congress, first session, on the promotion and protection of human rights in Eastern Europe and the Soviet Union - Washington: U.S. G.P.O., 1983. – 198 p.; Human rights and other resolutions: hearings and markup before the Committee on Foreign Affairs and its Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the House of Representatives, 97-th Congress, second session, September 15 and 21, 1982. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – 36 p.; Human rights - Ukraine and the Soviet Union: hearing and markup before the Committee on Foreign Affairs and its Subcommittee on Human Rights and International Organizations, House

відтворено детальний перебіг щоденних дебатів у Сенаті та Палаті представників щодо визначення категорії права людини, потреби перегляду концептуальних основ американської зовнішньої політики наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. та місця прав людини у політиці США щодо СРСР у 1970-х – на початку 1990-х рр. Під час дослідження було використано матеріали сесій десяти Конгресів (з 93-го по 102-ге скликання) та опрацьовано стенограми засідань, які містили докладні щоденні звіти про діяльність Сенату і Палати представників Конгресу. Окрім вищезазначеного, їх інформація допомагає визначити ключові проблеми двосторонніх американсько-радянських відносин, порівняти підходи до проблеми виконавчих та законодавчих органів влади. Водночас матеріали засідань дозволяють краще з'ясувати суть обговорюваних питань, варіанти зовнішньополітичних рішень, аргументи учасників обговорення, а також контури основних платформ з питань зовнішньої політики, на яких об'єднувалися конгресмени. Цінність цих записів полягає в тому, що крім дебатів на пленарних засіданнях Конгресу, до їх стенограм часто включаються інші матеріали, а саме: послання президента, звіти постійних і погоджувальних комітетів, листування між конгресменами та чиновниками адміністрації США тощо. До текстів виступів як аргументи своєї позиції законодавці часто включали найрізноманітніші матеріали, у тому числі листи, фото, передруки статей із преси⁴.

of Representatives, 97-th Congress, first session, July 28, July 30, and September 17, 1981. – Washington: U.S. G.P.O., 1977. – 56 p.

⁴ Congress and United States-Soviet relations: report of a conference between members of the U.S. Senate and delegates to the Supreme Soviet of the Soviet Union [...] to the Committee on Foreign Relations, United States Senate, November 1975. – Washington: U.S. G.P.O., 1975. – 43 p.; Soviet Jewry [microform]: hearing and markup before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on

Усі ці документи розширюють уявлення про питання, що обговорювалися при прийнятті рішення, та мотиви їх прихильників і опонентів. Зокрема, майже кожного засідання хтось із лобістів радянських “відмовників” наводив свідчення порушення міжнародних норм прав людини в СРСР на рівні держави, а також перед конгресменами виступали активісти громадянського руху за права людини в СРСР та мігранти з СРСР.

Вивчення матеріалів записів слухань Конгресу дає підстави зробити висновок, що рівень дискусії серед конгресменів щодо правозахисного компонента зовнішньої політики США постійно був вельми високим. Періодично змінювалися лише акценти обговорення (потреба запровадження політики прав людини, її місце у структурі зовнішньополітичної стратегії, основні методи втілення, оцінка результативності тощо) чи основні дійові особи словесного протистояння (питання піднімали часом лише окремі групи впливу, або ж до дискусії було залучено широке коло конгресменів; основними спікерами виступали ліберали або ж неоконсерватори; ініціаторами обговорення були або ж конгресмени, або ж президентська адміністрація).

З іншого боку, через значний об’єм матеріалів слухань та емоційність дискусій конгресменів та запрошених учасників, вказані джерела нерідко переповнені другорядними фактами, які, по суті, не відіграли жодної ролі у

Foreign Affairs and the Commission on Security and Cooperation in Europe, House of Representatives, Ninety-eighth Congress, first session, on H. Con. Res. 63. June 23 and 28, 1983. – Washington: U.S. G.P.O., 1984. – 115 p.; Soviet detention of Andrei Sakharov: markup before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety-sixth Congress, second session. February 4, 1980. – Washington: U.S. G.P.O., 1980. – 31 p. тощо.

формуванні чи реалізації правозахисного напрямку зовнішньої політики США щодо Радянського Союзу.

Тому більш вагомим джерелом для дослідження є закони, резолюції та інструкції, прийняті Конгресом і введені в дію рішенням президента. Звернення до їхніх текстів дозволяє оцінити реальний вплив законодавчого органу на рішення у сфері зовнішньої політики і ступінь згоди між законодавчою і виконавчою владою. Суттєве значення має аналіз так званих щорічних законодавчих актів (про надання економічної та гуманітарної допомоги). Зауважимо, що специфіка законотворчого процесу в США полягає в тому, що до тексту будь-яких законодавчих актів, як правило, включаються висновки Конгресу з тих чи інших аспектів державної політики. Ці актові джерела дають можливість простежити еволюцію політики Вашингтона щодо захисту прав людини у американсько-радянських відносинах 1970-х – початку 1990-х рр. Зокрема, для дисертаційного дослідження дуже важливими є звіт про “Міжнародний захист прав людини” і доповідь “Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США”, яка містила 29 рекомендацій для майбутньої зовнішньої політики США в 1974 р. Саме на основі їхніх положень протягом наступних десятиліть і відбувалося моделювання поведінки США на міжнародній арені за пріоритетом прав людини⁵. Додатковим матеріалом по роботі Конгресу є окремі видання структурних підрозділів законодавчого органу. Зокрема, певну цінність представляють дані збірника, в якому відображені результати голосувань у Сенаті із зазначенням кількості голосів, поданих представниками демократичної і республіканської партії з кожного законопроекту.

⁵ Human rights in the world community [microform]: a call for U.S. leadership. Report. March 27, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – 54 p.

Доволі чисельну групу формують документи виконавчої влади США та заяви і промови президентів США. Значна кількість цих джерел наявна в мережі Інтернет, зокрема на ресурсі Американський президентський проект. Сайт створений у 1999 р. Дж. Т. Вулі та Ж. Пітерсом та містить понад 104 тис. документів, пов'язаних з діяльністю президентів⁶. Так, ресурс надає доступ до передвиборчих платформ Республіканської та Демократичної партій⁷, документів передвиборчих кампаній, звернень, заяв, розпоряджень президентів⁸ тощо. Не менш важливе значення для нашого дослідження відіграли он-лайн бібліотеки, які дали можливість переглянути урядові документи президентів США. Наприклад, на сайті електронної бібліотеки Мічиганського університету надається доступ до документів від адміністрації президента Г. Гувера до Б. Клінтона. Кожна збірка “Публічні папери президента”⁹ містить документи та виступи президентів США у хронологічному порядку. Інтерес для дослідження також становили підрозділи Національного архівного управління США – президентські бібліотеки Р. Ніксона¹⁰, Дж. Форда¹¹, Дж. Картера¹², Р. Рейгана¹³, Дж. Г. В. Буша¹⁴. Крім

⁶ The American Presidency Project [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/index.php>.

⁷ Political Party Platforms of Parties Receiving Electoral Votes: 1840-2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/platforms.php>.

⁸ Executive orders [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/executive_orders.php.

⁹ The Public Papers of the Presidents of The United States [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/>.

¹⁰ Nixon Presidential Library and Museum [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://nixon.archives.gov/>.

зазначених бібліотек, документи адміністрації Р. Ніксона, Дж. Форда та Дж. Картера щодо зовнішньої політики Сполучених Штатів містить ресурс історичного відділу Держдепартаменту США¹⁵.

Цінними і цікавими джерелами для дослідження є інавгураційні промови президентів та перші виступи перед громадськістю, а також щорічні звернення президентів до Конгресу. В інавгураційних промовах¹⁶ обраний президент вперше виголошував основні положення своєї доктрини, у тому числі й щодо національної безпеки, до якої належало питання прав людини. Разом з тим послідовний порівняльний аналіз наступних публічних виступів керівників держави та звернень до Конгресу дозволяє зробити висновок про те, як змінювалася позиція адміністрації у сфері міждержавних відносин. На основі цих документів ми спостерігаємо еволюцію підходу президентів Р. Ніксона,

¹¹ Gerald R. Ford Presidential Library and Museum [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ford.utexas.edu/>.

¹² Jimmy Carter Presidential Library and Museum [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/>.

¹³ The Ronald Reagan Presidential Foundation and Library [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reaganfoundation.org/>.

¹⁴ George Bush Presidential Library and Museum [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://bushlibrary.tamu.edu/>.

¹⁵ Office of the Historian [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://history.state.gov/historicaldocuments>.

¹⁶ Carter's nomination speech, February 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.4president.org/speeches/carter1976>; President Reagan's First Inaugural Address. January 20, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://reagan2020.us/speeches/First_Inaugural.asp.

Дж. Форда, Дж. Картера, Р. Рейгана та Дж. Буша-старшого до місця та ролі прав людини в політиці стосовно Радянського Союзу, рівно як і цілей правозахисної складової зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки.

Дана група джерел демонструє вже кінцевий продукт дискусії американського політикуму щодо реалізації зовнішньополітичних рішень. Аналіз змісту цих матеріалів дає можливість зрозуміти, якими саме методами було визначено втілювати правозахисні ініціативи Білого дому. Втім, для вирішення завдань, передбачених у дисертаційному дослідженні, публічних документів президентів недостатньо, оскільки їх зміст уже був відфільтрований згідно з вимогами політичної доцільності.

Третю групу офіційних джерел, яка стала найбільш ваговою для дисертаційного дослідження, становлять президентські директиви з питань національної безпеки, директиви Ради національної безпеки США та Державного департаменту¹⁷. Ці документи є центральним джерелом для дослідження стратегії

¹⁷ Memorandum from Peter Tarnoff to Brzezinski Z. U.S. Government Initiatives on behalf of Human Rights in the USSR. April 17, 1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB391/docs/1980.04.17%20US%20Government%20Initiatives%20in%20Support%20of%20Human%20Rights%20in%20the%20USSR.PDF>; Memorandum from William Odom of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs. October 20, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d82>; Memorandum of Conversation, 20 November 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://endofcoldwarforum.org/sites/default/files/docs/reagan/MTG-1985-11-19-f.pdf>; Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency. Human Rights.

зовнішньої політики США та чинника прав людини в ній. Варто сказати, що частина з них спочатку була засекречена в архівах США, але наразі спеціальний гриф з них знято і вони викладені на електронних ресурсах із вільним доступом. У цих документах президент формулював основні завдання американської політики та визначав доручення конкретним відомствам задля їх реалізації. Так, правозахисні задачі виконавчої влади вперше були викладені в Президентському оглядовому меморандумі № 28 від 7 липня 1977 р.¹⁸ Крім того, багата колекція офіційних документів, що стосуються сфери американської зовнішньої політики, опублікована у матеріалах Державного департаменту, а саме: офіційні виступи держсекретаря США, його заступників, голів департаментів, експертів

March 21, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d25>; National Security Decision Directive-160. Preparing for Negotiations with Soviet Union. January 24, 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD160.pdf>; National Security Decision Directive-165. Instructions for First Round of U.S. March 08, 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD165.pdf>; National Security Decision Directive-32. U.S. National Security Strategy. May 20, 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD32.pdf>; National Security Decision Directive-75. U.S. Relations with the USSR. January 17, 1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD75.pdf>.

¹⁸ President Review Memorandum-28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/prmemorandums/prm28.pdf>.

американського зовнішньополітичного відомства, в яких була детально викладена стратегія Сполучених Штатів на міжнародній арені, її основні завдання, цілі та пріоритети за різними зовнішньополітичним напрямками¹⁹.

¹⁹ Vance C. Statement by Secretary of State Vance. Deletion on Soviet trials of dissidents and plans to bring them up at a meeting with Gromyko. July 08, 1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img023.jpg>. Starr J. “White House Memorandum for: Robert Lipshutz re: Attendance at CSCE Strategy Meeting, Department of State, January 10, 1978” note summarizing the results of the meeting. January 11, 1978 [Електронний ресурс] / Joyce Starr. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img039.jpg>; Starr J. “White House Memorandum to: Robert Lipshutz re: Human Rights Policy and Coordination on the” conflict between various government agencies in policy on human rights in the Soviet Union, with recommendations. June 06, 1978 [Електронний ресурс] / Joyce Starr. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img011.jpg>; Goals and Objectives for the Next Eighteen Months. Briefing Memorandum from the Assistant Secretary of State for Human Rights and Humanitarian Affairs (Derian) to Secretary of State Vance. October 22, 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d194>. Christopher W. Human Rights: An Important Concern of U.S. Foreign Policy // Department of State Bulletin, 1977. – P. 289–291; Brzezinski, Z. Memorandum for the President. The pending CSCE Belgrade Conference is expected to discuss human rights violations in the Soviet bloc, with parties preparing their strategies [Електронний ресурс] / Zbigniew Brzezinski. – March 15, 1977. Режим доступу до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/zb_daily_3-15-77.pdf.

Наступну групу джерел дослідження, яка вимагає більш критично підходу, складають мемуари, листування та особисті документи авторів політики прав людини США. Відзначимо, що джерела цієї групи дозволили проаналізувати уявлення політичних діячів США про Радянський Союз, простежити взаємозв'язок і взаємовплив їх суб'єктивних думок і офіційної позиції Вашингтона щодо Москви. Мемуари президентів Сполучених Штатів та членів їх найближчого оточення (державних секретарів та радників з питань національної безпеки)²⁰ допомагають краще зрозуміти функціонування механізму прийняття рішень із питань правозахисного компонента зовнішньополітичної стратегії щодо Радянського Союзу, проливають світло на гостру боротьбу всередині

²⁰ Brzezinski Z. *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977-1981* / Zbigniew Brzezinski. – New York: Farrar, Strauss, Giroux, 1983. – 587 p. Carter J. *Keeping Faith: Memoirs of a President* / Jimmy Carter. – New York: Bantam Books, 1995. – 640 p.; Carter J. *Why not the Best?* / Jimmy Carter. – Fayetteville: University of Arkansas Press, 1996. – 166 p. Haig A. *Caveat: Realism, Reagan, and Foreign Policy* / Alexander Haig. – New York: Macmillan, 1984. – 367 p.; Muskie E. *The President, the Congress, and Foreign Policy* / Edmund Muskie. – Lanham : University Press of America, 1986. – 311 p.; Reagan R. *In His Own Hand: The Writings of Ronald Reagan That Reveal His Revolutionary Vision For America* / Ronald Reagan. – Free Press: New edition edition, 2001. – 576 p.; Reagan R. *Ronald Reagan: An American Life* / Ronald Reagan. – New York: Simon and Schuster, 1990. – 748 p.; Schoultz L. *The Carter Administration and Human Rights* / Larz Schoultz // *Human Rights and Basic Needs in the Americans* [ed. by Margaret E. Cramaban]. – Washington: Woodstock Theoretical Center. Georgetown Univ. Press. – 1982. – P. 303 – 305.; Vance C. *Hard Choices: Critical Years in America's Foreign Policy* / Cyrus Vance. – New York, Simon and Schuster, 1983. – 541 p.

адміністрації, дозволяють зазирнути “за лаштунки” Білого дому, тобто проникнути у сферу, не відображену в офіційних документах.

Не менш важливими у контексті висвітлення міждержавних відносин є аналогічні видання авторства тодішніх керівників Радянського Союзу²¹, які ілюструють реакцію радянської сторони на американські правозахисні ініціативи. Особливо відзначимо спогади Анатолія Добриніна – посла СРСР у Вашингтоні, який працював за океаном при шести президентах. Незважаючи на тривалий час несення державної служби, спогади радянського дипломата не перевантажені ідеологічними кліше, а натомість містять детальну інформацію щодо дискусій дипломатичних служб двох наддержав та відтворюють зміст низки документів робочого листування.

Однак усі вищезазначені мемуарні джерела та щоденники не позбавлені суб’єктивізму, власного трактування подій та принципу політичної доцільності.

У блоці мемуарних джерел окремо виділяємо спогади П. Бувалди²², написані на основі особистого досвіду посла Нідерландів у СРСР. У автора вийшов своєрідний докладний звіт про політичну і дипломатичну історію єврейської еміграції з Радянського Союзу, починаючи з 1967 р. і закінчуючи 1990 р. Бувалда показує, що в основі цієї масової еміграції були закладені більше політичні, ніж

²¹ Громько А. Внешняя политика США: уроки и действительность. 60–70–е годы / Анатолий Громько. – М.: Международные отношения, 1978. – 302 с.; Добрынин А. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962 – 1986 гг.) / Анатолий Добрынин. – М.: Международные отношения, 2008. – 712 с.

²² Buwalda P. They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967-1990 / Petrus Buwalda. – Washington: Woodrow Wilson Center Press, 1997. – 320 p.

етнічні, релігійні та етнопатріархальні чинники. Автор визнає рішення схвалити поправку Г. Джексона – Ч. Веніка до Закону про торгівлю сенсацією світового масштабу та вважає, що єврейська еміграція з Радянського Союзу змінила характер зовнішньої політики США, додавши ще одну змінну в дипломатичну формулу прав людини. Для дисертаційного дослідження ці спогади цікаві тим, що автор є фактично третьою стороною, тому його оціночні судження, як правило, позбавленні забарвлення державної ідеології. Також варто відзначити, що текст Бувалди багатий на різноманітні чисельні показники.

Серед джерел особистого походження в роботі використано дві групи листування президентів Дж. Картера та Р. Рейгана: по-перше, листи до керівництва ЦК КПРС, дипломатів СРСР²³ та, по-друге, переписку з радянськими дисидентами та “відмовниками”. Листування як джерело цінне власне

²³Carter–Brezhnev Letters, January – February 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://astro.temple.edu/~rimmerma/Carter_Brezhnev_letters.htm, Letter Reagan to Brezhnev. June 16, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/ronald_reagan.php, Letter Reagan to Chernenko. March 6, 1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.thereaganfiles.com/19840306.pdf>; Письмо А. Сахарова к Президенту США Дж. Картеру с призывом выступить в защиту политзаключенного П. Рубана, осужденного за изготовление подарка американскому народу к 200-летию независимости США. 03 января 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/18-scan_mash.jpg; Телеграмма А. Сахарова Дж. Картеру с приветствием по поводу избрания Президентом США. 3 ноября 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/17-scan.jpg>.

ілюстрацією місця “тихої дипломатії” у політиці прав людини та готовності американських посадовців виносити правозахисні проблеми в публічний простір.

В окремий блок джерельного матеріалу виділено публікації у періодичних виданнях як наукового характеру, так і у ЗМІ за авторством безпосередніх суб'єктів формування та реалізації політики США щодо захисту прав людини стосовно СРСР у роки, які охоплює дослідження. Безсумнівно, що публікації в періодиці більше піддатливі впливу кон'юнктури, ніж наукові праці. Однак саме матеріали періодичних видань дають можливість детально і у всіх подробицях простежити еволюцію зовнішньополітичної лінії в цілому, ступінь значимості для країни та її лідерів тих чи інших подій і відгук на них, тобто деталі, – те, що зазвичай не знаходить відображення у офіційних документах і монографіях. У цьому плані джерелами дисертаційного дослідження стали американські журнали “Форін Ефеарс”, “Форін Полісі”, “Коментарі”, “Ворд Ефеарс” – провідні офіційні видання США з питань міжнародних відносин та зовнішньої політики, а також газети – “Полісі Рев'ю”, “Ньюзвік”, “Вашингтон Пост” та “Нью-Йорк Таймс”²⁴.

²⁴ Brzezinski Z. America in a Hostile World / Zbigniew Brzezinski // Foreign Policy. – 1976. – № 23, (Summer). – P. 65–96.; Fascell D. Did Human Rights Survive Belgrade / D. Fascell // Foreign Policy. – 1978. - №31(Summer). – P. 104-118.; Kirkpatrick J. Dictatorships and Doublestandards / Jeane Kirkpatrick // Commentary. – 1979. – November, – P. 34–45.; Lefever E. The Trivialization of Human Rights / Ernest Lefever // Policy Review. – 1978. – Winter. – P. 11 – 26.; Novak M., Schifter R. Speeches by the U.S. Delegation before the United Nations Commission on Human Rights / Michael Novak, Richard Schifter // World Affairs. – 1980–1981. – Vol. 143. – №3. – P. 226 – 263; Vance C. The Human Rights Imperative / Cyrus Vance. // Foreign Policy. – 1986. – № 63 (Summer). – P. 3–19; Raines H. Reagan Stirs Flurry with Rights Remark / H. Raines // The New York Times. – 1981. – May 1. [Електронний ресурс].

Втім, у цій групі джерел є ті ж ризики, що і в попередньої – політична доцільність та суб'єктивізм. У той же час критичний аналіз публікацій у періодиці та ЗМІ перетворює означені недоліки на цінні факти, що дозволяють оцінити рівень дискусії та охопити всю ширину поглядів на чинник прав людини в американсько-радянських відносинах.

Таким чином, при написанні дисертаційного дослідження було залучено максимальну кількість доступних джерельних матеріалів різноманітного характеру і походження. Вони дали можливість простежити за основними процесами та явищами політики США відносно СРСР у досліджуваний період, ввести до наукового обігу документи, які раніше не були використані, висвітлити різні аспекти даної проблеми, яким раніше в науковій літературі не приділялась належна увага. Наявна джерельна база дає можливість виконати поставлені в дисертаційному дослідженні завдання.

1.2. Аналіз сучасного стану наукової розробки теми

Політика США щодо СРСР традиційно привертала увагу дослідників. На сьогоднішній день накопичено значний масив праць, присвячених цій проблематиці, яким притаманний різний ступінь інформативності й об'єктивності у висвітленні подій та розмаїття ідеологічних позицій їх авторів. Під час підготовки дисертаційного дослідження було використано широке коло літератури – монографії, збірники статей, публікації у періодиці. Одна частина з них зосереджена конкретно на політиці США щодо прав людини, інша – аналізує

– Режим доступу до ресурсу: <http://www.nytimes.com/1981/05/01/world/reagan-stirs-flurry-with-rights-remark.html>

розвиток американсько-радянських відносин або засади зовнішньої політики Сполучених Штатів та формування її стратегії.

Історіографію проблематики, піднятої у дисертаційному дослідженні, умовно можна розділити за країною походження їхніх авторів: американську, радянську, новітню українську та російську. У кожній з груп очевидними є підстави виділити підгрупи. У дисертації використано метод змішаної хронологічної класифікації, однак часові межі відрізняються для західної історіографії, досліджень радянських та сучасних українських і російських авторів.

Абсолютно справедливим буде твердження, що тема прав людини у міжнародних відносинах та зовнішній політиці Сполучених Штатів більш ґрунтовно та детально розроблена західними англомовними авторами, і перш за все американськими. Варто наголосити, що для американської історіографії 1970-х – 1980-х рр. дуже тонка межа між працями, які можна класифікувати як джерела, та власне критичними науковими оцінками, оскільки значна частина авторів так чи інакше була причетна до розробок зовнішньополітичної стратегії США, будучи залученими до різних аналітичних центрів або перебуваючи на державній чи дипломатичній службі²⁵. Також у 1970-х – 1980-х рр. у працях американських

²⁵ Clark E. Russian Dissidents Debate on Détente / E. Clark // *Dissent*. – 1975. Spring. – P. 116–118.; Kampelman M. Reflection on the Madrid CSCE Review Conference / M. Kampelman // *A Game For High Stakes. Lessons learned in negotiating with Soviet Union*. – Cambridge: Ballinger, 1986. – P. 84–109.; Kaufman R. The Bureau of Human Rights during the Carter Administration / Robert G. Kaufman // *Historian*. – 1998. – Vol. 61. – Issue 1 (September). – P. 51–66.; Kaufman R. The First Principles of Ronald Reagan's Foreign Policy. The Heritage Foundation's First Principles Series [Електронний ресурс] / Robert G. Kaufman. – Режим доступу до ресурсу:

науковців між рядків читалася певна політична ліберальна²⁶ чи консервативна²⁷ заданість, залежно від їхніх ідеологічних переконань.

Зазначимо, що з 1990-х рр. відбувається зміщення акцентів до комплексного і неупередженого вивчення правозахисної складової доктрини

<http://www.heritage.org/research/reports/2011/11/the-first-principles-of-ronald-reagans-foreign-policy>.

²⁶ Schlesinger A. Human Rights and the American Tradition / Arthur M. Schlesinger // Foreign Affairs. – 1978. – № 57. – P. 503–526. Schlesinger A. New Instabilities, New Priorities / Arthur M. Schlesinger // Foreign Policy. – 1991 – 1992. – № 85 (Winter). – P. 3–24.; Voegesang S. American Dream, Global Nightmare: The Dilemma of U.S. Human Rights Policy / Sandy Vogelsang. – NY: W.W. Norton and Company, 1980. – 320 p.

²⁷ Buckley W. Human Rights and Foreign Policy: A Proposal / W. Buckley // Foreign Affairs. – 1998. – Vol. 58. – № 4 (Spring). – P. 775–796.; Falk R. Ideological Patterns in the United States Human Rights Debate: 1945–1978 / Richard Falk // The Dynamics of Human Rights in U.S. Foreign Policy [ed.by Natalie Kaufman]. – New Bru (USA), London (UK): Transaction Books. – 1984. – P. 29–51.; Carleton D., Stohl M. The Role of Human Rights in U.S. Foreign Assistance Policy: A Critique and Reappraisal / D. Carleton, M. Stohl // American Journal of Political Science. – 1987. – № 31. – P. 1002–1018. Bloomfield L. From Ideology to Program and Policy: Tracking the Carter Human Rights Policy / Lincoln Bloomfield // Journal of Policy Analysis and Management. – 1982. – №1. – P. 1–12; Moynihan D. The Politics of Human Rights / David Moynihan // Commentary. – 1977. – August. – P. 19–26.; Muravchik J. The Uncertain Crusade: Jimmy Carter and the Dilemma of Human Rights Policy / Joshua Muravchik. – Lanham: Hamilton Press, 1986. – 264 p.

зовнішньополітичного курсу Білого дому²⁸. Відмінною рисою американських розвідок 2000-х років щодо зовнішньої політики Вашингтона у 1970-х – на початку 1990-х рр. стосовно Радянського Союзу є зосередження уваги дослідників на вивченні окремих, більш вузьких питань зовнішньополітичного курсу (наприклад, прав людини у контексті зовнішньополітичного курсу), а не на комплексній оцінці міждержавних відносин. Так, особливо протягом останніх 5 років у історичній науці США спостерігається збільшення числа наукових розробок окремих аспектів глобалізації прав людини в останній чверті ХХ ст., а в її контексті – правозахисного вектора політики Вашингтона щодо Москви²⁹. Така

²⁸ Lindsay James M. *Congress and the Politics of U.S. Foreign Policy* / James M. Lindsay. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. – 280 p.; Maynard E. *The Bureaucracy and Implementation of US Human Rights Policy* / Edwin S. Maynard // *Human Rights Quarterly*. – 1989. – Vol. 11. – № 2 (May). – P. 175–248.

²⁹ Apodaca C. *Understanding U.S. Human Rights Policy: A Paradoxical Legacy*. / Clair Apodaca. – New York: Routledge, 2013. – 256 p.; Baehr P. *Non-governmental Human Rights Organisations in International Relations* / Peter R. Baehr. – New York: Palgrave Macmillan, 2009. – 198 p.; Bauer J. *The Challenge to International Human Rights* / Joanne Bauer // *Constructing Human Rights in the Age of Globalization*, [ed. by M. Monshipouri, K. Mahmood, N. Englehart, A.J. Nathan, K. Philip]. – New York: ME Sharpe, 2003. – 258 p.; Kotlowski D. *Bringing Human Rights Home: A History of Human Rights in the United States* (review) / D. Kotlowski // *Human Rights Quarterly*. – 2012. – Vol. 34. – № 4 (November). – P. 1218–1220.; Liang–Fenton D. *Implementing U.S. Human Rights Policy: Agenda, Policies, and Practices* / Debra Liang–Fenton. – Washington: United States Institute of Peace Press, 2004. – 499 p.; Finch R. *A Dialogue on Human Rights: America's Policy Makers and Soviet Dissident Movement, 1956-1976* // Thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of

активізація розробки тематики прав людини у американських дослідницьких інститутах пояснюється тим, що на цей час завершився тридцятирічний термін засекречення частини архівних матеріалів. За допомогою джерел, котрі стали доступними, проливається світло на формування доктрини та стратегії зовнішньої політики Білого дому. Ще одним вагомим зауваженням щодо оцінки американської історіографії є те, що більшість авторів є політологами, юристами чи дослідниками міжнародних відносин, що визначає контекст та висновки їх наукових розробок.

Maryland, College Park in partial fulfillment of the requirement for the degree of Master of Arts. – 2012. – 153 p.; Gaddis J. *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security during the Cold War* / John Lewis Gaddis. – New York: Oxford University Press, 2005. – 502 p.; Horvath R. *The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation, and Radical Nationalism in Russia* / R. Horvath – New York: Routledge Curzon, 2005. – 304 p.; Keys B. *Congress, Kissinger, and the Origins of Human Rights Diplomacy* / Barbara Keys // *Diplomatic History*. – 2010. – Vol. 34. – № 5, (November). – P. 823–851; Keys B. *Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s* / Barbara Keys. – Cambridge: Harvard University Press, 2014. – 362 p.; Peterson C. *Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West* / C. Peterson. – New York: Routledge, 2011. – 294 p.; Peterson C. *The Carter Administration and the Promotion of Human Rights in the Soviet Union, 1977–1981* // *Diplomatic History*. – 2013. – Vol. 38. – Issue 3 (June 20). – 2013. – P. 628–656; Stuckey M. *Jimmy Carter, Human Rights, and the National Agenda* / Mary E. Stuckey. – College Station: Texas A&M University Press, 2008. – 232 p.

Найважливішою і найбільш цитованою теоретичною роботою про права людини є науковий доробок Г. Шу³⁰. Теоретичні засади прав людини висвітлюються у двох перших розділах праці Дж. Донелі³¹, а також наукових розробках Дж. Нікел³² та Р. Вінсента³³. Огляди правозахисної діяльності ООН впродовж її перших чотирьох десятиліть містять розробки Д. Форсайта³⁴ і Т. Фарера³⁵. Проблема прав людини у зовнішній політиці розглянута в праці дослідника С. Хофмана³⁶. Історичний огляд політики США у сфері прав людини

³⁰ Shue H. *Basic Rights: Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy*/ Henry Shue – Princeton: Princeton University Press, 1980. – 256 p.

³¹ Donnelly J. *International Human Rights: A Regime Analysis* / J. Donnelly // *International Organization*. – 1986. – Vol. 40. – № 3 (Summer). – P. 599–642; Donnelly J. *Universal Human Rights in Theory and Practice* / J. Donnelly. – N.Y.: Cornell University Press, 2003. – 296 p.

³² Nickel J. *Making Sense of Human Rights: Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights*/ James W. Nickel. – Berkeley: University of California Press, 1987. – 253 p.

³³ Vincent R. J. *Human Rights and International Relations*/ Raymond John Vincent. – Cambridge University Press, 1986. – 186 p.

³⁴ Farer T. *The United Nations and Human Rights: More Than a Whimper, Less Than a Roar* / Tom J Farer // *Human Rights Quarterly*. – 1987. – Vol. 9. – № 4 (Fall). – P. 550-586.

³⁵ Farer T. *The United Nations and Human Rights: More than a Whimper, Less Than a Roar* / Tom J Farer // *Human Rights Quarterly*. – 1987. – Vol. 9. – № 4 (Fall). – P. 550-586.

³⁶ Hoffmann S. *Reaching for the Most Difficult: Human Rights as a Foreign Policy Goal* / Stanley Hoffmann // *Daedalus*. – 1983. – Vol. 112. – № 4: Human Rights. – P. 19–49.

викладено у праці Д. Хіпса³⁷, автор також вказує на контраст між позиціями Дж. Картера та Р. Рейгана. Деяким з основних теоретичних і практичних проблем поєднання прав людини та іноземної допомоги США присвячені праці С. Коена³⁸, Д. Картелона і М. Стоула³⁹.

Серед авторів, які досліджували питання прав людини у зовнішній політиці США, один з найбільших доробків належить професору політичних наук Д. Форсайту⁴⁰, який мав досвід роботи в неурядовому секторі задля сприяння

³⁷ Heaps D. Human rights and U.S. foreign policy: the first decade, 1973 1983 / David Heaps. – N.Y.: American Association for the International Commission of Jurists. – 1984. – 57 p.

³⁸ Cohen S. Conditioning US Security Assistance on Human Rights Practices American / Stephen B. Cohen // Journal of International Law. – 1982. – Vol. 76. – Issue 2 (April). – P. 246–279.

³⁹ Stohl M., Carleton D., Johnson S. Human Rights and U.S. Foreign Assistance from Nixon to Carter / Michael Stohl, David Carleton, Steven E. Johnson // Journal of Peace Research. – 1984 – Vol. 21. – P. 215–226.

⁴⁰ Forsythe D. American Foreign Policy and Human Rights: Rhetoric and Reality / D. Forsythe // Universal Human Rights. – 1980. – Vol. 2. – № 3. – P. 35–53.; Forsythe D. Congress and Human Rights in U.S. Foreign Policy: The Fate of General Legislation / D. Forsythe // Human Rights Quarterly. – 1987. – № 9. – P. 382–404; Forsythe D. Human Rights and International Relations / D. Forsythe. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002. – 370 p.; Forsythe D. Human Rights and U.S. Foreign Policy: Two Levels, Two Worlds / D. Forsythe // Political Studies. – 1995. – №43. – P. 111–130.; Forsythe D. Human Rights and World Politics / D. Forsythe. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1993. – 316 p.; Forsythe D. Human Rights in a Post Cold War World / D. Forsythe // World Affairs. – 1991. – №15 (Summer). – P. 55–69.; Forsythe D.

правам людини. Він є автором близько 5 монографій та більше ніж 75 статей з різних аспектів міжнародних відносин. Відзначимо, що у своєму баченні глобального контексту прав людини автор солідарний з президентом Дж. Картером: права людини – універсальні й покликані побудувати ідеальну модель світової взаємодії. Тому зміст його робіт тяжіє до більшої симпатії ініціативам президента-демократа. Д. Форсайт негативно оцінює намагання керівництва США інтегрувати права людини з іншими задачами американсько-радянських відносин. Така взаємозалежність, на думку автора, як правило, призводила до поглиблення непослідовності різних зовнішньополітичних акцій. У той же час автор відзначає “кращою ідеєю” адміністрації Дж. Картера реалізацію правозахисних ініціатив посередництвом міжнародних організацій та інших майданчиків громадської дипломатії. Дисертантка відзначає комплексність наукових розробок Д. Форсайта, однак у висновках автора чітко простежується особиста симпатія до ініціатив Дж. Картера. Також відмітимо, що дослідник вбачає в правах людини самоціль зовнішньої політики Вашингтона, а не засіб реалізації завдань “холодної війни”.

Історичний огляд формування правозахисного вектора зовнішньої політики США за різних адміністрацій та аналіз практики порушення положень міжнародних договорів щодо прав людини, докладну статистику та способи боротьби з цим явищем у рамках міжнародного співробітництва в галузі прав людини можна знайти в роботах К. Аподака⁴¹. Додамо, що автор відзначає

Human Rights in U.S. Foreign Policy: Retrospect and Prospect / D. Forsythe // *Political Science Quarterly*. – 1990. – № 105. – P. 435–454.

⁴¹ Apodaca C. *Understanding U.S. Human Rights Policy: A Paradoxical Legacy* / Clair Apodaca. – New York: Routledge, 2013. – 256 p.; Apodaca C. *U.S. Human Rights*

циклічність прав людини у зовнішній політиці Сполучених Штатів та схиляється до оцінки, що незалежно від зміни адміністрацій у Білому домі, сталим є прогрес у дотриманні прав людини державами, на які поширювались ініціативи Вашингтона. Однак, на нашу думку, автор недостатньо аналізує суспільну дискусію та позицію неурядових громадських організацій щодо правозахисного вектора політики США стосовно СРСР.

На противагу працям вищезгаданого автора, цікавим є науковий доробок У. Корі⁴², людини з досвідом ведення міжнародної правозахисної діяльності та учасника низки неурядових громадських організацій. У. Корі аналізує роль громадського сектору та міжнародних правозахисних організацій у досягненні цілей правозахисного вектора політики США щодо Радянського Союзу. Також автор відзначає резонанс, який було спричинено у світовому соціалістичному блоці підписанням Гельсінського Заключного акта. Автор досліджує вплив Гельсінського процесу на трансформацію політичних режимів у Східній Європі та керівну роль США в цьому, які вчасно приєдналися до Наради з безпеки та співробітництва. З іншого боку, на думку дисертантки, дослідник характеризує права людини як окрему категорію, не вбачаючи зв'язку політики Вашингтона

Policy and Foreign Assistance: A Short History / Clair Apodaca // *Ritsumeikan International Affairs*. – 2005. – Vol.3. – P. 63–80.

⁴² Korey W. *Human Rights and the Helsinki Accords: Focus on U.S. Policy* / William Korey. – New York: Foreign Policy Association, 1983. – 64 p.; Korey W. *Human Rights NGOS: The Power of Persuasion* / William Korey // *Ethics and International Affairs*. – 1999. – №13. – P. 152–175.; Korey W. *The Promises We Keep: Human Rights, the Helsinki Process, and American Foreign Policy* / William Korey. – New York: St. Martin's Press, 1993. – 518 p.

щодо захисту прав людини у СРСР з прагматичними цілями зовнішньополітичного курсу.

Особливе місце в американській історіографії американсько-радянських відносин займає праця Раймонда Гартгофа⁴³, який у величезному за обсягом дослідженні аналізує відносини Вашингтона та Москви за президенства Р. Ніксона, Г. Форда та Дж. Картера. Оновлене видання включає нещодавно розсекречені таємні радянські та американські матеріали. Дослідник переглядає історичний розвиток американсько-радянських відносин як більш широкий контекст світової політики. Р. Гартгоф розповідає, що відмінності в ідеології, сприйнятті, цілях та інтересах були ключовими факторами, що визначали політику США. Права людини автор не виділяє в окремий напрямок політики США щодо СРСР, однак визнає, що вони були одним із засобів для американської адміністрації досягнути вигідного для США результату в інших напрямках взаємовідносин двох наддержав.

Серед найновіших праць американських авторів варто виділити наукові розробки Крістіана Петерсона та Барбари Кіз. Дослідник К. Петерсон⁴⁴ стверджує, що просвітницька діяльність у сфері прав людини США сприяла включенню проблеми порушення прав людини до порядку денного міжнародного обговорення та відзначає важливість ролі, яку відіграла адміністрація Дж. Картера у

⁴³ Garthoff R. *Detente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan* / Raymond L. Garthoff. – Washington: Brookings Institution Press, 1994. – 1187 p.

⁴⁴ Peterson C. *Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West* / C. Peterson. New York: Routledge, 2011. – 294 p. Peterson C. *The Carter Administration and the Promotion of Human Rights in the Soviet Union, 1977–1981* // *Diplomatic History*. – 2013. – Vol. 38. – Issue 3 (June 20). – 2013. – P. 628–656.

Гельсінському процесі. Відзначимо, що книга написана з використанням значної кількості вторинних джерел, мемуарної літератури та державних документів, перш за все з президентських бібліотек Дж. Картера і Р. Рейгана, а також відповідних колекцій Архіву національної безпеки США. Суттєву частину дослідження автор присвятив питанню місця політики прав людини в американсько-радянських відносинах у 1970-х – 1980-х рр. Дослідник наголошує на підтримці урядом США діяльності неурядових правозахисних організацій, що стало невід'ємною складовою заходів, спрямованих на ослаблення міжнародного авторитету СРСР. Відповідно до висновку К. Петерсона, спільні зусилля адміністрації Дж. Картера і груп приватних громадян сприяли перетворенню прав людини у фундаментальний аспект “холодної війни”. Єдиним недоліком, який дисертантка зафіксувала у розробці дослідника, є відсутність аналізу преси та публічної дискусії, що розгорнулася в американському суспільстві в той час.

Охарактеризувавши 1970-ті рр. “революцією” прав людини у самій назві праці, Б. Кіз⁴⁵ дає заявку на те, що її дослідження відкриє нові деталі та інтерпретації теми. Значна частина роботи Б. Кіз фокусується на розвитку проблематики прав людини серед ліберальних груп населення. Авторка стверджує, що ще до початку 1970-х рр. вислів “права людини” не рідко зустрічається в американській політичній дискусії і завжди у зв'язку з громадянськими свободами та громадянськими правами у внутрішній політиці США. На її думку, перетворенню прав людини у зовнішньополітичний маркер сприяли два фактори, а саме еволюція руху за громадянські права населення США і “травми війни у В'єтнамі”. Б. Кіз стверджує, що рух за громадянські права, однак, не був інкубатором для правозахисного руху, хоча багато активістів і

⁴⁵ Keys B. *Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s* / Barbara Keys. – Cambridge: Harvard University Press, 2014. – 362 p.

практиків міжнародного руху за права людини у глобальному контексті пройшли досвід боротьби за громадянські права американців. Утім, політичні розбіжності через наслідки війни у В'єтнамі зіграли важливу роль у справі утвердження зазначених вище двох політичних дискурсів з прав людини.

Не менш цікавим є висновок авторки, що правозахисна активність Сполучених Штатів не була закладена міжнародним законодавством. В її основі – ідея про потребу США дистанціюватися від тих режимів, які не поважають права людини. Одночасно Б. Кіз зауважує, що прихильність Дж. Картера до прав людини була орієнтована на створення консенсусу в суспільстві щодо американської зовнішньої політики.

Отже, природно, що американська історична наука має значний масив праць з проблематики дослідження, що пояснюється близькістю і доступністю джерел. Однак звертає на себе увагу і те, що наявні дослідження, які так чи інакше торкалися політики прав людини США стосовно Радянського Союзу, переважно зосереджувались або на всій сукупності напрямків американсько-радянських відносин, або на правах людини загалом у зовнішній політиці Вашингтона, або мали більшою мірою аналітично-прикладний, а не історіографічний характер.

Українська історіографія, в свою чергу, зробила не надто значний внесок у цій сфері. У вітчизняній історіографії ще не було проведене комплексне дослідження питання прав людини у політиці США щодо СРСР. Ці аргументи стали одним з рушійних мотивів нашого звернення до досліджуваної теми. Однак українськими істориками та політологами було висвітлено окремі аспекти зовнішньої політики Вашингтона та його відносин з Москвою, що сприяло формуванню у авторки дисертаційного дослідження узагальненого бачення проблематики. Так, варто відзначити наукові пошуки кандидата історичних наук, доцента Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Т. Грищенко. Дослідник, вивчаючи творчість та діяльність З. Бжезінського⁴⁶, аналізує роль його постаті в осягненні особливостей процесу формування концептуальних засад зовнішньої політики США у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Відповідно автор описує і його ставлення до політики прав людини та відзначає, що З. Бжезінський розглядав права людини як спосіб критики радянської держави, а не як самоціль. Варто згадати й одну з перших статей⁴⁷ Т. Грищенко, де автор докладно аналізує джерела політики захисту прав людини в стратегії США на світовій арені. Не можна не погодитись з його висновками про витоки правозахисної активності у “месіанській” традиції, яка є одним з наріжних каменів зовнішньої політики Америки. Заслуговують уваги також міркування історика щодо причин, які сприяли актуалізації правозахисної проблематики на початку 1970-х рр. та щодо причини зменшення правозахисних закликів наприкінці каденції Дж. Картера, з якими дисертантка теж погоджується.

⁴⁶ Грищенко Т. З. Бжезінський і зміни у зовнішньополітичних настановах адміністрації Дж. Картера в 1978 р. / Т. Грищенко // Історичний журнал : наукове громадсько-політичне видання. – № 5. – С. 25–36.; Грищенко Т. Збігнєв Бжезінський як критик зовнішньополітичної стратегії республіканських адміністрацій (перш. пол. 1970-х рр.) / Т. Грищенко // Записки історичного факультету. – 2003. – Вип.13. – С. 206–215.; Грищенко Т. Біля витоків тристоронньої стратегії: Збігнєв Бжезінський і початковий етап діяльності Тристоронньої комісії / Т. Грищенко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2003. – С. 255–258.

⁴⁷ Грищенко Т. Політика захисту прав людини в ідейно–політичній стратегії США на світовій арені: джерела, мета, еволюція (1977–1980 рр.) // Український історичний журнал. – 1987. – № 9. – С. 124–131.

Ця стаття була першою і чи не єдиною спробою у вітчизняній історичній науці проаналізувати правозахисний компонент зовнішньої політики Дж. Картера.

З точки зору політичної науки, значення питання прав людини у зовнішній політиці США розкриває К. Гольцман⁴⁸. Зокрема, дослідник вважає, що формування політики “просування демократії” [власне цій політологічній проблемі й присвячені наукові розробки автора – авт.] супроводжувалося активним розвитком дискурсу про демократію та права людини, які були стратегічним проектом Вашингтона під керівництвом американських еліт та при залученні громадянського суспільства. У результаті його реалізації традиційне розуміння прав людини було адаптовано до потреб американської зовнішньої політики та національних інтересів. Втім, на думку автора, інструменталізація прав людини з боку держави мала негативні наслідки для розвитку американських правозахисних неурядових громадських організацій.

Для загального розуміння моралістичного компонента зовнішньої політики США протягом останньої чверті ХХ ст. корисним було ознайомлення з роботами доктора політичних наук А. Дашкевича⁴⁹. Під час розробки дисертації важливим

⁴⁸ Гольцман К. Генеза та структура дискурсу про права людини в американській зовнішній політиці у 70–х. 80–х. рр. ХХ ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип. 45. – С. 640-645; Гольцман К. Структура ідеологічної легітимації формально-демократичних режимів в умовах пізнього капіталізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / К. Гольцман. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2011. – 20 с.

⁴⁹ Дашкевич А. Принципові засад зовнішньополітичної стратегії США: від Трумена до Рейгана / Андрій Дашкевич / НАН України, Інститут світової економіки та міжнародних відносин. К., 1996. – 73 с.; Дашкевич А. Еволюція

для нас було дослідження причин вибору змістовної спрямованості та принципів зовнішньополітичних доктрин США та ідеології зовнішньої політики щодо СРСР на останньому етапі його існування за часів Р. Ніксона, Г. Форда, Дж. Картера, Р. Рейгана, Дж. Г. В. Буша. У допоміжному контексті варто згадати і розробки А. Худолія⁵⁰, який проаналізував публічний дискурс американських президентів та його вплив на зовнішню політику Сполучених Штатів. Зокрема, нами було використано висновки автора про роль риторики у формуванні і реалізації зовнішньополітичних рішень Вашингтона на глобальному рівні та діалектичний зв'язок зовнішньої політики з публічним дискурсом американських президентів. Також цей метод нами було застосовано при аналізі основних складових правозахисної стратегії зовнішньої політики Дж. Картера на основі його публічних виступів. Окрім того, для дослідження були корисними наукові напрацювання М. Рижкова⁵¹, присвячені доктринальному виміру стратегій зовнішньої політики США, та О. Шевченка⁵², який провів історико-юридичне

системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.04 / А. Дашкевич; Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 1998. – 450 с.

⁵⁰ Худолій А. Публічний дискурс у зовнішньополітичній діяльності президентів США (1945–2012 рр.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / А. Худолій. НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – Київ, 2013. – 36 с.

⁵¹ Рижков М. Доктринальний вимір стратегій зовнішньої політики США: від стримування до глобальної демократизації [Текст]: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Микола Рижков. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2007. – 401 с.

⁵² Шевченко О. Механізм формування і реалізації зовнішньої політики США і СРСР (історико-юридичне порівняльне дослідження) [Текст] : автореф. дис. ... д-

порівняльне дослідження механізмів формування і реалізації зовнішньої політики США і СРСР.

Особливою прикметою української історіографії є добре володіння джерельною базою і фактичним матеріалом з досліджуваних тем, а також прагнення сформуванню максимально неупереджений сучасний погляд на проблему.

Щодо радянської історіографії, слід констатувати, що роботи, які були створені до 1985 р., висловлюють усебічне схвалення дій керівництва СРСР, в більшості з них домінують антиамериканські настрої. Так, у працях радянських істориків та правників, написаних у 1970-ті – на початку 1980-х рр., політика прав людини США сприймалася як така, що має на меті нав'язати американські, капіталістичні стандарти життя, оговорити соціалізм, та є знаряддям “зовнішньополітичної ідеології імперіалізму”. Водночас автори намагалися у негативному світлі зобразити становище прав людини у самих США та довести таким чином, що подібною активністю “американський капіталізм” намагається приховати свою природну антилюдяність і несправедливість⁵³. Ці роботи багаті на фактичний матеріал, однак його трактування забарвлене ідеологічними кліше.

ра юрид. наук: 12.00.01 / Олександр Шевченко. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 48 с.

⁵³ Баталов Э., Малашенко И., Мельвиль А. Идеологическая стратегия США на мировой арене / Э. Баталов, И. Малашенко, А. Мельвиль. – М.: Международные отношения, 1985. – 232 с.; Билищенко И., Шавров В. Лицемерная политика США в области прав и свобод человека // Международная жизнь. – 1981. – № 3. – С. 61–72; Большаков В. Бизнес на правах человека. – М., 1983. – 302 с.; Большаков В. “Права человека” в американской стратегии социального реванша //

Інша група – це праці, написані в період перебудови в Радянському Союзі. Ці роботи характеризуються появою критичного аналізу внутрішньої політики СРСР, оцінкою негативних для держави наслідків такої політики та схваленням низки ініціатив керівництва США. Але, попри все, серед авторів домінує переконання, що внутрішньополітичні реформи, як-то гласність, ліквідовують сам предмет, на який спрямована правозахисна політика США, чим засвідчують її безпідставність⁵⁴. У той же час автори наводять, але оцінюють як маніпулятивні, твердження західних експертів про перспективи еволюції суспільно-політичної системи Радянського Союзу в буржуазному напрямі, зокрема у питанні прав людини⁵⁵.

Международная жизнь. – 1985. – № 12. – С. 18 – 27; Власихин В. Нарушения прав человека в США // США – экономика, политика, идеология – 1985. – № 11. – С. 40–51; Замошкин Ю., Мельвиль А. Морализм и разрядка // США – экономика, политика, идеология. – 1980. – № 11. – С.78–86.

⁵⁴ Никитин А. Эволюция американского глобализма: Идеиная борьба в США по вопросу о роли Америки в мире. / А. Никитин. М.: Наука, 1987. – 126 с.; Общественное сознание и внешняя политика США / АН СССР, Ин-т США и Канады. — Москва: Наука, 1987. — 279 с.; Овинников Р. Зигзаги внешней политики США: от Никсона до Рейгана / Р. Овинников. – М.: Политиздат, 1986. - 398с.; Согрин В. Права человека в США: декларации и действительность [Текст]: к 200-летию американской конституции / В. Согрин. – Москва: Знание, 1987. – 64 с.; Проблема свободы и прав человека в современной идеологической борьбе. – М., 1986 – 319 с.

⁵⁵ Тихонов А. Права человека во внешней политике США: 1970 – 1990 гг. – М.: ИНИОН, 1990. – 24 с.

Аналізуючи сучасну російську історіографію, дисертантка вважає, що в цілому вона є продовженням дискурсу, заданого радянськими науковцями. Хоча у працях⁵⁶, опублікованих в Російській Федерації після 1992 р. (цю дату можна вважати дещо умовною), спостерігається більш зважений підхід і критична оцінка всіх сторін ідейного протистояння. Переглянули власні погляди на проблему прав людини в американсько-радянських відносинах зокрема такі провідні російські американісти, як В. Согрін⁵⁷ та Е. Баталов⁵⁸. Вони визнають демократичне начало американської держави, месіанський концепт її зовнішньополітичної стратегії, а відповідно й права людини як вияв його реалізації у відносинах з радянською Москвою. Проте згадані російські дослідники-американісти лише побіжно торкаються теми прав людини у зовнішній політиці США щодо СРСР, періодично визначаючи їх лиш як предмет конкретних міждержавних переговорів і відповідно не вбачають у правозахисній активності окремих вектор політики Вашингтона.

Також згадаємо, що у 2000-х роках розробкою проблеми захисту прав людини у відносинах США з СРСР і країнами третього світу, взаємодією

⁵⁶ Абдулаев М. Права человека: историко–сравнительный анализ / М. И. Абдулаев. – СПб.: С.-Петербур. ун–т, 1998. – 283 с.; Гаврилов В. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека / В. Гаврилов // Московский журнал международного права. – 1995. – № 4. – С. 24–37.

⁵⁷ Согрин В. Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца 20 в / В. Согрин. – М.: Взгляд, 1995. – 456 с.; Согрин В. Президенты и демократия: американский опыт / В. Согрин; Рос. ассоциация политической науки. – М. – Весь мир, 1998. – 200 с.

⁵⁸ Баталов Э. Американская политическая мысль XX в. / Э. Баталов. – М.: Прогресс-Традиция, 2014. – 616 с.

виконавчої і законодавчої влади в питаннях зовнішньої політики займаються російські вчені О. Широков та Б. Ширяєв⁵⁹. Перший із зазначених дослідників є автором не загальної праці з історії американсько-радянських відносин чи розвитку зовнішньополітичної стратегії США, його науковому перу належить дослідження принципів формування політики захисту прав людини та її реалізації наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. Частина роботи присвячена питанню прав людини у американсько-радянських відносинах. Дослідження базується на широкому колі джерел та ґрунтовно відтворює процес утворення правозахисної доктрини США та її інституалізацію. Проте О. Широков недостатньо повно, на наш погляд, аналізує формування запиту на таку політику в американському суспільстві та місце Гельсінського процесу у досягненні цілей зовнішньополітичної стратегії Вашингтона. Також дослідженню не вистачає комплексності щодо визначення місця правозахисної складової серед інших напрямків зовнішньої політики Білого дому.

Дослідженню міжнародно-правового аспекту прав людини присвячені праці таких сучасних провідних російських вчених, як В. Карташкін⁶⁰ і О. Лукашева⁶¹.

⁵⁹ Широков О. Принципы формирования политики "защиты прав человека" США и механизм ее реализации на международной арене в конце 60-х – 70-е годы XX века (Ист. аспекты пробл.): [Текст] дис... канд. ист. наук: 07.00.15 / Олег Широков. Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского – Нижний Новгород, 2001. – 280 с.; Ширяев Б. Внешняя политика США. Принципы, механизмы, методы. Курс лекций / Б. Ширяев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 438 с.

⁶⁰ Карташкин В. Права человека: международная защита в условиях глобализации / В. Карташкин. – М.: НОРМА, 2009. – 288 с.

Так, у роботі колективу авторів під керівництвом О. Лукашевої розглянуто поняття, суть і структуру прав людини, взаємовідношення концепцій прав людини і правової держави, юридичні механізми захисту прав людини. Особливо відзначимо розділ книги “Міжнародний захист прав людини”, написаний дослідником цієї проблеми проф. В. Карташкіним, котрий включає аналіз у тому числі ініціатив США у 1970-ті – на початку 1990-х рр. Однак зауважимо, що дослідження є здебільшого юридично-правовим, а не історичним.

Окремо в російській сучасній історіографії варто виділити праці, присвячені огляду участі США у міжнародних ініціативах⁶². Для дисертаційного дослідження важливим був аналіз ініціатив делегацій США у рамках Гельсінського процесу. Однак у російській історіографії досі немає робіт, які б зв'язали воедино різні напрямки зовнішньої політики Сполучених Штатів, зокрема правозахисні ініціативи, у комплексне бачення американської стратегії зовнішньої політики в системі міжнародних відносин протягом 1970-х – на початку 1990-х рр.

⁶¹ Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. - М.: Норма; ИНФРА-М, 2011. – 560 с. Права человека как фактор стратегии устойчивого развития // Отв. ред. Е.А Лукашева. М.: НОРМА, 2000. – 320 с.; Права человека как фактор стратегии устойчивого развития / отв. ред. Е. Лукашева. – М.: НОРМА, 2000. – 320 с.

⁶² Дубинин Ю. Тернистый путь к Хельсинки. 1975 г. / Ю. Дубинин // Новая и новейшая история. – 1994. – №4–5. – С. 177–194; Загорский А. Хельсинский процесс: переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1972–1991 гг. / А. Загорский. – М.: Права человека, 2005. – 447 с.; Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека // Московский журнал международного права. – 1995. – № 4. – С. 24–37.

Таким чином, можна сказати, що питання формування політики прав людини США, зокрема щодо СРСР, привертало увагу як американських, так і радянських, українських та російських дослідників. Унікальність та складність взаємин двох наддержав, виникнення нових напрямків та політичних течій, зміни міжнародного клімату в 1970-ті – на початку 1990-х рр. спонукали авторів розглядати різні аспекти відносин Вашингтона та Москви. Наявна джерельна база досить широка і поповнюється раніше недоступними документами, що дозволяє поглиблювати і розширювати наші знання з досліджуваних питань. Разом із тим у вітчизняній науці впадає в око відсутність спеціальних досліджень, присвячених розробці та здійсненню політики прав людини Білого дому, залишаються невивченими її окремі аспекти. Все ж чималий доробок щодо вивчення зовнішньої політики Сполучених Штатів, напрацьований українськими авторами, складає основу для подальших наукових зусиль у означеному напрямку. Зважаючи на важливість проблематики прав людини в сучасному суспільстві та для України зокрема, пропоноване дисертаційне дослідження є спробою такої наукової розвідки щодо правозахисного компонента політики США щодо СРСР в 1970-ті – на початку 1990-х рр.

РОЗДІЛ II

УТВЕРДЖЕННЯ ДИСКУРСУ ПРАВ ЛЮДИНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США (КІНЕЦЬ 1960-Х – СЕРЕДИНА 1970-Х РР.)

2.1. Права людини у політичній традиції США

У ретроспективі історії США категорія прав людини пов'язана з виникненням державності, цінностями, ідеями та принципами війни за незалежність, концепцією американської винятковості та месіанства.

В американській традиції права людини – це права особисті (держава має виконувати виключно роль гаранта цих прав, що передбачає договірну природу держави), релігійні та політичні. Вони зафіксовані в Декларації незалежності 1776 р. та Біллі про права 1791 р. Декларація незалежності США проголосила утворення нової держави, а також закріпила певні права і свободи, виходячи з їх природного походження: “Ми вважаємо, що самоочевидними є наступні істини: усі люди – рівні; вони наділені Творцем невідчужуваними правами; до цих прав належить життя, свобода і прагнення до щастя; для забезпечення цих прав засновуються держави, які набувають повноваження за згодою населення”⁶³. Більше ніж через півстоліття після прийняття Декларації 16-й президент США Авраам Лінкольн так оцінив її значення: “Ті, хто її [Декларація незалежності США – авт.] підписав, хотіли визначити за заразковий взірець принципів вільного

⁶³ Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты / ред. О. Жидкова. – М.: Издательская группа Прогресс, 1993. – С. 24.

суспільства такі, які б були знайомі і шановані всіма, на котрі б усі рівнялися, за які б усі боролися. Намагалися б наблизитися до них, однак ніколи не досягаючи їх. Тим самим постійно розширюючи і поглиблюючи їх значення, привносячи ще більше щастя і цінностей у життя всіх людей будь-якого кольору шкіри в будь-якому місці”⁶⁴.

Нову віху в розвитку американських прав і свобод відкрила Конституція США, прийнята в 1787 р. Аналізуючи текст основного державного документа, можна зробити висновок, що він містить низку конкретних заборон порушення прав і свобод громадян. Наприклад, стаття 1 не дозволяє призупинення дії правила габеас корпус (habeas corpus), що гарантує звільнення ув'язненого від незаконного тримання під вартою – презумпції неправомірного затримання особи, яка впливає з принципу особистої недоторканності, а також прийняття біллів та законів, що мають зворотну силу. Стаття 3 про судову гілку влади передбачає, що всі кримінальні справи розглядаються судом присяжних, а також встановлює необхідність наявності чітких правил побудови доказової бази при звинуваченні в державній зраді. Стаття 4 гарантує, що “громадянам кожного штату надаються всі привілеї та пільги громадян інших штатів”, а стаття 6 забороняє застосування перевірки релігійності як умови заміщення державних посад⁶⁵.

Проголосивши багато важливих демократичних принципів і гарантій прав та свобод, у той же час Конституція США не відтворила деякі вагомні ідеї Декларації незалежності, зберегла інститут рабства, нерівноправне становище жінок та індіанців. Саме тому велику актуальність має “Біль про права”.

⁶⁴ Цит. за: Лазутова М. Права человека: история и современность / М. Лазутова. – М., 1992. – С. 84.

⁶⁵ Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты / ред. О. Жидкова. – М.: Издательская группа Прогресс, 1993. – С. 29–40.

Перші десять поправок до Конституції США, прийняті Конгресом у 1789 р., що отримали назву “Білль про права”, набрали чинності у 1791 р. Згідно з їх положеннями гарантується свобода релігії, слова і преси, проголошується право громадян на мирні зібрання, на подачу петицій до уряду для розгляду скарг, на носіння зброї, на захист особистості, будинків, документів і майна від необгрунтованого обшуку або конфіскації, на судовий і публічний розгляд, неупереджений та своєчасний розгляд справ судом присяжних. Таким чином, з XVIII ст. у внутрішній політиці США декларується прихильність до прав людини та принципів свободи.

Однак у практиці міжнародних відносин питання дотримання прав людини до середини XX ст. вважалося внутрішньою справою кожної держави, до якої не могло втручатися міжнародне співтовариство. Рух до змін розпочався з утворенням у 1945 р. Організації Об’єднаних Націй (ООН). Так, у 1946 р. було створено Комісію ООН з прав людини. Під керівництвом відомої правозахисниці Елеонори Рузвельт, вдови президента Франкліна Рузвельта, та делегатів зі Сполучених Штатів, комісія розробила документ, котрий отримав назву Загальна декларація прав людини (прийнята Генеральною Асамблеєю 10 грудня 1948 р.).

У преамбулі та першій статті Декларації проголошується невід’ємність прав людини для всіх людей Землі: “Зневага і презирство до прав людини стали причиною низки злочинних, “варварських” дій, які обурюють “совість людства”. Ми прагнемо до такого світу, в якому люди матимуть свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди [...]. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах”⁶⁶. Незважаючи на те, що Загальна декларація прав людини не є міжнародним договором, через сформований звичай вона набула

⁶⁶ Всеобщая декларация прав человека, 10 декабря 1948 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights/>

обов'язковий характер та стала негласним каноном, на основі якого приймалися всі інші відповідні документи ООН. Статті Декларації стали загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права та складовою частиною правової системи практично всіх існуючих держав світу. Країни, що входять в ООН, зобов'язалися працювати разом задля сприяння реалізації всіх тридцяти статей Загальної декларації прав людини, які вперше в історії зібрані та представлені у вигляді єдиного документа. Так, наприкінці 1950-х рр. Комісія з прав людини ООН, за ініціативи американських делегатів, поглиблено обговорювала проблему свободи інформації, яку систематично обмежував Радянський Союз.

Утім, існування міжнародних норм не надавало повноваження ООН контролювати те, як держави їх виконують. Зміни були запровадженні з кінця 1960-х р. У 1967 р. Комісію з прав людини було уповноважено обговорювати порушення прав людини в окремих країнах (рішення № 1235⁶⁷ Ради ООН з економічних і соціальних питань), а в 1970 р. згадана Рада ООН рішенням № 1503⁶⁸ дозволила Комісії проводити конфіденційні розслідування щодо скарг,

⁶⁷ Резолюция 1235 (XLII) Экономического и социального совета. Вопрос о нарушении прав человека и основных свобод, включая политику расовой дискриминации и сегрегации и апартеида во всех странах, особенно в колониальных и других зависимых странах и территориях, 6 июля 1967 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/523/42/IMG/NR052342.pdf?OpenElement>

⁶⁸ Резолюция 1503 (XLVIII) Экономического и Социального Совета. Процедура рассмотрения сообщений о нарушении прав человека и основных свобод, 27 мая 1970 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/601/91/IMG/NR060191.pdf?OpenElement>

які містять постійні ознаки достовірно встановлених грубих порушень прав людини й основних свобод.

Однією з перших держав, яка розпочала активно застосовувати нову практику – політику захисту прав людини на міжнародній арені, стали Сполучені Штати Америки.

В американській історіографії існує кілька підходів до визначення періодів зростання ваги чинника прав людини у зовнішній політиці США. Так, більшість дослідників відзначають, що правозахисна політика була ініційована можновладцями США ще до прийняття Загальної декларації прав людини. А саме 6 січня 1941 р., коли президент Франклін Делано Рузвельт у щорічному посланні до Конгресу проголосив концепцію “чотирьох свобод”. У час, коли нацистська агресія в Другій світовій війні (1939-1945 р.) поставила перед світом низку викликів, президент говорив про свободу слова, свободу віросповідання, свободу від нужди, свободу від страху. Ф. Рузвельт підкреслив, що це стосується всіх націй, а не лише американців. Водночас він наголосив на тому, що американська нація повинна їх захищати: “Це не мрія на далеке тисячоліття. Це основа того світу, який можна побудувати протягом життя нашого покоління”⁶⁹. Як бачимо, президент оголосив місіонерське завдання США, а захист прав людини – одним з напрямків зовнішньополітичного курсу.

З огляду на вищезазначене, дисертантка не може не погодитися з оцінкою професора Колумбійського університету, юриста-міжнародника Луїса Хенкіна про те, що керівництво Вашингтона та деякі американські громадські організації

⁶⁹ Roosevelt F. The Four Freedoms. January 6, 1941 [Електронний ресурс]. / Franklin Delano Roosevelt. – Режим доступу до ресурсу: <http://americanrhetoric.com/speeches/fdrthefourfreedoms.htm>

сформулювали у 1940-ві роки дискурс прав людини в міжнародних відносинах та стимулювали складання і підписання низку міжнародних документів з прав людини⁷⁰.

Варто наголосити, що в американському науковому середовищі існує два базових підходи до періодизації реалізації концепції захисту прав людини в стратегії зовнішньополітичного курсу США. Так, американський дослідник-міжнародник Ларс Шульц за початкову дату прихильники цього підходу також визнають останні роки каденції Ф. Рузвельта. Однак, на думку Л. Шульца, з приходом до влади адміністрації республіканця Дуайта Ейзенхауера чинник прав людини втратив позиції у формуванні контексту зовнішньої політики США. У 1953 р. спільними зусиллями президента та Сенату (головну роль зіграв сенатор Дж. Бріккер) США відмовилися від підписання та ратифікації міжнародних норм з прав людини. З кінця 1960-х років дослідник відзначає активізацію зовнішньої політики та зростання ролі компонента прав людини з метою вирішення національних інтересів. Л. Шульц зауважує, що первинним акцентом цієї політики були країни третього світу та соціалістичного блоку.

Наступним етапом зацікавленості керівництва США правами людини у побудові курсу зовнішньої політики дослідник виділяє 1970-ті рр., коли фактор прав людини став впливати на формування й прийняття законодавства щодо американської військової допомоги, поставок зброї, позик банків розвитку як однієї з умов надання. У цей час утворилась бюрократія прав людини у Державному департаменті – головній інституції виконавчої влади США. Автор

⁷⁰ Henkin L. The United States and the Crisis in Human Rights / Louis Henkin // Virginia Journal of International Law. –1974. – № 4 (Summer). – P. 602.

відзначає, що у 1977 р. правозахисний вектор став домінувати у зовнішньополітичному курсі США⁷¹.

Таким чином, у періодизації, запропонованій Л. Шульцем, періоди інтересу американського уряду до прав людини не пов'язані зі змінами партійної приналежності керівників Білого дому. Також за його концепцією відкидається особлива роль у цьому процесі адміністрації президента-демократа Дж. Картера.

Інший варіант періодизації запропонований професором міжнародного права Принстонського університету Річардом Фолком. Дослідник визначає циклічні стадії піднесення та спаду компонента прав людини у зовнішній політиці США та пов'язує їх зі зміною перебування при владі американських партій. Так, кожен з трьох циклів розпочинався при демократах: Ф. Рузвельті, Дж. Кеннеді, Дж. Картері, – і два перших цикли завершилися при республіканцях. Р. Фолк виділив наступні цикли:

- 1940-1948 рр. – Стадія піднесення, яка тривала 8 років. Розпочалась з ініціатив президента Ф. Рузвельта щодо “чотирьох свобод” та підготовки до вступу в Другу світову війну. Визначальними були гуманітарні ідеї. Завершився етап з прийняттям Загальної декларації прав людини.

- 1948-1960 рр. – Стадія затишшя, яка тривала 12 років. Розпочалась від формування доктрини президента Гаррі Трумена (основою доктрини була політика “стримування” СРСР у всьому світі – зовнішньополітична програма,

⁷¹ Schoultz L. The Carter Administration and Human Rights / Larz Schoultz // Human Rights and Basic Needs in the Americans [ed. by Margaret E. Cramaban]. – Washington: Woodstock Theoretical Center. Georgetown Univ. Press. – 1982. – P. 303–305.

озвучена Г. Труменом 12 березня 1947 р.) і завершилась перемогою на президентських виборах демократа Джона Кеннеді. Кінець першого циклу.

- 1960-1968 рр. – Стадія піднесення, яка тривала 8 років. Розпочалася з початком президентської каденції Дж. Кеннеді, а продовжилась до перемоги у виборчому марафоні кандидата від республіканської партії Річарда Ніксона.

- 1968-1976 рр. – Стадія затишшя, яка тривала 8 років. Розпочалася з обранням на посаду президента США Р. Ніксона до реваншу демократів на чолі з Джиммі Картером. Кінець другого циклу.

- 1976 р. – донині [періодизація Р. Фолка була оприлюднена незавершеною, тому мається на увазі 1978 р. – авт.] – Стадія піднесення. Початок третього циклу від перемоги на виборах президента Дж. Картера⁷².

Таким чином, Р. Фолк виокремлює два повні цикли між 1940-1960 рр. та 1960-1976 рр., тривалість яких приблизно рівна (20 та 16 років). Оскільки дослідник концепції завершив її формування наприкінці президентства Дж. Картера, то робити висновок про новий, третій за рахунком, цикл політики прав людини США і про його тривалість автор не став, відзначивши лише те, що поширення ідей неоконсерваторів може зруйнувати стадію піднесення, розпочату ініціативами адміністрації президента Дж. Картера.

Під час розробки дисертаційного дослідження автор спиралась на варіант періодизації, запропонований американським дослідником-міжнародником Л. Шульцом, оскільки поділ на етапи за принципом зміни партійного головування у Білому домі нівелює значення тяглості правозахисного концепту американської

⁷² Falk R. Ideological Patterns in the United States Human Rights Debate: 1945 – 1978 / Richard Falk // The Dynamics of Human Rights in U.S. Foreign Policy [ed.by Natalie Kaufman]. – New Bru (USA), London (UK): Transaction Books. – 1981. – P. 29–51.

зовнішньополітичної стратегії. Адже в результаті проведеного аналізу документальної бази американської зовнішньої політики, нами було визначено, що чинник прав людини був характерний для адміністрацій обох політичних партій. Головною ж відмінністю була публічна риторика та методи досягнення, що буде доведено у наступних розділах.

Отже, внутрішньополітичному процесу США властива тривала традиція існування чинника прав людини, закріплена у державотворчих документах. Саме вона стала основою для пошуку шляху модернізації концепції зовнішньої політики Вашингтона, потреба в якому постала перед американським політичним істеблішментом наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. Однак від першої ластівки включення фактора прав людини у визначення зовнішньополітичного курсу держави у 1940-х роках (ініціативи президента Ф. Рузвельта) до початку 1970-х років відзначаються лише рідкісні вияви уваги керівництва Білого дому до питання прав людини.

2.2. Пошуки оновленої концептуальної основи зовнішньої політики США наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр.

Наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. американське суспільство перебувало у стані соціального напруження, спричиненого погіршенням економічної ситуації, активізацією масових правозахисних, антивоєнних і молодіжних рухів, расовими конфліктами та ескалацією війни у В'єтнамі (1965-1973 рр.).

Особливо важкі наслідки в політичній сфері для Сполучених Штатів Америки мала затяжна, з величезними людськими і матеріальними втратами війна у В'єтнамі, що виявила неспроможність адміністрації Білого дому, керуючись

методами концепції політичного реалізму (реалполітік), реалізувати офіційно поставлену мету поширення цінностей західної демократії. Моральний образ США на світовій арені опинився під ударом. Серед американського суспільства також значно зменшився рівень підтримки діяльності президентської адміністрації. Якщо у 1966 р. 41% американських громадян довіряли виконавчій федеральній владі, то у 1975 р. – лише 13%. Як констатувала служба Л. Харріса, у США утворився “вакуум лідерства”⁷³.

Значна частина державних та громадських діячів виступила за згортання війни у В’єтнамі. Ці ідеї знайшли підтримку американської громадської думки та конгресменів. “Консенсус війни”, який об’єднував представників різних політичних партій та груп, розпався. У звіті “Тристоронньої комісії” зазначалося, що “американці наразі менше довіряють уряду, ніж 10 років тому”⁷⁴. Дослідники громадської думки свідчили, що 7 з 10 громадян Сполучених Штатів вважали помилковою участь своєї країни у В’єтнамській війні⁷⁵.

Таким чином, “В’єтнамський синдром” призвів до усвідомлення потреби пошуку нових сенсів зовнішньополітичного курсу США. Перед політичним істеблїшментом постала задача запропонувати механізм американської світової активності в умовах “холодної війни”. За розробку модерної концепції зовнішньої політики США взялися американські інтелектуали: представники університетського середовища, аналітики спеціалізованих дослідницьких

⁷³ The Harris Survey. October 6, 1975 / The Polls: The Question of Confidence // The Public Opinion Quarterly. – 1976-1977. - Vol. 40. - № 4 (Winter) – P. 544–552.

⁷⁴ The Crisis of Democracy. On the Governability of Democracies. - New York, 1975 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.trilateral.org/download/doc/crisis_of_democracy.pdf

⁷⁵ Ibid.

інститутів, відомі журналісти та топ-менеджмент найбільших юридичних компаній, об'єднані у аналітичні центри, так звані “сінк тенкс”⁷⁶, зокрема Раду з міжнародних відносин, Тристоронню комісію, Брукінгський інститут, Фонд Карнегі за міжнародний мир.

Більшість провідних незалежних аналітичних та консультативних центрів звернулися до фундаментальних американських цінностей та традиційної для США категорії прав людини (про що йшла мова у п. 2.1). Результатом їх напрацювань стало формування кількох концепцій політики США із захисту прав людини на міжнародній арені.

На основі аналізу дискусії всередині американського політикуму, дискусії з американським громадянським суспільством, що відобразилися в офіційних документах державних інституцій та у публічній риторичі, авторкою було виявлено, що найбільший вплив на формування зовнішньої політики США у 1970-х – на початку 1990-х років мали дві концепції.

- Концепція Ради з міжнародних відносин (РМВ)

Рада з міжнародних відносин – неприбуткова позапартійна політична організація, яка була заснована у 1921 р. і розташовується у Нью-Йорку. У період з 1945 по 1972 рр. близько 45% посадових осіб в урядах США, відповідальних за зовнішню політику держави, були за сумісництвом членами РМВ. Варто зазначити, що вона підтримувала тісні зв'язки з іншими великими мозковими

⁷⁶ За відсутності загальновизнаного визначення терміну “мозковий центр” (англ. “Think Tanks” – “сінк тенкс”) найприйнятнішим є визначення запропоноване Програмою розвитку ООН (ПРООН). Так, мозковими центрами називають організації, які проводять дослідження і висувають пропозиції з різних питань політики, є мостом між науковими колами та і владою.

центрами: Брукінгським інститутом, Центром дослідження та розвитку, Гудзонським інститутом, Зовнішньополітичною асоціацією, Фондом Карнегі за міжнародний мир.

У 1970-1985 рр. раду директорів РМВ очолював американський банкір Девід Рокфеллер. Під його керівництвом Рада з міжнародних відносин розпочала розробку досліджень під назвою “Проект на 80-ті”. Протягом 1973-1977 рр. було вироблено близько 100 програм з десяти різних напрямків, над яким працювали спеціальні робочі групи. Зокрема, над проблемою прав людини працювала група № 4, під керівництвом Теодора Хесбурга, ректора університету Нотр-Дам (штат Індіана). Вона розробляла алгоритми оцінки ситуації, методи “вимірювання” порушень прав людини, перспективи міжнародної співпраці із захисту прав людини. Під категорією прав людини члени робочої групи розуміли особисті, громадянські та економічні права, що відповідало букві Загальної декларації прав людини 1948 р.

Аналітики РМВ пропонували продовжити зовнішню політику в рамках детанту (розрядки) міжнародних відносин. На їх думку, в умовах, що склалися, необхідним є не стільки кардинальна зміна американських зовнішньополітичних уявлень, скільки вміле використання ситуації і вироблення нових інструментів впливу на радянську політику⁷⁷. У заключеннях Ради з міжнародних відносин щодо розвитку відносин з Москвою була висловлена рекомендація дотримуватися формули “співпраця чи переважання”. Ці висновки РМВ є частиною більш масштабної програми – доктрини глобалізації, розробка якої тривала у центрі

⁷⁷ A conspiracy of morons: the CFR Project 1980s [Електронний ресурс]. // Executive intelligence review. – May 15, 1979. – Vol. 6. – № 19. – Режим доступу до ресурсу: http://www.larouchepub.com/eiw/public/1979/eirv06n19-19790515/eirv06n19-19790515_042-a_conspiracy_of_morons_the_cfr_p.pdf

протягом десятиліть. Представники Ради з міжнародних відносин просували ідею консолідації та створення наднаціональних механізмів контролю за загальносвітовим розвитком, в яких стратегії окремих країн були б непомітно підпорядковані поставленим цілям.

- Концепція Тристоронньої комісії

Створена за ініціативи Д. Рокфеллера у 1972 р., Тристороння комісія до початку 1980-х років була найвпливовішим неофіційним транснаціональним політико-ідеологічним інститутом. До її складу входили політики, вчені та журналісти різних політичних орієнтацій. Провідну роль в роботі центру відіграв Збігнев Бжезінський.

У доповіді під назвою “До оновленої міжнародної системи” члени групи визначили основні задачі зовнішньої політики США: підтримка миру, менеджмент світової економіки, сприяння економічному розвитку, захист прав людини. Окремою ремаркою відзначалося, що “у багатьох випадках підтримка прав людини має бути скоординована з іншими важливими цілями світового порядку”⁷⁸. Згідно з текстом доповіді підтверджується існування локальних варіантів концепцій прав людини та принцип поваги до незалежних держав. Також наголошувалося на тому, що ліберальні демократії не можуть не висловлювати свого занепокоєння правами людини в інших частинах світу⁷⁹.

На думку З. Бжезінського, громадськість як у США, так і за їх межами підтримає зусилля, спрямовані на боротьбу за права людини. Це гасло

⁷⁸ Towards a Renovated International System. Typewritten text of the Trilateral Commission, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://trilateral.org/file/14>

⁷⁹ Ibid.

Вашингтона, вважав він, допоможе скеровувати світову спільноту в потрібному для США напрямку, тобто відмежувати від соціалізму. “Життєво важливо пам’ятати, – писав З. Бжезінський, – що тільки Америка має сили надати ворожому світу потрібної їй форми”⁸⁰. США мають практикувати “вибірковість” у міжнародній політиці у сфері прав людини і бути більш поблажливими до авторитарних режимів Латинської Америки, Азії та Африки (тобто клієнтських держав), ніж до порушників прав людини із соціалістичного табору, перш за все Радянського Союзу⁸¹.

Рекомендації Тристоронньої комісії попереджали, що “у багатьох випадках підтримка прав людини повинна бути збалансована з іншими важливими завданнями світового порядку”⁸², зокрема збереженням детанту американсько-радянських відносин. У той же час комісія застерігала, що фактор сили втрачає вирішальний вплив на міжнародні відносини, а більш ефективними засобами впливу стають економічні, правові та інформаційні механізми. На думку аналітиків, у 1970-х роках створюються умови для інституціоналізації відносин між державними та недержавними структурами, які відкривають перспективу впорядкування міжнародного середовища.

Варто зауважити, що майбутній президент Дж. Картер був активним членом Тристоронньої комісії в 1973-1976 рр. А прийшовши до влади, Дж. Картер

⁸⁰ Brzezinski Z. *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981* / Z. Brzezinski. – Farrar, Strauss, Giroux. 1983. – P. 42.

⁸¹ Brzezinski Z. *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981*. / Z. Brzezinski. – Farrar, Strauss, Giroux. 1983. – P. 44.

⁸² *Towards a Renovated International System*. Typewritten text of the Trilateral Commission, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://trilateral.org/file/14>

призначив членів Тристоронньої комісії та Ради з міжнародних відносин на керівні посади у своїй адміністрації. Загалом, концепції цих двох потужних мозкових центрів багато в чому перетиналися, хоча й виділяли різні акценти політики прав людини. Зовнішньополітичний курс США на світовій арені, побудований на основі принципів моралі й прав людини, сприймався політичним істеблїшментом США як якісно нове явище в практиці міжнародних відносин.

2.3. Правозахисні ініціативи Конгресу США у 1973-1976 рр.

У 1972-1974 рр. у внутрішньополітичному житті Америки відбувався політичний скандал, що закінчився відставкою президента країни Річарда Ніксона. В умовах “землетрусу влади” (термін, запроваджений відомим журналістом Г. Смітом для означення політичної ситуації в країні), Конгрес США намагався утвердитись як гарант американської політичної традиції. Законотворці Сполучених Штатів у 1970-х роках прагнули підтвердити традиційні, конституційні повноваження їх зібрань у сфері зовнішньої політики. Зокрема, було визначено нові повноваження: у питанні оголошення війни, контролю над діяльністю Центрального розвідувального управління (ЦРУ), забезпечення прав людини у зовнішній політиці⁸³.

Тому концепції захисту прав людини ще на стадії своєї розробки знайшли відгук серед різних груп впливу в Конгресі, а категорія прав людини як символ американської революції відповідно стала привабливим ідейним капіталом. Найактивнішими поборниками правозахисної теми були сенатори Е. Кеннеді,

⁸³ Попова Е. Американский сенат и внешняя политика. 1969-1974 гг./ Е. Попова. – М.: Наука, 1978. – С. 102–104.

Дж. Макговерн, М. Менсфілд, Ф. Черч. У той же час зберігалися ідеологічні лінії в Конгресі США: республіканці тенденційно зосереджувалися на країнах, де при владі знаходилися соціалістичні політичні режими, тоді як демократи – на авторитарних.

Так, у структурі Конгресу було утворено низку спеціальних комісій. Найпомітніша роль належала Підкомітету з міжнародних організацій та рухів Комітету з іноземних справ Палати представників під головуванням Дональда М. Фрезера (демократ, від штату Міннесота). Конгресмен Д. Фасел увійшов до Підкомітету в 1971 р. та працював у парі з Джоном П. Салцбергом, який раніше працював у Міжнародній комісії юристів у ООН і завершив аспірантуру зі спеціальності міжнародних прав людини. Саме Джон Салцберг виклав юридичну структуру прав людини. Стурбованість з приводу порушень прав людини виказували під час слухань й інші конгресмени – Данте Фасел, Джонатан Бінгем, Бенджамін Розенталь і Павло Фіндлі⁸⁴.

За час 15 слухань Конгресу (з 1 серпня по 7 грудня 1973 р.) було розглянуто ситуації з порушення прав людини в окремих країнах: Чилі, ПАР, СРСР, Філіппінах, Південній Кореї. Конгресмени заслухали свідчення 45 осіб, серед яких фігурували колишні посадові особи уряду, представники громадського сектору, представники США у різноманітних агентствах ООН, вчені, чиновники Держдепартаменту, а також члени Конгресу. А перелік питань, які піднімалися на цих слуханнях, вражає своєю широтою.

⁸⁴ International protection of human rights. The work of international organizations and the role of U.S. foreign policy / United States. Congress. House. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on International Organizations and Movements. – Washington, U.S. G.P.O., 1974. – P. 24–26, 56–57, 83, 139–144, 198–201, 267.

Підкомітет виступав за більш систематичний підхід до теми прав людини та вивчав роль США у міжнародних правозахисних організаціях. Під час його засідань неодноразово висувалася теза про потребу змінити законодавство, реорганізувати бюрократію Державного департаменту та формалізувати права людини як фактор у політиці США. Крім того, Підкомітет мав план із перебудови бюрократичної структури ООН. Його членів непокоїло, що хоча 20 відсотків робочого часу адміністративних одиниць ООН було зосереджено на питаннях, пов'язаних з правами людини, реальних результатів діяльності міжнародної організації не приносила⁸⁵. У рамках розслідування Підкомітету Д. Фрейзер задавався питанням, яка посадова одиниця чи структура у Держдепартаменті відповідальна за заходи із захисту прав людини, які розвивалися поза рамками ООН, і чи є механізм для вивчення впливу політичних рішень США на ситуацію з правами людини в інших країнах⁸⁶.

За матеріалами вищезначених слухань, Підкомітет з міжнародних організацій та рухів підготував у 1974 р. звіт “Міжнародний захист прав людини” і доповідь “Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США”⁸⁷, в якій містилися 29 рекомендацій для майбутньої зовнішньої політики Вашингтона.

Дисертантка вперше звертає увагу на існування такого керівного документа для представників американської дипломатії, який визнавався всіма наступними президентськими адміністраціями, та відзначає, що згідно з його положеннями

⁸⁵ Fraser D. Freedom and Foreign Policy / David Fraser // Foreign Policy. – 1977. № 26 (Spring). – P. 141–146.

⁸⁶ Fraser D. Freedom and Foreign Policy / David Fraser // Foreign Policy. – 1977. № 26 (Spring). – P. 156.

⁸⁷ Human rights in the world community [microform]: a call for U.S. leadership. Report. March 27, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – 54 p.

протягом наступних десятиліть відбувалося моделювання поведінки США на міжнародній арені в царині прав людини. Відповідно до вищезначеного звіту першочерговими цілями американської зовнішньої політики були: забезпечення більш високого пріоритету прав людини у зовнішній політиці США та забезпечення ефективності міжнародних організацій із захисту прав людини.

Доповідь “Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США” розділена на дві частини: “Фактор прав людини у зовнішній політиці США” (рекомендації 1 – 8) та “Захист прав людини через міжнародні організації” (рекомендації 9 – 29). Фактично другий блок означив головних суб’єктів виконання (структури Державного департаменту) та базовий метод досягнення завдань правозахисної складової зовнішньополітичного курсу Вашингтона (міжнародні майданчики).

Отже, рекомендації 1 – 4 визначали основні напрямки зовнішньополітичної діяльності американської адміністрації в галузі прав людини. Зокрема, перша рекомендація зверталася до зовнішньополітичного відомства: “Держдепартамент має підходити до прав людини як до складової частини процесу прийняття зовнішньополітичних рішень”⁸⁸. Рекомендації 5 – 6 визначали структурні зміни в Держдепартаменті, які варто провести для його ефективної діяльності із захисту прав людини. Ця структура має стати головним провідником гуманітарної політики. Для цього варто дотримуватися наступних принципів:

1. Врахування фактора прав людини в процесі вироблення й прийняття зовнішньополітичних рішень.

⁸⁸ Human rights in the world community [microform]: a call for U.S. leadership. Report. March 27, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – P. 37–39.

2. Зобов'язання реагувати на грубі порушення прав людини в будь-якій країні наступними методами: а) конфіденційні консультації з урядами; б) публічні виступи в структурах ООН; в) припинення військової допомоги і продажу техніки; г) обмеження чи припинення різних програм економічної допомоги.

3. Реагування на ситуацію щодо дотримання прав людини незалежно від статусу держави (дружня, недружня чи нейтральна).

4. Посилення уваги до проблем прав людини в американсько-радянських відносинах.

Однак зазначимо, що остання рекомендація передбачала поєднання фактора прав людини з цілями політики детанту до тієї межі, коли такі дії могли йти всупереч інтересам національної безпеки США.

Варто звернути увагу, що окрім цього у документі наводилися чіткі рекомендації структурних змін у Держдепартаменті: створити Бюро прав людини в рамках відділу зі справ міжнародних організацій; призначити співробітника з прав людини в кожний регіональний відділ, який відповідає за двосторонні відносини; запровадити посаду помічника юридичного радника Держдепартаменту з питань справ людини⁸⁹.

Окремо в доповіді виказувалось занепокоєння зловживаннями щодо дотримання прав людини в Радянському Союзі. Найбільше уваги було приділено практиці відмов у дозволі на еміграцію, яка піддавалась критиці. Для розробки нашого дисертаційного дослідження важливим було те, що у доповіді "Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США" Підкомітет рекомендував Державному департаменту не випускати з уваги проблему ігнорування прав людини керівництвом Кремля.

⁸⁹ Human rights in the world community [microform]: a call for U.S. leadership. Report. March 27, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – P. 43.

Зауважимо, що функція реалізувати політику захисту прав людини згідно з документом була покладена не лише на виконавчі органи, але і на законодавчу гілку влади. У доповіді пропонувався перелік заходів, у разі реалізації яких Конгрес може підвищити підтримку ініціатив США щодо прав людини на міжнародному рівні. Одночасно Підкомітет радив Сенату ратифікувати Конвенцію про запобігання та покарання геноциду та інших договорів у сфері прав людини. Щодо світової практики, то для покращення ефективності ООН у забезпеченні захисту прав людини Підкомітет запропонував створити посаду Верховного комісара з прав людини при ООН⁹⁰.

Відзначимо, що частину рекомендацій Підкомітету було виконано – Державний департамент створив Бюро прав людини в рамках відділу із справ міжнародних організацій. Першим юридичним радником із прав людини від Конгресу при Бюро став Джордж Лістер.

Загалом, протягом 1973-1976 рр. Підкомітет провів більше 100 слухань з проблеми прав людини у зовнішній політиці США та визначив приклади порушення прав людини в 28 країнах світу⁹¹.

Конгрес розглядав звернення представників радянського правозахисного руху щодо конкретних випадків порушення прав людини в СРСР. Наприклад, під час слухань конгресмени зачитували “Звернення до світової громадськості”, складене радянськими правозахисниками Л. І. Богораз і П. М. Литвиновим, в

⁹⁰ Human rights in the world community [microform]: a call for U.S. leadership. Report. March 27, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – P. 53.

⁹¹ Широков О. Принципы формирования политики “защиты прав человека” США и механизм ее реализации на международной арене в конце 60-х – 70-е годы XX. – Нижний Новгород, 2001. – С. 124.

якому вони вимагали перегляду суду над Ю. Галансковим і його товаришами у присутності міжнародних спостерігачів⁹², та лист ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР до ООН, в якому було викладено скарги ініціатив на безперервні порушення в Союзі з проханням захистити права людини, які зневажає Москва, в тому числі право мати відмінні політичні та релігійні переконання і поширювати їх будь-якими законними способами⁹³.

Нами було з'ясовано, що це звернення стало першим прецедентом у новій практиці радянських правозахисників апелювати не до радянської влади чи громадськості, а до закордонних інститутів – спочатку суспільних, а потім і владних. Протягом наступних декількох років ініціативна група надіслала безліч аналогічних листів і звернень до ООН, Генерального секретаря організації, Міжнародної ліги прав людини та на міжнародні з'їзди психіатрів.

Така практика знайшла моральну підтримку в американському законодавчому органі, а головне – підсилила публічну дискусію щодо потреби переглянути принципи американсько-радянських відносин та розвивати правозахисний компонент зовнішньої політики США.

⁹² Галансков Ю., Гінзбург А., Добровольський А. та Лашков В. були засуджені у січні 1968 р. за видання і розповсюдження “Білої книги” про суд над письменниками А. Синявським і Ю. Даніелем, процес відомий як “справа чотирьох”.

⁹³ International protection of human rights. The work of international organizations and the role of U.S. foreign policy / United States. Congress. House. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on International Organizations and Movements. – Washington, U.S. G.P.O., 1974. – P. 595–602.

Наступним помітним кроком Конгресу було прийняття в 1974 р. поправок до Закону про торгівлю та Закону про Експортно-імпорتنний банк (ЕІБ). Відома поправка Г. Джексона-Ч. Веніка до Закону про торгівлю забороняла всім країнам з неринковим типом економіки надання “режиму нації найбільшого сприяння”⁹⁴, поправка Е. Стівенсона позбавляла країни з неринковою економікою кредитів ЕІБ. Каталізатором даних ініціатив Конгресу було питання вільної єврейської міграції з Радянського Союзу, підняте на поверхню дискусійного поприща за спланованої кампанії сенатора Генрі Джексона.

Ще у вересні 1972 р. за ініціативи американських євреїв та групи конгресменів була скликана національна конференція з проблем радянських євреїв. Головним завданням зібрання було визначено планування заходів протистояння грубому порушенню міжнародних норм та прав людини, яких зазнавали радянські євреї. За пропозицією сенатора Г. Джексона було розроблено поправку до нового торговельного договору між США та СРСР. Ідея пов'язати свободу еміграції з економікою була досить ризикованою для радянських громадян, оскільки, з точки зору влади, перетворювала їх у прихильників економічного саботажу проти СРСР. Після активної кампанії на підтримку поправки з боку громадськості і дебатів у Сенаті та Палаті представників, обидві поправки були прийняті Конгресом у 1974 р.⁹⁵

З прийняттям поправки Г. Джексона-Ч. Веніка, незважаючи на тривалий період заперечення її доцільності, змушений був погодитися і державний секретар

⁹⁴ The Jackson-Vanik Amendment to the U.S.-Soviet Trade Bill, 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://www.law.cornell.edu/topn/jackson-vanik_amendment

⁹⁵ Roi Y. The Struggle of Soviet Jews Emigration / Yacov Roi. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 347–348.

Генрі Кіссінджер (22 вересня 1973 р. – 20 січня 1977 р.). Однак, з його точки зору, вияв президентською адміністрацією інтересу до єврейської еміграції був вимушеним кроком задля збереження розрядки міжнародних відносин. Виконавча влада суспільний інтерес до проблем радянського єврейства вважала стихійним. Г. Кіссінджер зверхньо ставився зокрема до проблеми еміграції та вважав, що “радянські євреї – замала перепона для грандіозної дії детанту”⁹⁶.

У президентських адміністраціях Річарда Ніксона (20 січня 1969 р. – 9 серпня 1974 р.) та Джеральда Форда (9 серпня 1974 р. – 20 січня 1977 р.) центральну лінію зовнішньополітичного курсу визначав державний секретар Генрі Кіссінджер. Відповідно бачення місця прав людини у зовнішній політиці Вашингтона американських законотворців та виконавчої влади було діаметрально протилежним. Для Білого дому права людини були вторинними щодо інтересів США з національної безпеки. Г. Кіссінджер вважав, що у американсько-радянських відносинах немає місця моральній чи ідеологічній складовій, а відповідно і правам людини. До такого висновку дисертантка прийшла на основі аналізу записів слухань Сенату за участі держсекретаря в 1973 р.⁹⁷ Суперечки, зафіксовані у протоколах, засвідчують як відмову адміністрації Р. Ніксона включити до цілей американської зовнішньої політики вектор на захист прав людини, так і невизнання його особливого призначення у американсько-радянських відносинах. Г. Кіссінджер заявив: “Я вважаю, що це небезпечно для нас – перетворити внутрішню політику країн всього світу в пряму мету

⁹⁶ Kissinger H. The Moral Foundations of Foreign Policy / Henry Kissinger // Department of State Bulletin – 1975. – Vol. 73. – №161. – P. 98-102.

⁹⁷ Foreign Relations of the United States, 1969–1976. – Vol. I - Foundations of Foreign Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v01/comp1>.

американської зовнішньої політики [...] Захист основних прав людини є дуже чутливим аспектом внутрішньої юрисдикції уряду”⁹⁸.

Тому дипломати США не виступили активними лобістами Міжнародного пакту про громадянські й політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, котрі були прийняті ще 16 грудня 1966 р., а набули чинності у 1976 р., після ратифікації 35 країнами, що в ходять в ООН. Керівництво держави та її представники рідко висловлювали засудження порушень прав людини в СРСР як у публічному, так і у приватному порядку.

Конгрес же не мав наміру згорнути свої ініціативи. На основі напрацювань Підкомітету з міжнародних організацій та рухів Комітету з іноземних справ Палати представників конгресмени прийняли додаткові норми щодо припинення надання економічної допомоги урядам, котрі застосовують репресії⁹⁹. До розділу 502 В Закону “Про іноземну допомогу” 1974 р. були включені більш конкретні формулювання: “За винятком надзвичайних обставин, президент може значно скоротити або припинити допомогу будь-якому уряду, який займається постійною практикою грубих порушень прав людини. Ці порушення включають застосування катувань; жорстоке, нелюдське або принижуюче гідність поводження і покарання; тривале утримання під вартою без пред’явлення звинувачень; або інші кричущі

⁹⁸ Цит. за: Cohen R. Human Rights Decision-Making in the Executive Branch: Some Proposals for a Coordinated Strategy / Roberta Cohen // Human Rights and American Foreign Policy [ed. Kommers D., Loescher G.] – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1979. – P. 217.

⁹⁹ U.S. Policies on Human Rights and Authoritarian Regimes, 1974. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve03/d243>

порушення права на життя, свободу і безпеку особистості”¹⁰⁰. Як відзначає К. Уолтс: “Програми [економічної, гуманітарної та військової – авт.] допомоги – це один з пунктів порядку денного законодавчої влади. Програми зовнішньої політики змушують адміністрацію шукати спільні шляхи з Конгресом”¹⁰¹.

Виконавча влада висловила власну позицію з приводу рекомендацій Конгресу “Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США” наступного року. 14 листопада 1975 р. Держдепартамент передав Комітету з міжнародних відносин Палати представників повідомлення, в якому зазначалося: “Пропозиція по секції 502 В була розглянута як авторитетне рішення Конгресу, який висловлює занепокоєність з приводу ситуації з правами людини в усіх країнах, що отримують допомогу. Держдепартамент випустив декілька інструкцій для американських місій за кордоном, які закликають до всестороннього аналізу ситуації з правами людини у кожній країні”. Однак повідомлення завершувалося висновком, що відкидав пропозиції Підкомітету: “тиха, але дієва дипломатія продовжує бути найбільш ефективним способом у просуванні прав людини в

¹⁰⁰ Foreign Assistance Act of 1974. Public Law № 93-559, December 30, 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.govtrack.us/congress/bills/93/s3394/text>

¹⁰¹ Walts K. Foreign Policy and Democratic Politics / K.Walter. – Boston: Little Brown, 1991. – P. 197.

інших країнах”¹⁰². Ця відмова Держдепартаменту викликала значний резонанс у Конгресі, про що говорять документи його слухань¹⁰³.

Втручання Конгресу в зовнішньополітичний процес викликало опір Державного департаменту. Виконавча влада прагнула забезпечити суспільну підтримку підходу президентської адміністрації до політики прав людини та розвитку американсько-радянських відносин. Тому держсекретар звернувся до громадськості з повідомленням “Моральні основи зовнішньої політики”. Під час виступу Г. Кіссінджер наголосив, що “США тиснуть на Радянський Союз щодо ситуації з правами людини, але тихо, враховуючи делікатність проблеми, і підкреслюючи орієнтацію на результат, а не поглиблення суспільної конфронтації”¹⁰⁴, намагаючись таким чином отримати прихильність неоконсерваторів. Виступаючи в Міннеаполісі, держсекретар зробив ставку на лібералів та стверджував, що Сполучені Штати намагаються впливати і на репресивні практики недемократичних режимів у всьому світі. Виступаючи у

¹⁰² Department of State Bulletin. – 1975. – Vol. 73. – № 161 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/dosb/1884.pdf#page=15>

¹⁰³ International Protection of Human Rights: The Work of International Organizations and the Role of U.S. Foreign Policy, August–December 1973, 93rd Cong., 1st Sess. - Washington: U.S. G.P.O., 1977. – 987 p.; Review of the U.N. Commission on Human Rights: hearings before the Subcommittee on International Organizations and Movements of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety-third Congress, second session, June 18 and 20, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – 92 p.

¹⁰⁴ Kissinger H. The Moral Foundations of Foreign Policy / Henry Kissinger // Department of State Bulletin – 1975. – Vol. 73. – № 161. – P. 168–170.

Комітеті із закордонних справ Сенату 19 вересня 1974 р. Г. Кіссінджер вимагав від Конгресу схвалення американсько-радянських торгових угод 1972 р. та не пов'язувати їх прийняття з внутрішньополітичними подіями в СРСР, такими як порушення прав людини¹⁰⁵. Однак конгресмени і далі виказували невдоволення методами реалізації політики захисту прав людини, які були запропоновані Державним секретаріатом та президентськими адміністраціями Р. Ніксона і Дж. Форда. У листі до редактора видання “Вашингтон Пост” (“Washington Post”) сенатор Джонатан Бінгем писав: “Бунтівний настрій переважає в Сенаті”¹⁰⁶. Така ситуація спостерігалася до осені 1976 р., коли внаслідок перемоги демократів у президентських виборах до Білого дому прийшла нова команда.

Ще на початку 1976 р. у Конгресі США виникла Комісія з нагляду за виконанням положень Гельсінських угод з прав людини. Її завданням був збір інформації про права людини та проведення інспекцій в СРСР та країнах Східної Європи. Ця діяльність сприяла перегляду в американській суспільній думці підходу до такого міжнародного майданчика, як Нарада з безпеки та співробітництва в Європі, та зростанню уваги до Гельсінського Заключного акта, а саме сьомого принципу (повага прав людини) і третьої частини “Співпраця в гуманітарній та інших галузях”, яку в західних країнах прийнято називати “третім кошиком”.

Отже, звернення до моральних цінностей у політиці США історично отримує найбільше поширення в кризових періодах для американської історії, якими і стали 1970-ті роки. Повернення до справжніх, традиційних американських

¹⁰⁵ Kissinger H. The Moral Foundations of Foreign Policy / Henry Kissinger // Department of State Bulletin – 1975. – Vol. 73. – № 161. – P. 177.

¹⁰⁶ Thomas C. A Resurgent Congress and the Imperial Presidency / C. Thomas // Political Science Quarterly. – 1980. – Vol. 95. – № 2. – P. 219.

цінностей у зовнішній політиці передбачало вирішення найсерйознішої з часів Великої депресії внутрішньої соціально-політичної та духовної кризи у США.

Діяльність Конгресу в 1973-1976 рр. стала поворотним моментом у процесі інституалізації політики прав людини. Конгрес створив законодавчий фундамент для активізації цього процесу. Причинами, які викликали посилення активності Конгресу з цього напрямку, були: прагнення перехопити ініціативу в проведенні зовнішньої політики у виконавчій владі, наростання розчарування серед членів Конгресу через аморальність політики республіканців та зростання впливу лобі прав людини.

Ініціативи Конгресу були безпрецедентними як у національному, так і в міжнародному масштабі. Вони відкрили простір для нових способів мислення та шляхів діяльності щодо міжнародних проблем у галузі прав людини.

2.4. Участь США у напрацюванні гуманітарних положень Гельсінського Заключного акта

Керівництво Сполучених Штатів Америки в першій половині 1970-х років займало пасивну позицію щодо просування міжнародних законів про права людини. Зокрема, неактивною була дипломатія США протягом початкових етапів Ради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Це пояснюється також тим, що Вашингтон не надавав великого значення багатосторонній дипломатії в Європі, розглядаючи Раду як поступку західноєвропейським союзникам та СРСР у рамках покращення американсько-радянських відносин, що спостерігалось на початку 1970-х років.

Під час першого та другого етапів НБСЄ делегація США виступала в ролі спостерігача, а не активного учасника переговорів. Так, у жодному з двосторонніх документів СРСР та США, у тому числі і в заявах про базові принципи їх взаємних відносин, підписаних під час візиту президента Р. Ніксона до Москви у травні 1972 р., не фігурує принцип прав людини¹⁰⁷.

Однак на завершальному етапі Наради (червень – серпень 1975 р.) під тиском американської громадськості та Конгресу адміністрація президента Дж. Форда долучилася до багатосторонніх консультацій з підготовки Заключного акта НБСЄ та взяла участь у досягненні узгодженого розуміння принципу поваги прав людини та основних свобод у контексті міждержавної співпраці.

Протягом 1972-1975 рр. робота над VII принципом “Повага прав людини та основних свобод” виявилася найбільш тривалою та складною. Країни Організації Варшавського договору (ОВД) підкреслювали внутрішньодержавний характер питання прав людини. Звідти і нечітке формулювання в радянському проекті Генеральної декларації НБСЄ: держави “будуть поважати” права людини та основні свободи. На противагу західні делегації відзначали необхідність міжнародної співпраці у цій галузі, що знайшло відображення у французькому проекті¹⁰⁸. А найбільш повно ця теза була розгорнута делегацією Великої Британії.

¹⁰⁷ Carleton D., Stohl M., Johnson S. Human rights and US Foreign Assistance from Nixon to Carter / D. Carleton, M. Stohl, S. Johnson // Journal of Peace Research. – 1984. – Vol. 21. – № 3, (September). – P. 219–220.

¹⁰⁸ От Хельсинки до Будапешта: история СБСЕ/ОБСЕ в док., 1973–1994: сб. док.: в 3 т. / Стокгольм. ин-т исслед. проблем мира, Рос. акад. наук, ин-т Европы; сост.: О. В. Лазебникова [и др.]. – М.: Наука, 1996. – Т. 1: 1973–1990. – С. 47.

В її пропозиції від 3 жовтня 1973 р.¹⁰⁹ підкреслювалося, що “держави-учасниці будуть керуватися цим принципом в усіх аспектах своїх взаємовідносин і співпраці та будуть прагнути спільно сприяти всім зусиллям в галузі, зокрема зусиллями Організації Об’єднаних Націй”.

Складнішим виявилось питання про роль громадських правозахисних організацій у рамках міжнародної співпраці у сфері забезпечення прав людини, які не визнавалися державами ОВД. Після тривалих дискусій його було віднесено до IX принципу (“Співпраця між державами”), де зазначалося, що держави-учасниці “підтверджують, що уряди, заклади, організації та люди можуть грати відповідну та позитивну роль у сприянні досягненні цих (перелічених у тексті принципу IX) цілей їх співпраці”¹¹⁰.

Дискусія під час НБСЄ сприяла частковій зміні позицій країн соціалістичного блоку. У вересні 1973 р. СРСР ратифікував Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. Хоча Радянський Союз не виконав багато вимог пакту, ратифікація договору все ж дозволила визначити певний загальний орієнтир у питанні про права людини.

Під час переговорів щодо принципу VII означилося суттєве розходження позицій делегатів, яке протягом п’ятнадцяти наступних років грало роль ускладнювача при обговоренні питання прав людини на НБСЄ. Якщо західні країни акцентували увагу на забезпеченні громадянських та політичних, то країни

¹⁰⁹ Forsythe D. Human Rights and World Politics / D. Forsythe. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1993. – P. 178.

¹¹⁰ Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1 августа 1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>

з табору СРСР у “відповідь” підкреслювали необхідність забезпечення економічних та соціальних прав. Результатом переговорів стала розширена формула, в якій визнавалися обидві концепції та відзначалося, що держави-учасниці “будуть заохочувати та розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які походять з гідності, властивій людській особистості, та є суттєвими для її вільного та повного розвитку”¹¹¹.

Більшість положень третьої частини “Співпраця у гуманітарній та інших галузях”, так званого “гуманітарного кошика”, а саме питання контактів між людьми та вільний обмін інформацією, розглядалися США як конкретизація принципів прав людини. Висуваючи концепцію вільних контактів та обмінів, західні країни виходили із задачі скоротити до мінімуму втручання державних органів у цю сферу. Конкретизуючи положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права щодо вільного доступу та поширення інформації, делегація США ставила за мету зробити кордон “залізної завіси” більш вільними для людей та ідей. Третій “кошик” від самого початку отримав на Заході назву “людський вимір” НБСЄ. Узгодження текстів принципів III (“Непорушність кордонів”) та VII (“Повага прав людини та основних свобод”) мало ключове значення для розробки декалога гельсінських принципів.

Значна частина пропозицій Заходу та нейтральних країн щодо конкретних зобов’язань у гуманітарній галузі передбачала зміни законодавства, адміністративних правил та практики у країнах ОВД. Наприклад, вимоги скорочення витрат на подачу заяв та оформлення виїзних документів; скорочення витрат на видачу паспорта та виїзних віз; надання гарантій того, що подача заяв на

¹¹¹ Права человека как фактор стратегии устойчивого развития / отв. ред. Е. Лукашева. – М.: НОРМА, 2000. – С. 244.

виїзд не матиме негативних наслідків для зацікавлених осіб; припинення глушіння радіопередач; надання журналістам можливості вільного пересування по території країни (за виключенням районів, закритих з міркувань безпеки) та прямого доступу до джерел інформації; забезпечення вільного продажу іноземних друкованих видань та вільного доступу до них в читальних залах бібліотек тощо.

Переговори на НБСЄ показали неможливість ігнорування західної концепції “людського виміру”¹¹². Тому держави Варшавського договору виявили готовність погодитися з окремими пропозиціями партнерів. Так, у березні 1974 р., у період узгодження принципу непорушності кордонів, делегація СРСР дала згоду на реєстрацію тексту щодо контактів та регулярних зустрічей на основі сімейних зв’язків. У червні 1974 р. делегація з Москви погодилась з розширеними можливостями оформлення підписки на іноземні видання, а також зі зниженням зборів, які сплачувалися у зв’язку з проханням про возз’єднання сімей, до поміркованого рівня¹¹³. При цьому держави ОВД прагнули визначити той мінімум своїх поступок, який задовольнив би західні країни, але водночас сприяв завершенню Наради.

Центральне значення для кінцевого рішення зустрічі мало питання про статус зобов’язань згідно з документами НБСЄ. СРСР розраховував на надання міжнародно-правового характеру декларації принципів, виокремлюючи її таким чином на тлі інших документів, які носили б політичний характер заяви про

¹¹² Suri J. *Detente and Human Rights: American and West European Perspectives on International Change* / Jeremi Suri // *Cold War History*. – 2008. – Vol. 8. – № 4 (November). – P. 532.

¹¹³ Загорский А. *Хельсинский процесс: переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1972–1991 гг.* / А. Загорский. – М.: Права человека, 2005. – С. 82–83.

наміри сторін. Менш за все СРСР був готовий надати міжнародно-правовий характер зобов'язанням у рамках “третього кошика”. Західні ж країни прагнули надати положенням “гумітарного виміру” як можна більше зобов'язальний характер¹¹⁴. Це – політичні зобов'язання держав-учасниць. Дана обставина знайшла відображення в останній частині Заключного акта, де зазначалося, що він “не підлягає реєстрації на основі статті 102 Уставу Організації Об'єднаних Націй”¹¹⁵.

Третій етап наради з безпеки та співробітництва в Європі проходив у Гельсінкі з 30 червня по 1 серпня 1975 р. Вищі керівники держав-учасниць [виняток склали лише Мальта та Ватикан, які були представлені в Гельсінкі відповідно заступником прем'єр-міністра та секретарем Ради з державних справ церкви – авт.] виступили з підсумковою заявою та підписали Заключний акт НБСЄ, яким було завершено переговори, що тривали більше 31 місяця.

У багатьох державах підсумки загальноєвропейської наради були прийняті неоднозначно, зокрема дискусії про підписання Заключного акта відбувалися у ФРН та Франції. Тривалий час під питанням був приїзд до Гельсінкі президента Дж. Форда. Складним було ставлення до цього документа і на Сході Європи. Частина керівництва СРСР сприйняла його досить негативно – перш за все через гуманітарні розділи, які розглядалися як такі, що полегшують підривну діяльність та втручання в справи СРСР. Опозиція гельсінським домовленостям в СРСР

¹¹⁴ Загорский А. Хельсинский процесс: переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1972–1991 гг. / А. Загорский. – М.: Права человека, 2005. – С. 84.

¹¹⁵ Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1 августа 1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>

пов'язавана перш за все з іменем М. Сулова – головного ідеолога КПРС тих років.

Особливе значення в державах Варшавського договору надавалося інтерпретації положень “третього кошика” – співпраці в гуманітарних та інших галузях. Акцент робився на те обмежувальне положення, яке дипломатія країн ОВД могла внести до відповідних розділів Заключного акта. Відзначалося, що інтереси соціалістичних країн обмежувалися навіть преамбулою до третьої частини акта, в якій говорилося, що співпраця в гуманітарних та інших галузях має здійснюватися при повному дотриманні принципів, які регулюють відносини між державами-учасницями. Одночасно робилося посилення на те, що принципом суверенної рівності було зафіксоване право держав встановлювати свої закони та адміністративні правила, а також вказувалося на принцип невтручання у внутрішні справи.

Стосовно контактів між людьми підкреслювалося, що всі питання в цьому напрямку мають регулюватися зацікавленими державами на взаємовигідних умовах. Виділялися положення Заключного акта і про те, що подальше поширення радіоінформації має відповідати “інтересам взаєморозуміння між народами та цілями, визначеними цією нарадою”¹¹⁶. Основний акцент було зроблено на дві тези. Перша зводилась до того, що текст Заключного акта не містить прямих зобов'язань у гуманітарній сфері, співпраця в якій мала розвиватися на двосторонній та багатосторонній основі між окремими державами-учасницями. Друга теза полягала в тому, що тільки прогрес у розрядці міжнародного напруження створить умови для подальшого розвитку контактів у гуманітарній

¹¹⁶ Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1 августа 1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>

галузі. Тим самим реалізація відповідних положень ставилася в залежність від розвитку співпраці в інших напрямках¹¹⁷.

У США під час аналізу Заключного акта президент Дж. Форд та особливо Конгрес вагоме значення надавали закріпленню принципу VII, оскільки вперше у практиці відносин між Сходом та Заходом повага до прав людини була поставлена на один рівень з іншими принципами міжнародного права. Президент США Дж. Форд відзначив, що домовленості, досягнуті на Нараді:

- підтверджують основні права людини: свободу думки, совісті та віросповідання; громадянських та політичних прав; прав меншин.
- передбачають більш вільний рух інформації, ідей та людей; більш широкі обміни у сфері преси, культури, освіти; воз'єднання сімей; право на подорожі та шлюби між громадянами різних держав; збереження безцінного культурного та історичного спадку різноманітних культур.
- створюють широкі можливості для більшого розвитку співпраці у галузі торгівлі, промислового виробництва, науки та техніки, навколишнього середовища, транспорту, охорони здоров'я, космічного та світового океану.
- підтверджують основні принципи відносин між державами: невторчання, суверенна рівність, право розпоряджатися своєю долею, територіальна цілісність, непорушність кордонів та можливість їх зміни мирним шляхом¹¹⁸.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ U.S. President Gerald R. Ford addresses the assembly during the summit stage of the Conference on Security and Cooperation in Europe (Video). August 1, 1975. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://cscehistory.wordpress.com/ford/>

На Заході положення “гуманітарного кошика” розглядалося як таке, що не потребує додаткових домовленостей між державами, оскільки в преамбулі до підрозділу про міждержавні контакти було зафіксовано, що підписанти вже оголосили своєю метою “полегшити більш вільне пересування та контакти [...] і сприяти вирішенню питань гуманітарного характеру”¹¹⁹.

Особливе значення у позиції США та інших західних країн займала домінанта про цілісність Заключного акта та взаємопов’язаність усіх його частин¹²⁰. У майбутньому ця теза склала основу концепції збалансованого просування в реалізації домовленостей усіх “кошиків” Заключного акта НБСЄ. Успіх Наради пов’язували не стільки зі статичною частиною домовленостей (підтвердження існуючого стану і співвідношення сил, які вже склалися в Європі), скільки з їх динамічною частиною, яка виходила з можливості змін у відносинах як між державами, так і між державами та громадянами¹²¹. У загальному вигляді досягнутий на НБСЄ асиметричний компроміс полягав у тому, що Захід погодився на визнання європейських реалій в обмін на поступки в питаннях прав людини та гуманітарної співпраці.

Таким чином, Заключний акт хоч і зафіксував певний баланс інтересів країн Заходу та країн ОВД, тим не менш, не містив гарантій виконання всіх закріплених

¹¹⁹ Thomas D. *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism* / Daniel Thomas. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 233–234.

¹²⁰ U.S. Congress House Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on International Organizations and Movement, 1975 – P. 12–17, 35, 83, 101–106.

¹²¹ State Department Proposed Report on Human Rights. To Establish a Commission on Security and Cooperation in Europe, 1975 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://hdl.handle.net/10345/3667>

домовленостей. Оскільки головний стимул, який штовхав СРСР до компромісу, а саме багатостороннє визнання післявоєнного порядку в Європі і проведення самої Наради як чергового триумфу радянської зовнішньої політики, після підписання Заключного акта помітно ослаб, скептики на Заході не безпідставно вказували на відсутність гарантій дотримання СРСР та його союзниками оперативної частини Гельсінських домовленостей¹²². Ці застороги підтверджувалися обмеженим трактуванням державами соціалістичного табору суті домовленостей щодо гуманітарного виміру, що породжувала на Заході враження штучності результату, досягнутого протягом тривалих переговорів.

Стереотипи сприйняття Гельсінського процесу сформувалися і в СРСР. В основу радянської історіографії НБСЄ лягла доктрина Ковальова-Громики, суть якої полягала в розумінні наслідків Наради у Гельсінці у боротьбі з США за те, щоб перетягнути на свою сторону європейців у боротьбі за реалізацію мирних ініціатив СРСР та квінтесенцію у Радянському Союзі ідеології Гельсінського процесу як детанту міжнародної напруженості в цілому.

У результаті активної участі в роботі НБСЄ на підсумковому етапі у Гельсінці США закріпилися у ролі лідера Заходу. А Гельсінський Заключний акт став для багатьох у світі символом боротьби за повагу прав людини в умовах існування комуністичних режимів у СРСР та країнах Східної Європи. І хоча Вашингтон не був автором принципу поваги прав людини, але, приєднавшись наприкінці 1970-х років до активної дискусії в рамках НБСЄ, американські

¹²² Implementation of the final act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: findings and recommendations two years after Helsinki: report to the Congress of the United States / Commission on Security and Cooperation in Europe. – Washington: The Commission, 1977. – P. 182–194.

дипломати повністю скористалися плодами найбільш успішного міжнародно-політичного дискурсу останньої чверті ХХ ст.

Отже, модернізація домінуючої парадигми американської зовнішньої політики у 1960-х – 1970-х рр., викликана кризою концепції реальної політики, була орієнтована на повернення до цінностей прав людини, історично властивих американській політичній традиції. Є підстави погодитись з оцінкою провідних дослідників-міжнародників США, що чинник прав людини став властивий американському зовнішньополітичному дискурсу з 1940-х років. Його циклічність не пов'язана зі змінами партійної належності керівників держави, а спричинена комплексом взаємовпливів з іншими прагматичними задачами зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки. За цієї логіки стає зрозумілим, чому з кінця 1960-х до середини 1970-х рр. президентські адміністрації Г. Форда та Р. Ніксона не надавали належного значення концепту прав людини політиці США щодо СРСР. У той же час дисертантка визначила активізацію дискусії щодо ваги правозахисного фактора в стратегії зовнішньої політики США, яка була покликана знайти альтернативу керівним принципам поведінки Білого дому на міжнародній арені.

Дилема між пріоритетом моралі з одного боку і політичним прагматизмом та економічними інтересами з іншого у зовнішній політиці США була розв'язана мозковими центрами – Радою з міжнародних відносин та Тресторонньою комісією. Аналітики запропонували Вашингтону відстоювати концепцію прав людини без нанесення шкоди національним інтересам шляхом латентного використання каналів неурядових правозахисних організацій та членів парламенту задля критики політики урядів інших держав.

На нашу думку, переорієнтація політики США на права людини мала внутрішньоамериканське підґрунття – традиції, досвід громадянського руху та політичну кризу. Роль ініціатора концепції прав людини у стратегії зовнішньої політики США та її спрямування на Радянський Союз зіграли американський Конгрес та Сенат, які прагнули до розширення свого впливу на формування порядку денного зовнішньої політики, особливо після Вотергейтського скандалу. Зокрема, дисертанткою було вперше визначено, що вся подальша правозахисна політика Вашингтона базувалась на доповіді “Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США” (1974 р.), яка виокремила чинник прав людини у зовнішній політиці Америки, його спрямування та цілі, означила головних суб’єктів і основні методи реалізації.

Політика прав людини США щодо СРСР в умовах “холодної війни” була започаткована ініціативами Конгресу в 1973-1976 рр., та остаточно закріпилася в порядку денному зовнішньополітичного курсу вже за наступного президента Дж. Картера. Утвердження прав людини у зовнішній політиці США та їх перенесення в реальну дію відбувалося паралельно з розгортанням світової кампанії просування міжнародних стандартів прав людини. На початкових етапах їх взаємовплив був мінімальний, і лише включення США у 1975 р. в роботу над узгодженням фінального документа НБСЄ пов’язало ці два процеси.

РОЗДІЛ ІІІ

ФОРМУВАННЯ ТА МЕТОДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ США ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В РОКИ ПРЕЗИДЕНСТВА ДЖ. КАРТЕРА

3.1. Доктрина захисту прав людини в стратегії зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера: суть, принципи та завдання

У середині 1970-х рр. відбулася зміна державного керівництва у Сполучених Штатах. Криза довіри до влади як наслідок інциденту у Вотергейті та низки зовнішньополітичних невдач позначилася на політичній кар'єрі багатьох відомих політичних діячів від обох партій. Причетність до Вотергейтського скандалу визначила невдачу на попередніх виборах (праймеріз) у 1976 р. таких функціонерів Демократичної партії, як дипломат Роберт Сарджент Шрайвер-молодший та сенатор Едмунд Маскі¹²³. Тому не пов'язаний з офіційним Вашингтоном Джеймс Ерл Картер-молодший став альтернативою політичній еліті Вашингтона. Стрімкий злет його політичної кар'єри став можливим завдяки природному бажанню американців бачити серед державних керівників нові обличчя, непов'язані з розкритими корупційними схемами.

Зазначимо, ще під час президентської кампанії 1972 р., коли права людини ще не стояли у центрі політичної дискусії, кандидат від Демократичної партії

¹²³ Никонов В. Республиканская партия на президентских выборах 1976 г. / В. Никонов // Политические партии США в новейшее время. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 188.

Джордж Макговерн виступив з відкритим звинуваченням американців у розпалюванні війни у В'єтнамі та жорстоких методах її ведення. Однак ця політична задача була озвучена не на часі, що частково стало причиною його поразки і перемоги республіканця Річарда Ніксона. Тож Дж. Картер, засвоїши помилки кандидата-попередника, побудував аргументацію потреби орієнтувати завдання зовнішньополітичного курсу навколо прав людини, виходячи з американської традиції. У мемуарах Дж. Картер згадує, що оприлюднюючи власне рішення взяти участь у президентських виборах 1976 р., ще 12 грудня 1974 р. він говорив про важливість ролі прав людини у зовнішній політиці США. Поставивши питання аудиторії, що сталося з “великою мрією американців про майбутнє”, він резюмував, що на Сполучені Штати покладена відповідальність “запровадити у міжнародному співтоваристві стандарти співчуття, чесності та відданості основним правам і свободам людини”¹²⁴.

Розуміння чинника прав людини у політичному житті США майбутнього президента було сформоване на основі його особистих етичних, ціннісних переконань. Дж. Картер вважав, що “американська революція зробила свій народ першопрохідцем у справі формування справедливих відносин між людьми. Тому американські політики мають докласти зусиль, щоб сформувати таку міжнародну структуру, завдяки якій ці ідеали поступово стануть глобальною практикою”¹²⁵.

¹²⁴ Carter's speech announcing his intention to run for the presidency [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.4president.org/speeches/carter1976announcement.html>

¹²⁵ Carter J. Why not the Best? / Jimmy Carter. – Fayetteville: University of Arkansas Press, 1996. – P. 164; The Second Carter-Ford Debate. October 6, 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.debates.org/pages/trans76b.html>;

Вивчення історії американського руху за громадянські права тільки зміцнили віру демократа Картера у те, що демонстрація моральних принципів може допомогти трансформувати новий міжнародний клімат. Дж Картер вважав, що відновлення морального авторитету США дозволить керівництву держави “представити Америку за кордоном як модель дотримання стандартів прав людини та як взірець для інших країн світу”¹²⁶. На його думку, універсальний захист прав людини підвищить обізнаність міжнародного співтовариства щодо проблеми і змусить лідерів країн-порушників міжнародних норм, таких як Радянський Союз та Аргентина, задуматися про те, як вони ставляться до своїх громадян і їх прав. На переконання Дж. Картера, у довгостроковій перспективі всі уряди, у тому числі Радянського Союзу і Сполучених Штатів, мали б визнати: “Права людини стали історичною тенденцією в наш час так само, як американські політики у свій час погодилися з необхідністю припинення расової дискримінації на Півдні”¹²⁷. Як бачимо, особисті переконання кандидата у президенти від Демократичної партії ґрунтувалися на вірі у можливість трансформації міжнародних відносин та внутрішньої політики інших держав на основі дотримання моральних ідеалів та цінностей.

The Presidential Campaign of 1976. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – Vol. I. – P. 147.

¹²⁶ Keys B. Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s / Barbara Keys. – Cambridge: Harvard University Press, 2014. – P. 3-9.

¹²⁷ Carter J. Keeping Faith: Memoirs of a President / Jimmy Carter. - New York: Bantam Books, 1995. – P. 142; Interview with Jimmy Carter [Електронний ресурс] // CNN. – Cold War Series. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cnn.com/SPECIALS/cold.war/episodes/19/interviews/carter/>; The Presidential Campaign of 1976. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – Vol. I. – P. 261.

На початковому етапі президентської кампанії меседжі Дж. Картера були розраховані на зростаюче розчарування американського суспільства результатами діяльності уряду республіканців. “Щоб запобігти лиху, такому як В'єтнам, або незаконні втручання ЦРУ [Центральне розвідувальне управління – авт.] у внутрішні справи інших країн, – підкреслював кандидат-демократ, – необхідно, щоб зовнішня політика відображала властиву для американських громадян мораль та ідеали, такі як самовизначення і свобода висловлювання думок”¹²⁸. Заявивши про рішучу відмову від таємних угод і самовільних бюрократичних рішень, кандидат у Президенти Дж. Картер також висловив намір зробити публічним для регулюючих органів громадського контролю механізм прийняття зовнішньополітичних рішень¹²⁹. Відчуваючи зростаючу тривогу багатьох американців щодо зовнішньополітичних рішень Державного департаменту під керівництвом Г. Кіссінджера та Ради національної безпеки на чолі з Б. Скоукрофтом, Дж. Картер критикував відсутність моралі у політиці адміністрації Дж. Форда і відзначив, що СРСР скористалися детантом на шкоду інтересам США¹³⁰. У той же час Дж. Картер виступав з критикою Гельсінської угоди та поправки Г. Джексона–Ч. Веніка з тією ж риторикою, що й держсекретар Г. Кіссінджер. Так, наприкінці 1975 р., під час Національної конференції з демократичних питань, він висловив думку про те, що вважає методи “тихої

¹²⁸ The Presidential Campaign of 1976. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – Vol. I. – P. 79–80.

¹²⁹ Ibid. – P. 80–81.

¹³⁰ The Presidential Campaign of 1976. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – Vol. I. – P. 110–111.; Carter J. Why not the Best? / Jimmy Carter. – Fayetteville: University of Arkansas Press, 1996. – P. 197; Gaddis J. Now We Know: Rethinking Cold War History / John Lewis Gaddis. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – P. 27–33.

дипломатії” більш ефективними для досягнення зростання чисельності єврейської еміграції з Радянського Союзу, а поправку Г. Джексона-Ч. Веніка назвав “помилкою зовнішньої політики”¹³¹.

Святкування 200-річчя незалежності США 4 липня 1976 р. нагадало американському суспільству про ті моральні цінності, на основі яких виникла американська державність. У суспільному обговоренні частіше стала лунати тема прав людини та месіанської місії США. Тому на черговому з’їзді Демократичної партії США (12-15 липня 1976 р.) передвиборча діяльність Дж. Картера зазнала критики делегатів саме через недостатню увагу до прав людини. Учасники конференції закликали акцентувати увагу на конкретних випадках порушення прав людини в інших країнах та надати їм публічності. Лунали пропозиції визначити правозахисні гасла центральним стовпом виборчої кампанії та оголосити їх універсальність. Одночасно така дискусія на партійному з’їзді сприяла консолідації лівого та правого крил Демократичної партії: ліберальні демократи отримали можливість використовувати права людини для критики урядів правих диктатур, в той час як їх консервативні колеги – як заувагу політичному режиму СРСР.

У результаті консультації радників передвиборчого штабу кандидата Дж. Картера було сформовано гасло президентської кампанії 1976 р. стосовно зміни стратегії зовнішньої політики США: “підтвердити американські зобов’язання в галузі прав людини по всьому світу і домагатися звільнення всіх політичних ув’язнених в усіх країнах”¹³². 14 липня 1976 р. було випущено прес-

¹³¹ The Presidential Campaign of 1976. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – Vol. I. – P. 83–84, 116, 160, 202, 247, 270, 547, 693, 836, 953.

¹³² Democratic Party Platform of 1976 [Електронний ресурс]. – July 12, 1976. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=29606>

реліз передвиборчої кампанії, котрий стосувався майбутньої стратегії політики щодо Радянського Союзу та інших країн, де наголошувалося на “зобов'язанні дотримуватися норм прав людини, закріплених Гельсінкською угодою”¹³³.

Кандидат Дж. Картер отримував значну кількість листів з СРСР від приватних осіб і організацій про важку долю окремих дисидентів. Врахувавши це, передвиборчий штаб кампанії порадив йому висловити свою підтримку особам, які зазнають пригнічення від радянської влади. Зокрема, команда Дж. Картера закликала звернути пильну увагу на єврейські групи, учасникам яких Кремль відмовив реалізувати право вільного виїзду з країни¹³⁴. Так, під час виступу на конференції Всесвітньої єврейської організації Бней-Бріт 8 вересня 1976 р. Дж. Картер цитував матеріали про тяжке становище “відмовників” Володимира Сліпака та Володимира Буковського. Кандидат на посаду президента заявив: “Доля відмовників буде залежати від того, на мій погляд, як я зможу домовитися з Радянським Союзом. Якщо будь-яка держава, незалежно від її політичної системи, позбавляє народ основоположних прав людини, то цей факт впливатиме на ставлення Вашингтона до її уряду. Незважаючи на наше глибоке бажання провести успішні переговори по обмеженню стратегічних наступальних озброєнь, ми не можемо замовчувати порушення прав людини в Радянському Союзі”¹³⁵.

¹³³ The Presidential Campaign of 1976. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – Vol. I. – P. 711–712.

¹³⁴ Roi Y. The Struggle of Soviet Jews Emigration / Yaccov Roi. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 192–193.

¹³⁵ Finch R. A Dialog on Human Rights: America’s Policy Makers and the Soviet Dissitnt Movements, 1956–1976. Thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park in partial fulfillment of the

Реалізацією такої обіцянки стала участь передвиборчого штабу Дж. Картера у вирішенні проблеми заборони радянськими чиновниками єврейській громаді СРСР провести заходи до 35-ї річниці злочину нацистів проти євреїв у Бабиному Яру (Україна, Київ). Кандидат-демократ направив листи голові Ради єврейської громади у Філадельфії і радянському генеральному секретарю Леоніду Брежнєву, у яких висловив сподівання, що “радянські громадяни єврейської національності будуть допущені до меморіалу, щоб увічнити пам'ять померлих у Бабиному Яру”¹³⁶.

Велика кількість листів, адресованих Дж. Картеру з критикою його позиції щодо поправки Г. Джексона–Ч. Веніка, вплинула на перегляд оцінки цього закону. У різкому контрасті з попередніми заявами під час виступу 16 вересня 1976 р. Дж. Картер обіцяв, що його адміністрація демонструватиме “рішучість як виконавчої влади, так і взаємодію з Конгресом з питання [еміграції – авт.] прав людини”¹³⁷. Приблизно у той же час Дж. Картер надіслав телеграму Об'єднаному комітету із захисту євреїв в СРСР із запевненням, що як президент він докладе всіх зусиль для спокукання Радянського Союзу до лібералізації політики щодо

requirement for the degree of Master of Arts / Robert James Finch. – Maryland: Prince George's County. – 2012. – P. 77–78.

¹³⁶ Mailogram from Jimmy Carter to Mrs. Esther Polin and Leonid Brezhnev, 1976. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/>

¹³⁷ Цит за: Peterson C. The Carter Administration and the Promotion of Human Rights in the Soviet Union, 1977–1981 // Diplomatic History. – 2013. – Vol. 38. – Issue 3 (June 20). – 2013. – P. 74–75.

еміграції громадян єврейської національності¹³⁸. У цій телеграмі вперше зустрічається натяк Дж. Картера на можливість використання економічного тиску для досягнення цієї мети. А вже 29 вересня 1974 р. Картер висловився на підтримку поправки Г. Джексона–Ч. Веніка та запевнив сенатора Джексона у тому, що буде виконувати норми поправки в разі обрання президентом¹³⁹.

Таким чином, кандидат від Демократичної партії Дж. Картер напередодні виборів восени 1976 р. заручився підтримкою широких кіл громадськості та громадсько-політичних діячів, котрі мали різноманітні політичні вподобання.

Під час других теледебатів з Джеральдом Фордом 6 жовтня 1976 р. Джиммі Картер піддав критиці адміністрацію чинного президента за нехтування проблемою поширення радянського впливу на Східну Європу та відсутність контролю над імплементацією гуманітарних норм Гельсінського Заключного акта у законодавство СРСР¹⁴⁰. Дж. Картер також висловив сподівання, що республіканці, які розчарувалися у реальній політиці, знайдуть привабливою перспективу побудови американської політики щодо Радянського Союзу на принципах прав людини.

¹³⁸ Telegram from Jimmy Carter to Union of Councils for Soviet Jews. September 14, 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/sso/148878/84/SSO_148878_084_13.pdf

¹³⁹ Garthoff R. *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. – Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1994. – P. 630.

¹⁴⁰ The Second Carter-Ford Debate. October 6, 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.debates.org/pages/trans76b.html>

Ще будучи кандидатом у президенти, Дж. Картер вбачав розвиток американсько-радянських відносин та розрядки у контексті глобальних проблем. На відміну від пріоритету Г. Кіссінджера односторонніх відносин з Радянським Союзом, він підкреслив важливість координації американської зовнішньої політики з іншими демократичними країнами. Картер також прагнув, щоб Вашингтон провів низку заходів допомоги малорозвинутим країнам, які стикаються з такими проблемами, як бідність, політична нестабільність і відсутність можливостей для отримання освіти. У межах цієї концепції Сполучені Штати мали зупинити продаж зброї диктаторським режимам і зменшити свою військову присутність за кордоном. На думку кандидата-демократа, довгострокове вирішення глобальних проблем, таких як поширення ядерної зброї, забруднення навколишнього середовища, міжнародний тероризм, і зростаючий розрив у прибутках різних народів залежить від колективних зусиль усіх країн. Тому Дж. Картер наполягав на необхідності приділяти більшу увагу роботі в рамках міжнародних інститутів, таких як Організація Об'єднаних Націй.

У надрукованій напередодні президентських виборів 1976 р. статті “Америка у ворожому світі” З. Бжезінський, майбутній радник Дж. Картера з питань національної безпеки, а на той час – наставник із зовнішньополітичних питань кандидата в президенти, дійшов висновку, що ворожість оточуючого світу до Сполучених Штатів “скоріше доктринальна, ніж національна”, та, між іншим, підкреслив, що американська громадськість “залишається готовою підтримати міжнародні заходи в ім'я прав людини”¹⁴¹.

¹⁴¹ Brzezinski Z. America in a Hostile World / Zbigniew Brzezinski // Foreign Policy. – 1976. – № 23 (Summer). – P. 72–84.

Коли Дж. Картер прийшов до влади у Білому домі¹⁴², він виділив права людини за важливий напрямок політики США щодо СРСР. На меті зовнішньополітичної стратегії Дж. Картера було створення такої міжнародної обстановки, яка б змусила радянських лідерів забезпечити і гарантувати основні права і свободи громадянам та дотримуватися умов Гельсінських домовленостей і співпрацювати зі Сполученими Штатами для вирішення глобальних проблем. Таким чином, адміністрація Дж. Картера уникнула виділення прав людини у політиці США щодо СРСР в рамках універсальної кампанії. Такий підхід забезпечив зручний спосіб засвідчити ефективність транснаціональної діяльності у сфері прав людини як важливої складової зусиль американської адміністрації оскаржити радянську внутрішню поведінку.

Відразу після здобуття перемоги на виборах, щоб засвідчити свою турботу порушенням прав людини в СРСР, Дж. Картер надіслав телеграму дисиденту Володимиру Сліпаку, де висловив “глибоку особисту зацікавленість у лікуванні, яке Ви (В. Сліпак) і Ваші колеги отримують”, та телеграму президенту Національної конференції з питань радянського єврейства Євгену Голду із запевненням, після вступу на посаду публічно контролюватиме дотримання положень Гельсінських угод про права людини у Радянському Союзі”¹⁴³.

¹⁴² 2 листопада 1976 р. під час президентських виборів на виборчі дільниці прийшло 53,3% американців, які мали право голосу. Дж. Картер отримав 50,1% або 40828587 голосів, а Дж. Форд – 48%, або 39147613 голосів.

¹⁴³ Carter J. Telegram to Eugene Gold, Chairman, National Conference on Soviet Jewry from Jimmy Carter on freedom of religion and free emigration [Електронний ресурс] / Jimmy Carter. – 1977. – Режим доступу до ресурсу <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img019.jpg>

Зазначимо, що у другій половині 1970-х рр. завершився період “розділеного правління” – представники демократичної партії контролювали і Білий дім, і обидві палати Конгресу¹⁴⁴. Це сприяло досягненню консенсусу між виконавчою і законодавчою гілкою влади щодо стратегії зовнішньої політики США.

Водночас варто зафіксувати, що єдиного доктринального документа, який містив тлумачення категорії права людини, принципів та методів правозахисного вектора зовнішньої політики, нове керівництво Вашингтона не оприлюднювало. Тому дисертантка пропонує визначити складові елементи пролітики прав людини на основі аналізу офіційних виступів президента та державного секретаря США.

Під час інавгураційної промови 20 січня 1977 р. Дж. Картер проголосив міжнародний захист прав людини моральною основою політики США. Президент декларував абсолютний характер прихильності ідеї захисту прав людини: “Наша країна як член спільноти націй повинна бути прикладом мужності, співчуття, честі та прихильності до основних прав і свобод людини. Наша прихильність правам людини повинна бути абсолютною; наші закони справедливими; сильні не повинні переслідувати слабких; людська гідність має найвищу цінність”¹⁴⁵. У виступі було перераховано наступні права людини: недоторканність особистого життя, свобода слова, свобода зібрань і свобода віросповідання; зобов’язання держав дотримуватися щодо цих прав належних правових процедур та норм міжнародного права.

¹⁴⁴ У результаті виборів до Конгресу, які проходили одночасно з президентськими, до Палати представників було обрано 292 демократи і 143 республіканці. У Сенаті співвідношення не змінилося – 62 демократи і 38 республіканців.

¹⁴⁵ Carter’s nomination speech, February 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.4president.org/speeches/carter1976>

На міжнародній арені президент Дж. Картер уперше звернувся до тематики прав людини під час промови на зустрічі Генеральної асамблеї ООН 17 березня 1977 р. під назвою: “Ідеали ООН та зобов’язання США”. У цьому виступі також не прозвучало роз’яснення складових політики прав людини США. Американський лідер фактично повторив тезу січневої промови про те, що права людини є універсальними та заснованими на міжнародних домовленостях з прав людини¹⁴⁶.

Серед перших офіційних виступів президента Дж. Картера найбільш цікавим для дослідження є промова в університеті Нотр-Дам 22 травня 1977 р. Під час лекції перед студентами та викладацьким складом президент виділив п’ять ключових завдань зовнішньої політики Білого дому:

- підтвердити зобов’язання США із захисту прав людини як фундаментального принципу зовнішньої політики;
- запропонувати взяти на себе аналогічні зобов’язання урядам інших демократичних країн;
- об’єднати зусилля із СРСР для того, щоб зупинити гонку стратегічних озброєнь;
- створити можливості для тривалого миру на Близькому Сході;

¹⁴⁶ Carter J. Address Before the General Assembly. March 17, 1977. Електронний ресурс] / Jimmy Carter. – 1977. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=7183>

- зменшити поширення ядерної і звичайної зброї, навіть при умові ризику виникнення суперечок із партнерами¹⁴⁷.

Відзначимо, що захист прав людини посів першу позицію в цьому переліку, що свідчило про наміри Дж. Картера будувати концептуальне обґрунтування нового зовнішньополітичного курсу Вашингтона на основі цього принципу. Окрім того, у промові президент звернувся до історичних витоків моралізму американської політики. За словами американського лідера, нова адміністрація буде провадити політику відродження американських цінностей: “Ми маємо відновити ту моральну висоту, яку ми колись мали”. У цій промові президент Картер також перераховує методи політики прав людини: символічні жести, економічна допомога, публічна дипломатія. Під час виступу Дж. Картер дистанціювався від досвіду війни у В'єтнамі і мілітаризації політики в умовах “холодної війни”. Коментар щодо Радянського Союзу Дж. Картера був доволі розмитий: “Ми боролися з вогнем. Ніхто не думав, що вогонь краще гасити водою. Принаймні, у теорії, права людини можуть забезпечити цю “воду”, щоб погасити радянський вогонь”¹⁴⁸.

Державний секретар Сайрус Венс під час лекції в університеті Джорджії у квітні 1977 р. повторив тезу Дж. Картера: “Філософія нашої політики щодо прав людини є революційною в інтелектуальному сенсі, відображає наше національне походження та прогресивні цінності”. Наголосимо, що у цій доповіді вперше на

¹⁴⁷ Carter J. Text of President's Address at Notre Dame on Foreign Policy [Електронний ресурс] / Jimmy Carter. – Режим доступу до ресурсу: <http://millercenter.org/president/carter/speeches/speech-3399>.

¹⁴⁸ Carter J. Text of President's Address at Notre Dame on Foreign Policy [Електронний ресурс] / Jimmy Carter. – Режим доступу до ресурсу: <http://millercenter.org/president/carter/speeches/speech-3399>

офіційному рівні було означено сутність поняття права людини. С. Венс виділив три категорії прав: 1) право бути вільним від порушення урядом суверенітету особистості; 2) право на задоволення першочергових потреб у харчуванні, житлі, охороні здоров'я та освіті; 3) право на політичні та громадянські свободи¹⁴⁹.

У першому офіційному листі як президента до генерального секретаря КПРС Леоніда Брежнєва від 26 січня 1977 р. Дж. Картер виклав власну модель розвитку детанту міжнародних відносин на основі “взаємності, взаємної поваги і гідності”. Перераховуючи галузі міждержавної співпраці задля сприяння миру, президент зосередив увагу і на питанні дотримання прав людини: “[Ми – авт.] не можемо бути байдужим до долі свободи та індивідуальних прав людини. Ми представляємо різні соціальні системи, і наші країни відрізняються одна від одної у своїй історії та досвіді. Змагання ідеалів неминуче між нашими суспільствами. Тим не менш, це не повинно заважати спільним зусиллям, спрямованим на формування мирного, справедливого гуманного світу”¹⁵⁰.

Відсутність чітких офіційних формулювань адміністрації Дж. Картера щодо стратегії зовнішньої політики США пояснюється суперництвом двох підходів до політики прав людини щодо Радянського Союзу. Мова йде про протистояння ідей керівників Державного департаменту та Ради національної безпеки (РНБ), а саме С. Венса та З. Бжезінського відповідно. Останній був прихильником радикальних заходів та ідеологом тези про “хрестовий похід” проти тоталітаризму, а головним чином проти СРСР. Після церемонії вступу Дж. Картера на посаду президента 20 січня 1977 р. З. Бжезінський у коментарі ЗМІ заявив: “Я вважаю важливим

¹⁴⁹ American Foreign Policy Basic Documents (1977-1980) – Washington: Department of State, 1983. – P. 407–409.

¹⁵⁰ Carter's Letter to Brezhnev. January 26, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/jimmy_carter.php

посилити ідеологічний вплив Америки на світ, вдихнути більше історичного оптимізму в наше бачення світу, орієнтоване на права людини, – та резюмував: – Політика прав людини США має далекосяжні цілі щодо ідеологічних противників”¹⁵¹. З. Бжезінський закликав президента Дж. Картера сформулювати визначення категорії прав людини більш відповідним міжнародним стандартам. За його словами, це “широке поняття має універсальну спрямованість і охоплює політичні, економічні та соціальні проблеми. Більш гнучке визначення допоможе запобігти звинуваченням американського уряду в увазі виключно до громадянських прав та відвертій антирадянській позиції”¹⁵².

Державний секретар С. Венс навпаки дотримувався лінії відмови від “хрестових походів”, виступав за продовження розрядки та покращення американсько-радянських відносин. За словами держсекретаря, керівництво США повинно правильно оцінювати “межі нашої могутності і мудрості, уникаючи жорстоких та безцеремонних спроб нав’язати наші цінності іншим”¹⁵³. С. Венс та прихильники поміркованого підходу до правозахисних ініціатив у зовнішній політиці вважали, що захист прав людини має проводитися відповідно до принципів публічної дипломатії та моральної політики, скріплених ідеєю глобалізму. Вони зверталися до класичної американської традиції прав людини – акценту на громадянських та політичних правах. Щодо практичного втілення, то,

¹⁵¹ Brzezinski Z. *America in a Hostile World* / Zbigniew Brzezinski // *Foreign Policy*. – 1976. – № 23 (Summer). – P. 69.

¹⁵² *Ibid.* – P. 71.

¹⁵³ *Department of State Bulletin*. May 23, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.archive.org/stream/departmentofstatb7677unit/departmentofstatb7677unit_djvu.txt

на відміну від З. Бжезінського, С. Венс відстоював діяльність США щодо прав людини через систему неурядових організацій.

26 січня 1977 р. Дж. Картер схвалив Президентський меморандум № 17, де закликав Держдепартамент зайнятися формуванням американської зовнішньої політики, яка б передбачала увагу до порушення основних прав людини у всіх країнах. Надісланий у той же день приватний лист Дж. Картера до Л. Брежнєва, пояснював поліпшення відносин з Радянським Союзом на основі взаємності, поваги та гідності. “Найважливішим першим кроком в цьому процесі, – писав Дж. Картер, – має бути термінове досягнення угоди про обмеження стратегічних озброєнь [ОСО II - авт.]”¹⁵⁴.

Правозахисні задачі виконавчої влади вперше були викладені у Президентському оглядовому меморандумі № 28 від 7 липня 1977 р. Цей документ визначив пріоритет балансування політики прав людини щодо країн соціалістичного табору з іншими зовнішньополітичними інтересами США. Основним завданням адміністрації та всіх інших державних інституцій США визначалася підтримка демократичних сил у Радянському Союзі та Східній Європі. На думку авторів тексту, ці опозиційні до радянської влади сили сприятимуть формуванню більш відкритих суспільств¹⁵⁵. Документ підтвердив важливість моніторингу дотримання положень Заключного акта та написання звітів, подальшого поширення радіомовлення США в Радянському Союзі та

¹⁵⁴ President Review Memorandum-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/prmemorandums/prm17.pdf>

¹⁵⁵ President Review Memorandum-28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/prmemorandums/prm28.pdf>

Східній Європі й підтримку розвитку демократичних сил, які будуть сприяти розвитку більш відкритих суспільств¹⁵⁶.

Також у Президентському меморандумі № 28 визнавалася роль неурядових громадських організацій у формуванні міжнародної та національної свідомості щодо проблем прав людини і в громадському контролі дій державних структур, котрі порушують положення Заключного акта. Згідно з текстом меморандуму Бюро з питань демократії, прав людини і праці Державного департаменту США та інші установи отримали рекомендації сприяти діяльності громадських об'єднань¹⁵⁷.

Важливість ідеологічної конкуренції з Радянським Союзом Дж. Картер підтвердив і в Президентській директиві № 18. Зміст директиви загалом дублює попередні настанови виконавчій владі – більша частина рекомендацій присвячена підтримці діяльності транснаціональних організацій з прав людини. Документ наділяє Бюро Державного департаменту зі зв'язків з громадськістю провідною роллю у зміцненні внутрішньої підтримки політики захисту прав людини та координації американських ініціатив за кордоном. Для реалізації цього завдання, директива окреслює широке коло заходів. Серед них публічні виступи високопоставлених представників президентської адміністрації, які б стосувалися правозахисної діяльності, та розширення співпраці з приватними організаціями у Сполучених Штатах, котрі займаються питаннями прав людини. Окремо

¹⁵⁶ President Review Memorandum-28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/prmemorandums/prm28.pdf>

¹⁵⁷ Department of State Bulletin. April 24, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.archive.org/stream/departmentofstatb7677unit/departmentofstatb7677unit_djvu.txt

наголошувалося на потребі популяризації ініціатив Білого дому в галузі прав людини серед лідерів громадської думки¹⁵⁸.

Підтримку транснаціональної правозахисної діяльності було засвідчено у директиві № 30 від березня 1978 р., яка стала офіційною інструкцією політики щодо прав людини. Вона закликала чиновників працювати з приватними групами, такими як Міжнародна амністія, щоб привернути увагу світової громадськості до проблем прав людини. Поштовхом до активізації такого напрямку діяльності адміністрації стало прийняття комісією ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) рішення, що дозволяло приватним особам подавати скарги про порушення прав людини у межах юрисдикції організації¹⁵⁹.

Таким чином, на основі аналізу оглянутих вище офіційних документів, дисертантка виділяє наступні принципи бачення прав людини у зовнішній політиці адміністрації Дж. Картера: верховенство міжнародного права, демократія, моральне лідерство США у світі.

3.2. Правозахисні ініціативи адміністрації Дж. Картера щодо СРСР у 1977-1980 рр.

¹⁵⁸ President Review Memorandum-28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/prmemorandums/prm28.pdf>

¹⁵⁹ President Carter's comments on the rough draft of PD-30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/pddirectives/pd30.pdf>; Bloomfield L. From Ideology to Program and Policy: Tracking the Carter Human Rights Policy / Lincoln Bloomfield // Journal of Policy Analysis and Management. – 1982. – №1. – P. 8.

Правозахисна діяльність у зовнішній політиці нової адміністрації демократів мала широку географію. До сфери її поширення входили країни з усіх континентів. Однак зовнішньополітичні акції щодо СРСР та його союзників з соціалістичного табору мали певні особливості.

Загальна стратегія американсько-радянських відносин була описана у меморандумі внутрішнього користування радника президента США з національної безпеки З. Бжезінського від 28 грудня 1978 р., котрий було адресовано президенту Дж. Картеру. Згідно з цим документом стратегія складалася з чотирьох основних принципів: стримування; стійкість до непрямого розширення; ідеологічна конкуренція; створення умов, при яких Радянський Союз або буде взаємодіяти з нами [демократичним світом на чолі з США – авт.], або опиниться перед перспективою зникнення з політичної карти світу¹⁶⁰.

Дисертантка виділяє три окремі компоненти політики прав людини адміністрації Дж. Картера щодо СРСР в межах універсальної кампанії із захисту прав людини. Зазначимо, що ці три напрямки не існували паралельно, а навпаки часто перетиналися. Отже, це:

- мирна ідеологічна конкуренція (реалізація якої відбувалася через поширення впливу на радіоаудиторії у Східній Європі та публічні дебати між радянськими й американськими посадовцями з питань порушень прав людини);
- позиціонування США як взірцевої легітимної моделі держави, яка дотримується всіх міжнародних норм з прав людини (зادля утвердження

¹⁶⁰ Brzezinski Z. Memorandum for the President December 28, 1978. Weekly National Security Report / Zbigniew Brzezinski. – Режим доступу до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/table_eng.html.

США як такої пропонувалося провести низку внутрішніх реформ та підписати низку міжнародних пактів про права);

- залучення транснаціональних гравців з прав людини (цей захід мав на меті поставити питання про легітимність радянської внутрішньої поведінки не лише від імені США, а й від всієї міжнародної демократичної спільноти як держав, так і авторитетних міжнародних організацій).

На практиці вони реалізовувалися наступним чином. Однією з перших ініціатив Джиммі Картера було створення бази випадків порушення прав людини у Радянському Союзі та її постійне оновлення. Президент випустив директиву, яка адресувалася Державному департаменту та зобов'язувала його розпочати кампанію з моніторингу порушення прав людини в СРСР та соціалістичних країнах. Звіти-спостереження призначалися для внутрішнього використання та не мали системної каталогізації. Доволі часто вони використовувалися як аргумент у приватних бесідах дипломатів та посадових осіб. Тому у вільному доступі відсутні упорядковані видання за результатами зазначеної кампанії моніторингу¹⁶¹.

Схоже починання одночасно було реалізоване й Конгресом: було введено практику формування та оприлюднення “чорних списків” – щорічних звітів про порушення прав людини в інших країнах. Зауважимо, що під час роботи відповідальних груп відбувалася зміна принципу вибірки країн, які розглядалися у звітах. У 1976-1978 рр. Конгрес дотримувався критерію існування між США та іншою державою двосторонніх контактів. Тому СРСР не було в списках порушників 1976-1979 рр. А після визнання членства в ООН за головний критерій, Радянський Союз було вперше включено до цих списків у 1980 р. відповідно. Тому основу звіту 1980 р. склали матеріали, підготовлені радянськими

¹⁶¹ Apodaca C. Understanding U.S. Human Rights Policy: A Paradoxical Legacy / Clair Apodaca. – New York: Routledge, 2013. – P. 138.

правозахисниками, офіційними американськими дипломатами та неофіційними особами в СРСР. Основна увага у звіті приділялася порушенню громадянських та політичних прав, а також прав особистості¹⁶². Функції моніторингу було покладено на Бюро з питань прав людини та гуманітарних питань, створене у 1976 р. у структурі Держдепартаменту за рекомендаціями Конгресу.

Очільником Бюро, а відповідно і помічником держсекретаря з прав людини і гуманітарних питань, 17 серпня 1977 р. стала Патрісія (Пат) Деріан. До її компетенції було відведене координування всіх правозахисних ініціатив державних службовців та парламентарів, про що було повідомлено законотворців: “Ми хотіли б закликати всіх, хто планує зустрічі з дисидентами, або готує листи з цих питань, або зустрічається з групами, які займаються цими питаннями, або виступає з промовами, обов'язково попередньо зв'язатися з Джесікою Такман [Дж. Картер призначив Джесіку Такман відповідальною особою перед Радою національної безпеки та Конгресом США з питання прав людини. – авт.], яка, в свою чергу, буде координувати з Пат Деріан і отримувати від неї поради та вказівки”¹⁶³. Оскільки на основі річних звітів Бюро щодо ситуації з правами людини в країнах усього світу Конгрес приймав рішення про надання США

¹⁶² Country Reports on Human Rights Practices. Report Subcommittee on Foreign Relations, U.S. Senate and Commition Foreign Affairs, House of Repesantatives, by the Department of State, 97-th. Congress, First Session. – February 2, 1981. – Washington: U.S. G.P.O., 1981. – 1140 p.

¹⁶³ Lipshutz B., Brzezinski Z. White House Memorandum: Meetings with Representatives of Citizens of Foreign Countries Relating to Human Rights Matters and Similar Situations. January 31, 1978 [Електронний ресурс] / B. Lipshutz, Z. Brzezinski. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img040.jpg>

іншим країнам військової та економічної допомоги, на роботі Бюро негативно відобразилося традиційне протистояння функціональних інституцій, які мали власні програми іноземної допомоги та допомоги для підтримання безпеки, і відомств, які таких не мали, на зразок Управління з військово-політичних справ. Ця структура Держдепартаменту прагнула отримати дивіденди від програм, які проводилися іншими функціональними Бюро, використовуючи критерії прав людини¹⁶⁴. У той же час Бюро з прав людини і гуманітарних питань мало нести відповідальність і за діяльність регіональних відділень, котрі мали прямі виходи на окремі країни, що спричиняло дублювання діяльності.

У 1976-1977 р. в СРСР зростає чисельність політичних справ стосовно дисидентів. Першим проявом нагнітання ситуації стали обшуки в Юрія Орлова та інших членів Московської гельсінкської групи. Ще 3 лютого 1976 р. відбувся арешт журналіста та укладача одного з перших самвидавів “Синтаксис” Олександра Гінзбурга, який ознаменував початок хвилі арештів членів групи. Через тиждень після О. Гінзбурга був заарештований член-кореспондент Вірменської академії наук Юрій Орлов. Приблизно через місяць після арешту Ю. Орлова, 15 березня 1977 р., був заарештований ще один член Московської гельсінкської групи, активіст єврейського руху за еміграцію Анатолій Щаранський. Хвиля арештів членів Гельсінкських груп швидко поширилася на Україну, Грузію, Вірменію, Прибалтику. Традиційно, найбільшими виявилися репресії в Україні – були арештовані голова Української гельсінкської групи, письменник Микола Руденко, потім інші члени: Олекса Тихий, Мирослав Маринович, Микола Матусевич та ін.; а вирокami для них стали максимальні терміни ув’язнення. У зв’язку з цими подіями відомий правозахисник – академік Андрій Сахаров –

¹⁶⁴ Apodaca C U.S. Human Rights Policy and Foreign Assistance: A Short History / Clair Apodaca // Ritsumeikan International Affairs. – 2005. – Vol. 3. – P. 69.

написав і опублікував звернення до керівників держав, які підписали Гельсінкський акт, та надіслав окремий персональний лист президенту Дж. Картеру з проханням сприяти у звільненні 16 ув'язнених¹⁶⁵.

За словами помічника Дж. Картера, такі дії радянського керівництва стали викликом для нової адміністрації, на який не можна було не відреагувати¹⁶⁶. Таким чином, Радянський Союз фактично зіграв на руку новому курсу Білого дому, забезпечивши правозахисну риторику його представників конкретними фактами, що підтверджували порушення громадянських та політичних прав радянським керівництвом.

Значний міжнародний резонанс викликав той факт, що президент Дж. Картер особисто проводив зустрічі та листувався з радянськими дисидентами. Один з перших листів А. Сахарова до американського лідера було опубліковано у виданні “Нью-Йорк таймс”. Дана публікація стала прецедентом надання публічності інформації з ініціативи виконавчої влади США, що надійшла від радянських дисидентів.

¹⁶⁵ Письмо А. Сахарова к Президенту США Дж. Картеру о положении с правами человека в СССР и Восточной Европе, с призывом продолжать усилия по освобождению политзаключенных, включает список имен политических узников в СССР, нуждающихся в срочном освобождении. 20 января 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/19-scan.jpg>.

¹⁶⁶ Strong R. Working in the World: Jimmy Carter and the Making of American Foreign Policy / Robert A. Strong. – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2000. – P. 95.

Проблема дотримання прав людини в СРСР викликала значний резонанс у американському суспільстві. Такі висновки можна зробити на основі аналізу контенту провідних американських політичних видань. Так, за перший квартал 1977 р. у щоденній газеті “Нью-Йорк таймс” містилося 143 матеріали, де фігурувала тема радянських дисидентів. За той же проміжок часу газета “Вашингтон пост” розмістила 87 статей на цю тему, а “Лос-Анжелес таймс” – 54 статті¹⁶⁷. Серед них значну частку складають матеріали, які висвітлювали порушення прав національних меншин СРСР, зокрема радянського єврейства. Увага ЗМІ до цієї проблематики свідчить також про те, що проголошений президентом Дж. Картером наріжним каменем зовнішньої політики принцип прав людини здобув значну підтримку американського суспільства.

За підрахунками, проведеними в рамках спільного російсько-американського проекту “Електронний історичний ресурс “Меморіал”, Дж. Картер отримав з СРСР кілька десятків листів, з них 15 послань від політичних в'язнів радянських таборів. У оцифрованому архіві фондів “Меморіалу” також зберігається значна кількість листів від незалежних громад п'ятидесятників, адвентистів, баптистів з проханням допомогти виїхати із соціалістичної держави. Їх змістом в основному були сподівання, що американський президент зможе впливати на владу СРСР, щоб вона перестала переслідувати інакодумців, разом із закликами не відступати від проголошеного курсу зовнішньої політики¹⁶⁸. Ще в

¹⁶⁷ Баталов Э., Малашенко И., Мельвиль А. Идеологическая стратегия США на мировой арене / Э. Баталов, И. Малашенко, А. Мельвиль. – М.: Международные отношения, 1985. – С. 136–137.

¹⁶⁸ Письмо активистки еврейского эмиграционного движения М. Слепак к Президенту США Дж. Картеру с просьбой принять участие в судьбе семьи Слепаков. 10 июня 1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

лютому 1977 р. Дж. Картер прийняв у Білому домі дисидента Володимира Буковського. А в одному з листів до радянського правозахисника Андрія Сахарова президент заявив про заступництво всіх затриманих та переслідуваних дисидентів у СРСР та Східній Європі¹⁶⁹.

<http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/11-scan.jpg>; Письмо отказницы И. Макклеллан Президенту США Дж. Картеру о препятствиях, чинимых советскими властями в попытках выезда к мужу – американскому гражданину и с просьбой о помощи в воссоединении семьи. 31 декабря 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.mhg.ru/history/14B0199>; Письмо отказницы Э. Ильиной к Президенту США Дж. Картеру с просьбой помочь эмигрировать из СССР. 27 ноября 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/2-scan1.jpg>; Письмо пастора пятидесятников Н. Горетого к Президенту США Дж. Картеру с просьбой помочь эмигрировать из СССР [1977-1979] [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/15-scan.jpg>; Письмо политзаключенного П. Рубана Президенту США Дж. Картеру с призывом помочь соблюдению прав человека в СССР. 10 ноября 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/94-rus.doc>; Репников В., Семенов В., Овчинников И., Гримм Ю., Гедра Ю. Письмо пяти бывших политзаключенных Президенту США Дж. Картеру и Конгрессу США с просьбой помочь покинуть СССР. 09 сентября 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/6-scan1.jpg>

¹⁶⁹ Письмо Дж. Картера к А. Сахарову со словами поддержки и уважения. 05 февраля 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/20-scan.jpg>

У той же час Дж. Картер намагався заспокоїти Л. Брежнєва, що підтримка президентською адміністрацією дисидентів здійснювалась у межах універсальної кампанії в галузі прав людини, і не мала на меті виділити Радянський Союз¹⁷⁰. У другому приватному листі на ім'я генерального секретаря президент Дж. Картер підтвердив рішучий намір притягнути радянське керівництво до відповідальності за його внутрішню поведінку, але потім додав: “Ми не хочемо створювати проблем з Радянським Союзом, але необхідним для нашої адміністрації є публічно висловити час від часу щирі та глибокі почуття, які наші люди і я відчуваємо”¹⁷¹.

Керівництво СРСР сприймало американську кампанію прав людини як прямий напад на основи радянської влади. Реакція Кремля послідувала відразу за першими ініціативами адміністрації президента-демократа. Брежнєвський режим намагався підвищити імідж своєї країни як універсальної моделі в галузі прав людини, тобто поширити радянський варіант трактування прав людини. Одним із заходів цього напрямку стало прийняття нової Конституції (7 жовтня 1977 р.). Щоб засвідчити прихильність Радянського Союзу Гельсінкському процесу, до нової Конституції було включено скорочений варіант десяти принципів Заключного акта (стаття 29). Наприклад, фраза “повага прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії або переконань” стала звучати так: “повага прав людини та основних свобод”. У документі також не згадувалося

¹⁷⁰ The Public Papers of the Presidents of The United States [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/>. – Vol. I. – 1977.

¹⁷¹ Carter’s Letter to Brezhnev February, 14 1977 // Carter–Brezhnev Letters, January – February 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://astro.temple.edu/~rimmerma/Carter_Brezhnev_letters.htm

положення четвертого принципу, який підкреслює, що “установи, організації і приватні громадяни грають ключову роль у сприянні Гельсінському процесу”¹⁷².

З метою мирного ідеологічного суперництва з Радянським Союзом адміністрація Дж. Картера зміцнила міжнародні можливості мовлення. Ще у березні 1977 р. президент Дж. Картер оголосив, що радіо “Вільна Європа”, “Свобода” і “Голос Америки” потрібно шістнадцять додаткових передавачів 250 кВт мовлення в країнах Східної Європи та СРСР¹⁷³. На думку американського керівництва, таким чином жителі Радянського Союзу отримали можливість перехоплювати хвилі американських радіостанцій, контент ефіру яких (подача фактів, тлумачення інформації тощо) суттєво відрізнявся від офіційних засобів зв'язку СРСР. Однак ці радіоточки глушилися радянськими державними службами.

Також президент схвалив ряд пропозицій радника з національної безпеки З. Бжезінського стосовно прихованої пропаганди в СРСР, Західній та Східній Європі. Передбачалося розвинути низку ініціатив щодо підтримки внутрішньої опозиції у СРСР, зокрема: підпільно поширювати радянську дисидентську літературу; запровадити розширену програму книговидання із залученням субсидій США; реалізувати програми для меншин, спрямовані на розповсюдження матеріалів про культуру і мову різних етнічних регіонів СРСР;

¹⁷² Конституція СРСР 1977 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>

¹⁷³ Third semiannual report by the President to the Commission on Security and Cooperation in Europe: report submitted to the Committee on Foreign Relations, United States Senate. – Washington: U.S. G.P.O., 1977. – P. 23.

стимулювати організації в Західній Європі, які займаються моніторингом дотримання прав людини та демократії в СРСР¹⁷⁴.

Адміністрація Дж. Картера відводила значну роль авторитету США як правомірного критика прав людини, чия внутрішня політика є зразковою моделлю дотримання прав людини. Тому президент підписав та наполягав на ратифікації Конгресом п'яти міжнародних угод з прав людини. Зокрема, основоположних міжнародно-правових документів у галузі міжнародного захисту прав та свобод людини, прийнятих Генеральною асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. – Пакту про громадянські і політичні права та Пакту про економічні, соціальні й культурні права¹⁷⁵. Ілюструючи дотримання у США положень Заключного акта, президент зняв усі обмеження на виїзд за кордон американських громадян і пом'якшив візові обмеження для іноземних груп¹⁷⁶. Також за наполяганням Дж. Картера Міністерство юстиції США провело розслідування і подало серію юридичних звернень до Федерального суду від імені обвинувачуваних у справі “Вілмінгтон 10” (суперечливе рішення суду в Північній Кароліні, за яким десять афро-

¹⁷⁴ Gaddis J. *Now We Know: Rethinking Cold War History* / John Lewis Gaddis. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – P. 91–94.

¹⁷⁵ President Carter's comments on the rough draft of PD-30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/pddirectives/pd30.pdf>

¹⁷⁶ Third semiannual report by the President to the Commission on Security and Cooperation in Europe: report submitted to the Committee on Foreign Relations, United States Senate. – Washington: U.S. G.P.O., 1977. – P. 4.

американських правозахисників були арештовані за підпал без переконливих доказів їх вини)¹⁷⁷.

Паралельно адміністрація Картера прагнула засвідчити універсальний характер кампанії в напрямку прав людини, тому критиці піддавалися порушення прав людини в некомуністичних країнах¹⁷⁸. Президент неодноразово критикував масові порушення прав людини в Чилі, де при владі знаходився авторитарний, але клієнтський для США, політичний режим Аугусто Піночета. Такі заходи Дж. Картера отримали схвальну оцінку прихильників ліберальних поглядів у США, однак зіткнулися з критикою значних груп консервативно налаштованих парламентарів та частини американської громадськості.

Адміністрація Дж. Картера заохочувала і підтримувала неурядову діяльність у галузі прав людини, оскільки вважала, що приватні громадяни відіграють вирішальну роль у створенні міжнародних умов, які б кинули виклик легітимності систематичного порушення прав людини в Радянському Союзі.

У 1977 р., незабаром після створення перших гельсінкських груп у СРСР, у Нью-Йорку був утворений Комітет зі спостереження за виконанням Радянським Союзом Гельсінкських угод. Біля його витоків стояли ліберальний американський видавець Роберт Л. Бернштейн, тодішній голова Американського Єврейського комітету, та представник США в ООН Артур Гольдберг і керівництво одного з найбільших американських благодійних фондів Форд Фаундейшн. Завданням

¹⁷⁷ Implementation of the Helsinki Accords. Ninth Semiannual Report. – Washington: U.S. Department of State, 1981 – P. 5–7.

¹⁷⁸ Bloomfield L. The Carter Human Rights Policy: A Provisional Appraisal / Bloomfield L. – Cambridge, Mass.: Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology, 1981. – P. 22.

Комітету був збір інформації щодо порушень прав людини в СРСР, доведення її до відома американського уряду, американської громадськості та міжнародних організацій та інститутів, у першу чергу ООН, вимагання від американського уряду і Конгресу прийняття відповідних заходів стосовно Радянського Союзу.

У лютому 1978 р. Державний департамент організував дводенну конференцію з прав людини за участі близько 500 представників неурядових організацій. Успіх заходу полягав у тому, що держава і громадські організації домовилися про співпрацю щодо розробки глобальної програми захисту прав людини. У цьому контексті радник з національної безпеки З. Бжезінський пропонував президенту Дж. Картеру схвалити створення Фонду з прав людини – організації, яка б надавала фінансову та іншу підтримку неурядовим правозахисним організаціям у США та інших країнах. Однак ця пропозиція не отримала достатньої підтримки Конгресу.

Також офіційний Вашингтон намагався використати метод міжнародного тиску на Москву під час зустрічі у Белграді (1978 р.) представників 35 держав, які раніше підписали у Гельсінкі Заключний акт НБСЄ. Під час засідань з ініціативи американської делегації неодноразово піднімалося питання порушення громадянських прав у СРСР, гонінь на радянських євреїв¹⁷⁹ (детальніше про ініціативи американської делегації – п. 2.3 Розділу III).

Свідченням ефективності картерівської політики публічної демократії є те, що напередодні значних міжнародних зустрічей керівництво СРСР використовувало тактику зменшення державного тиску на громадянські та особисті права населення. Цю думку ілюструє ситуація напередодні зустрічі

¹⁷⁹ Hoffman S. Requiem / Stanley Hoffman // Foreign Policy. – 1979. – Vol. 38. – Spring. – P. 13

НБСЄ у Белграді (жовтень 1977 р. – березень 1978 р.). Так, у другому кварталі 1977 р. кількість арештів і подальшого ув'язнення дисидентів суттєво скоротилася. Статистика цього періоду показує найнижчий показник з 1965 р.¹⁸⁰ Паралельно спостерігалось зростання єврейської еміграції, яка сягнула свого максимального рівня.

Варто зазначити, що адміністрація Дж. Картера не відмовилась і від методу “тихої дипломатії”. Наприклад, З. Бжезінський 20 вересня 1978 р. під час зустрічі з послом СРСР Анатолієм Добриніним підняв питання про можливість обміну засуджених у США радянських шпигунів на радянських політичних в'язнів, зокрема Анатолія (Натана) Щаранського, що сприятиме “кращій атмосфері й зробить ратифікацію ОСО-ІІ простішою”. У відповідь на цю пропозицію А. Добринін зазначив, що “Щаранський не може бути залученим до будь-якої дискусії”¹⁸¹. Після майже семи місяців інтенсивних переговорів Сполучені Штати погодилися провести обмін двома засудженими радянськими шпигунами на десятьох інакомислячих, у тому числі Олександра Гінзбурга та Валерія Мороза, активістів Української гельсінської групи. СРСР також погодився звільнити двох євреїв, які були засуджені до смертної кари через те, що захопили літак у 1970 р. для “самовільної” еміграції до Ізраїлю.

Окрім дискусій, публічного засудження та методів “тихої дипломатії”, керівництво США вдавалось і до обмеження в інших напрямках співпраці з Радянським Союзом. Після попередження Джесіки Такман, уповноваженого

¹⁸⁰ Kline E. The Helsinki Process: A Balance Sheet / Edward Kline // The Fifth International Sakharov Hearing: Proceedings [ed. Allan Wynn]. – London: A. Deutsch, 1986. – P. 182–183.

¹⁸¹ Keys B. Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s / Barbara Keys. – Cambridge: Harvard University Press, 2014. – P. 251.

президента з прав людини у Конгресі, про те, що серед конгресменів зростає невдоволення результатами правозахисної діяльності адміністрації, Білий дім вирішив діяти на випередження. Відкинувши можливість пов'язати прогрес у переговорах щодо ОСО-II з вимогою зміни радянської внутрішньої та міжнародної поведінки, адміністрація Дж. Картера розглядала варіанти з використанням економічних санкцій або зниженням культурних обмінів. Заради цього адміністрація застосувала “непрямі” зв'язки для попередження СРСР, що їх міжнародна і внутрішня поведінка ставить під загрозу майбутнє американсько-радянських відносин. Наприклад, 7 березня 1978 р. Державний департамент США випустив заяву про те, як жорстоке поводження з “відмовником” Анатолієм (Натаном) Щаранським матиме негативний вплив на американсько-радянські відносини. У заяві також було засуджено вироки В. Слепаку й І. Нудель. Держдепартамент навіть подав запити на отримання стенограми допитів кількох дисидентів¹⁸².

Дж. Картер скасував дві урядові місії до Радянського Союзу і переніс зустріч щодо співпраці у науково-технологічному напрямку. Так, президент відмінив заплановані візити керівників Агентства з охорони навколишнього середовища і представника Міністерства житлового будівництва і міського розвитку до Москви. А 24 липня 1978 р. президент Дж. Картер виступив із заявою про відкладення більшості офіційних візитів американських дипломатів та науковців у СРСР на знак протесту проти радянських порушень прав людини¹⁸³. Президент також погодився прийняти розробки Ради національної безпеки щодо

¹⁸² Garthoff R. *Detente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan* / Raymond L. Garthoff. – Washington: Brookings Institution Press, 1994. – P. 674.

¹⁸³ *The Moscow Trials* // Newsweek. – 1978, 24 July. – P. 20–28.

більш суворих обмежень на торгівлю США з Радянським Союзом. Він відмовився затвердити експортну ліцензію, необхідну для відправки Радянському Союзу потужного комп'ютера і відклав рішення про експорт електронно-променевих зварювальних апаратів.

Тема дисидентів активно розроблялася й в апараті РНБ. Радник з національної безпеки З. Бжезінський вважав її головним напрямком впливу на СРСР з далекоглядною ціллю: “поставити Радянський Союз ідеологічно у позицію оборони”¹⁸⁴. Під впливом можливого перехоплення ініціативи Конгресом, Дж. Картер прийняв плани Ради національної безпеки щодо обмежень на торгівлю США з СРСР¹⁸⁵. Проте підпису президента вони так і не отримали. Міністерство торгівлі США висувало ідею конструктивного поєднання питань прав людини з розширенням торгової та промислової співпраці з СРСР. Державний департамент на чолі з С. Венсом розглядав можливість пов’язати питання прав людини в СРСР з наданням Союзу режиму найбільшого сприяння.

Активний наступ правозахисної діяльності США та частково спричинені ним ускладнення вирішення інших важливих для СРСР питань міждержавних відносин сприяли тому, що керівництво Кремля пішло на бутафорну лібералізацію внутрішньополітичного життя в країні у другій половині 1978 р. Зважаючи на зменшення тиску радянського режиму на інакомислення, президент Дж. Картер

¹⁸⁴ Lipshutz B., Brzezinski Z. White House Memorandum: Meetings with Representatives of Citizens of Foreign Countries Relating to Human Rights Matters and Similar Situations. January 31, 1978 [Електронний ресурс] / B. Lipshutz, Z. Brzezinski. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img040.jpg>.

¹⁸⁵ Brzezinski Z. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977-1981 / Zbigniew Brzezinski. – New York: Farrar, Strauss, Giroux, 1983. – P. 323.

припинив бойкоти усіх зустрічей на високому рівні, не пов'язаних з контролем над озброєннями, та направив делегацію на американсько-радянську торгівельну конференцію у Москві 10 грудня 1978 р. Під час поїздки до Москви міністр фінансів США Майкл Блюменталь оголосив про прийняття американською стороною 73 невиконаних радянських заявок на експортні ліцензії для обладнання з видобування нафти і газу¹⁸⁶. Розраховуючи завдяки таким обіцянкам заохотити зростання чисельності єврейської еміграції з СРСР, держсекретар С. Венс і М. Блюменталь під час цього візиту повідомили послу СРСР А. Добриніну про ініціативу виконавчої влади скасувати вимоги поправки Г. Джексона – Ч. Веніка¹⁸⁷. 25 січня 1979 р. представник Держдепартаменту Годінг оголосив, що візит делегації науковців США, який у серпні 1978 р. було відкладено на невизначений термін, відбудеться в лютому 1979 р. Додатково він означив, що його відновлено тому, що “картина з дотриманням прав людини в Радянському Союзі значно покращилася. Спостерігається зростання числа євреїв, які отримали дозвіл на виїзд з Радянського Союзу. Судові репресії проти інакомислячих стихли”¹⁸⁸. Паралельно відбулася ще низка офіційних скасування попередніх заборон та обмежень, накладених різними державними інституціями.

У Відні під час зустрічі щодо узгодження положень договору ОСО-ІІ американські представники надали своїм колегам з СРСР два списки громадян Союзу, які згідно з даними моніторингу зазнають утисків громадянських та

¹⁸⁶ Buwalda P. *They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967-1990* / Petrus Buwalda. – Washington: Woodrow Wilson Center Press, 1997. – P. 132–134.

¹⁸⁷ *Ibid.* – P. 135.

¹⁸⁸ *American Foreign Policy Basic Documents (1977-1980)*. – Washington: Department of State, 1983. – P. 452.

політичних прав. Під час дискусії з Л. Брежнєвим Дж. Картер зазначив, що Сенат США буде звертати особливу увагу на ситуацію з дотриманням прав людини перш ніж погодиться ратифікувати договір. Він також висловив вдячність за збільшення єврейської еміграції з Радянського Союзу і запевнив генерального секретаря, що буде відстоювати пропозицію надати Союзу, як і Китаю, статус нації найбільшого сприяння, коли повернеться до Вашингтона¹⁸⁹.

Однак потепління внутрішнього клімату в СРСР тривало не довго. Прикриваючись імітацією правозахисної діяльності (на початку 1979 р. за ініціативою країн Варшавського блоку було організовано конференцію “Мир і права людини”), Москва повернулася до репресивної політики щодо інакомислення. Десять членів правозахисної організації Московська гельсінська група були повторно заарештовані до березня 1979 р. Ці ув’язнення дали старт системній кампанії, спрямованій на ліквідацію діяльності неофіційних громадських об’єднань всередині Союзу до проведення у Москві літніх Олімпійських ігор 1980 р. Радянське керівництво прийняло рішення знизити рівень єврейської еміграції з рекордної позначки 51320 чол. у 1979 р. до 21471 чол. наступного року¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Garthoff R. *Detente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan* / Raymond L. Garthoff. – Washington: Brookings Institution Press, 1994. – P. 810.

¹⁹⁰ Buwalda P. *They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967-1990* / Petrus Buwalda. – Washington: Woodrow Wilson Center Press, 1997. – P. 159–163.

Вторгнення радянських військ до Афганістану 27 грудня 1979 р. Дж. Картер назвав найбільшою загрозою для світу після Другої світової війни¹⁹¹. Президент назавжди відкинув будь-яку ідею про надання статусу найбільшого сприяння СРСР і зупинив усі обговорення про відкриття американського консульства в Києві.

Після ретельних консультацій з підлеглими¹⁹², Дж. Картер схвалив низку заходів, спрямованих на засудження радянської агресії. Було накладено додаткові обмеження на поставки зерна та сучасних технологій у Радянський Союз і знято договір ОСО-II з розгляду Сенату. Виконавча гілка влади допомогла організувати бойкот Олімпійських ігор 1980 р. у Москві й визнала культурну угоду між США та СРСР недійсною.

У грудні 1979 р. Дж. Картер прийняв пропозиції З. Бжезінського щодо скликання Спеціального координаційного комітету для розширення американського мовлення на мусульманську аудиторію в СРСР і на Близькому Сході. Незважаючи на постійні фінансові проблеми і бюрократичну боротьбу, в 1980 р. вдалося розширити мовлення на Грузію, Україну і Центрально-азіатські республіки більш ніж на 11 годин на тиждень.

¹⁹¹ Spanier J., Hook S. *American Foreign Policy Since World War II* / J. Spanier, S. Hook. – Washington: CQ Press, 2009. – P. 465.

¹⁹² Goals and Objectives for the Next Eighteen Months. Briefing Memorandum from the Assistant Secretary of State for Human Rights and Humanitarian Affairs (Derian) to Secretary of State Vance. – October 22, 1979. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d194>.

Також американські чиновники, включаючи президента, постійно надсилали повідомлення до комісії ООН з прав людини з приводу арештів інакомислячих у СРСР. Зокрема, представник США на Генеральній асамблеї ООН у 1980 р. підняв питання про затримання радянського правозахисника Ю. Орлова відразу після його арешту¹⁹³. Протягом наступного місяця і він, і президент Дж. Картер подали до комісії ООН з прав людини прохання надіслати СРСР інформаційний запит щодо арештів і утримання під вартою дисидентів. Президент Дж. Картер під час промови в ООН 17 березня підтвердив прихильність США універсальній кампанії в галузі прав людини і становленню більш конструктивної міжнародної співпраці.

Однак у 1980 р. дискусії щодо кампанії із захисту прав людини в СРСР втрачають позиції на порядку денному. Про це свідчить аналіз послань Конгресу за 1980 р. За підрахунками американського політолога Ф. Клінберга, темі прав людини президент присвятив 3% обсягу послань, у той час як у 1977 р. у своїй інавгураційній промові приблизно 23%¹⁹⁴. У травні 1980 р., виступаючи з доповіддю перед Комітетом Сенату із зовнішньої політики, формулюючи

¹⁹³ Memorandum from Peter Tarnoff to Brzezinski Z. U.S. Government Initiatives on behalf of Human Rights in the USSR. April 17, 1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB391/docs/1980.04.17%20US%20Government%20Initiatives%20in%20Support%20of%20Human%20Rights%20in%20the%20USSR.PDF>

¹⁹⁴ Klinberg F. Cyclical Trends in American Foreign Policy Moods: The Unfolding of America's World Role / F. Klinberg. – Lanham.: University Press of America, 1983. – P. 147.

центральні зовнішньополітичні завдання країни на майбутнє, держсекретар С. Венс поставив права людини на передостаннє місце¹⁹⁵.

Усе ж адміністрація не відмовилася від правозахисної складової стратегії зовнішньої політики Вашингтона. Новий шеф Державного департаменту Едмунд Маскі в одному з перших меморандумів на посаді виділив методи майбутньої діяльності задля більш ефективного просування прав і свобод людини:

- зміцнення зовнішньополітичних союзів;
- допомога у вирішенні регіональних конфліктів;
- програми іноземної допомоги, орієнтовані на підтримку безпеки і розвитку¹⁹⁶.

На переконання Е. Маскі: “СРСР не подобається і він побоюється нашої уваги до прав людини. Тому що вони знають про потужне тяжіння до свободи мільйонів людей у всьому світі. Незалежно від того, що говорять радянські чиновники, контраст між відкритістю нашої системи і закритістю наших супротивників очевидний приватним особам у всьому світі”¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Department of State Bulletin. – 1980. – Vol. 80. – № 2038 (May). – P. 16.

¹⁹⁶ Peterson C. Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West / C. Peterson. – New York: Routledge, 2011. – P. 398.

¹⁹⁷ Muskie E. The Foreign Policy of Human Rights / Edmund Muskie. – Washington: U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communications, Editorial Division. – 1980. – 3 p.; Memorandum from Peter Tarnoff to Brzezinski Z. U.S. Government Initiatives on behalf of Human Rights in the USSR. April 17, 1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB391/docs/1980.04.17%20US%20Governm>

Про прагнення продовжити політику захисту прав людини та розвивати правозахисні ініціативи США свідчить і меморандум під назвою “Інакомислення у Східній Європі та СРСР: чи зробили ми достатньо?”, який на початку 1980 р. підготувала Рада національної безпеки США. Згідно з цим аналізом адміністрація вжила недостатньо заходів для інституціоналізації політики захисту прав людини. РНБ закликав виконавчу владу виділити більше ресурсів на “книги та публікації програм для Східної Європи та СРСР”¹⁹⁸.

Разом із тим Вашингтон святкував п’яту річницю Гельсінських угод. Під час заходу в Білому домі 29 липня 1980 р. представники Комітету гельсінських гарантій для України зустрілися з президентом США Дж. Картером, головою Ради національної безпеки США З. Бжезінського та конгресменами.

У вересні 1980 р. американський генерал і співробітник РНБ Вільям Одом надіслав З. Бжезінському меморандум з викладом плану дій, за яким Сполучені Штати повинні піти до завершення переходу від ери I (1945-1975 рр.) в епоху II (1980-ті і 1990-ті рр.) у відносинах Сходу і Заходу¹⁹⁹. Він пропонував звертати

ent%20Initiatives%20in%20Support%20of%20Human%20Rights%20in%20the%20US
SR.PDF

¹⁹⁸ Memorandum from Paul B. Henze to Brzezinski. Dissidence in Eastern Europe and the USSR - Are We Doing Enough? Secret. April 17, 1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB391/docs/1980.04.17%20Are%20We%20Doing%20Enough.PDF>

¹⁹⁹ Memorandum from William Odom of the National Security Council Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs. October 20, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d82>

більше уваги на проблеми національностей у СРСР та доводив, що радянський режим розхитують потужні відцентрові сили.

Президентська адміністрація вирішила продовжити транснаціональні заходи в галузі прав людини як спосіб залучення до мирної ідеологічної конкуренції з комуністичними країнами. Дж. Картер заявив, що тридцять представників від різноманітних недержавних організацій та фондів стануть членами делегації США на зустрічі НБСЄ в Мадриді. Перед зустріччю, яка розпочалася у листопаді, він запросив 330 осіб від єврейських, релігійних, юридичних, міжнародних неурядових груп до участі в одноденному брифінгу щодо підготовки виконавчої влади та Конгресу США до конференції²⁰⁰. Широкі кола громадськості взяли участь у підготовці позиції США на зустрічі НБСЄ у Мадриді.

Про вплив політики США на радянський дисидентський рух свідчить статистика опозиційного до режиму видання “Хроніка поточних подій”. За допомогою бази даних “Індекс імен”, створеної в рамках підготовки наукового видання “Хроніки”, дисертанткою було підраховано, що Дж. Картер – єдиний закордонний політик, хто потрапив до списку топ-100, сформованого на основі частоти згадувань. Ім'я президента названо у бюлетені московських правозахисників 74 рази, для порівняння: Р. Ніксон і Дж. Форд – 20 і 10, Р. Рейган – 9²⁰¹.

²⁰⁰ Korey W. *The Promises We Keep: Human Rights, the Helsinki Process, and American Foreign Policy* / William Korey. – New York: St. Martin's Press, 1993. – P. 110.

²⁰¹ Президент США Дж. Картер и права человека в СССР / НИПЦ “Мемориал” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter_index.html

Отже, особисто президент Джиммі Картер визначав політику прав людини як основу міжнародної ідеології, здатної об'єднати розрізнені держави, у тому числі Радянський Союз, у рамках спільних зусиль, спрямованих на поліпшення ситуації з правами людей у всіх країнах світу. У другій половині 1970-х років адміністрація президента ввела у порядок денний американської зовнішньої політики завдання захисту прав людини як один з провідних напрямків діяльності, одночасно відбувся процес його інституалізації. Дж. Картер був одним з перших керівників держави, хто визнав моральне значення політичної дії.

Утім, президент-демократ мусив коригувати універсальний підхід з політичними реаліями: протистоянням двох наддержав в умовах “холодної війни”, антирадянською налаштованістю переважної частини конгресменів та державних діячів США. У результаті синтезу двох бачень у другій половині 1970-х рр. було сформовано оновлену стратегію політики США щодо СРСР, в якій правам людини було відведено роль головного інструмента ідеологічного протистояння з комуністичним блоком держав.

3.3. Активізація американської дипломатії в рамках Гельсінського процесу 1977-1978 рр.

Перегляд зовнішньої політики США за президенства Дж. Картера спричинив активізацію американської дипломатії в рамках Гельсінського процесу. Тож ініціативи делегації Вашингтона в напрямку прав людини на зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Белград, 2 жовтня 1977 р. – 9 березня 1978 р.) були складовою реалізації зовнішньополітичної доктрини США.

Варто зазначити, що напередодні Белградської зустрічі в Сполучених Штатах велися дискусії стосовно визначення переговорної стратегії. Хоча пріоритет віддавався проблематиці прав людини, виступи в Конгресі і в Комісії по НБСЄ свідчили про наміри збалансовано підійти до питання дотримання положень Заключного акта відповідно до трьох його частин. Згідно з дослідженнями комісії, поведінка радянської бюрократії оцінювалась як коректна: буква Заключного акта багато в чому дотримувалась. Проте реальної лібералізації режиму не відбулося.

Градус дискусій на засіданнях Конгресу свідчить про те, що значна частина конгресменів та приватних громадян сумнівалася в готовності Держдепартаменту брати участь у публічній дипломатії в галузі прав людини в Белграді. У доповіді від серпня 1977 р. Комісія по НБСЄ закликала адміністрацію зайняти тверду позицію і озвучити імена ув'язнених згідно з даними гельсінських моніторингів²⁰².

Зклопотаність Конгресу стала ще більш очевидною, коли група зі 127 членів Палати представників і 16 сенаторів надіслала президенту Дж. Картеру

²⁰² Biweekly update on Belgrade Conference (with description of Western efforts and Soviet strategy, and a consideration of future action) [Електронний ресурс]. – February 8, 1978. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>; Brzezinski Z. Memorandum for the President. The pending CSCE Belgrade Conference is expected to discuss human rights violations in the Soviet bloc, with parties preparing their strategies [Електронний ресурс] / Zbigniew Brzezinski. – March 15, 1977. – Режим доступу до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/zb_daily_3-15-77.pdf

лист, в якому наполягала на тому, щоб делегація США наводила конкретні порушення прав людини під час обговорень у Белграді²⁰³.

Під тиском Комісії по роботі з приватними особами радник Державного департаменту Метью Німець запросив різноманітні неурядові громадські організації для участі в засіданні НБСЄ в Белграді 9 вересня 1977 р. Державний департамент також висловив сподівання, що громадські організації допоможуть з поширенням роздаткових матеріалів у Белграді²⁰⁴. Додамо, що наприкінці вересня 1977 р. за рішенням президента Дж. Картера було замінено голову американської делегації. Замість професійного дипломата Альберта Шерера було призначено колишнього суддю Верховного суду і посла в ООН Артура Голдберга²⁰⁵.

Перед початком загальноєвропейської зустрічі голова американської делегації А. Голберг відвідав нараду з послами країн НАТО в Брюсселі щодо узгодження майбутніх дій на зустрічі у рамках НБСЄ. На цій зустрічі він сформулював 13 пунктів запланованої американської лінії поведінки у межах НБСЄ, які засвідчили її суттєву зміну²⁰⁶. США мали намір наполягати на

²⁰³ Fascell D. Did Human Rights Survive Belgrade / Dante Fascell // Foreign Policy. – 1978. – №31 (Summer). – P. 112–113.

²⁰⁴ Human rights strategy for Belgrade. A formal statement of US policy at the meeting 1977-1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img053.jpg>

²⁰⁵ Personal message for Arthur Goldberg from the President, congratulating him on showing U.S. commitment to the Helsinki Final Act and Human Rights generally in Belgrade [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img033.jpg>.

²⁰⁶ Belgrade Objectives. An informal summary of key questions and US policy at the meeting 1977-1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:

зобов'язані держав, які підписали Заключний акт, виконувати всі його положення, особливо ті, які стосувалися прав людини. Хоча на зустрічі передбачався розгляд усіх розділів Заключного акта, особливу увагу на ній американська делегація зосередила на “незадовільному виконанні його положень країнами Сходу”²⁰⁷ – принципу VII та “третього кошика”. Лінія поведінки США полягала у намірі уникати як конфронтації, так і замовчування проблем. Така політика вимагала розгляду питання про конкретні приклади і проблеми в галузі прав людини. США виявили з одного боку зацікавленість у підтримці зі сторони союзників, яка спиралася би на консенсус і підтримку зі сторони нейтральних та держав, що не приєдналися. З іншого боку, А. Голдберг говорив про те, що США “вимушені взяти на себе роль лідера з необхідності” як на самій зустрічі з розгляду питання виконання Заключного акта, так і в цілому в зусиллях, спрямованих на забезпечення прогресу в здійсненні країнами Східної Європи Гельсінських положень²⁰⁸.

Під час обговорення нових пропозицій після огляду виконання зобов'язань, США намагалися вести мову не стільки про нові пропозиції, скільки про заходи,

<http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img051.jpg>; Goldberg A. Department of State Incoming Telegram “Belgrade CSCE: Ambassador Goldberg’s Human Rights Speech” [Електронний ресурс] / Arthur Goldberg. – November 09, 1977. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img036.jpg>.

²⁰⁷ Тут і далі “країни Сходу” – це країни Східної Європи, що входили до Організації Варшавського Договору та, території яких були включені до СРСР.

²⁰⁸ Goldberg A. Department of State Incoming Telegram “Belgrade CSCE: Ambassador Goldberg’s Human Rights Speech” [Електронний ресурс] / Arthur Goldberg. – November 09, 1977. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img036.jpg>.

спрямовані на покращення виконання Заключного акта. Після завершення засідання допоміжних робочих органів зустрічі делегація США мала детально інформувати пресу та НГО про обговорення, що відбулося. Також Америка вимагала досягнення домовленостей про продовження процесу НБСЄ у формі регулярних зустрічей. Наступну таку зустріч пропонувалося провести у 1979 р.

З початку роботи Народи в Белграді дискусія про виконання Гельсінських домовленостей стала основною темою зустрічі. Головна ціль західних держав полягала у створенні прецеденту і тим самим легітимації міжнародного обговорення питання про виконання положень Заключного акта, особливо тих його положень, які стосувалися поваги прав людини та гуманітарної співпраці. У той же час країни Організації варшавського договору намагалися оминати таке обговорення, оцінюючи його як втручання у внутрішні справи держав.

Під час першого відкритого пленарного засідання голова американської делегації А. Голдберг відзначив прогрес як у виконанні Заключного акта у тому, що стосувалося вживання заходів зміцнення довіри, VII принципу та “третього кошика”, так і його недостатність. Одночасно він зосередив увагу на питанні імплементації Гельсінських домовленостей у політику Вашингтона: “[...] виконуючи вимоги Заключного акта, ми [уряд США – авт.] звернулися до внутрішньої практики в країні. Коли виявилось, що нам теж потрібно вжити заходи з її покращення, і ми це зробили”. Голова американської делегації виділив два заходи: у 1977 р. президент Дж. Картер зняв обмеження на поїдки американських громадян за кордон, а Конгрес пом’якшив обмеження на видачу віз іноземцям на основі їх політичних переконань чи зв’язків. Окрім того, А. Голдберг пропонував іншим делегаціям критикувати США, підкреслюючи тим самим право

і зобов'язання Вашингтона обговорювати конкретні питання порушень під час звітних виступів СРСР та країн ОВД²⁰⁹.

Згідно з попередніми домовленостями країн НАТО (на думку яких США мали дотримуватися задля збереження консенсусу), критика з приводу порушення прав людини і положень гуманітарної частини Зключного акта не була адресована конкретним країнам. Зважаючи на це, А. Голберг доволі обережно у вступному слові зазначив: “У деяких країнах успіх із впровадженням рекомендацій Зключного акта був скромним, є держави, які не запровадили жодних змін, навпаки спостерігається регресивна тенденція – уряди нехтують правами людини і вводять додаткові норми, що ускладнюють реалізацію громадянами своїх прав”²¹⁰.

Однак з початком роботи допоміжних робочих органів Наради американська критика стала більш конкретною. На першому засіданні робочого органу з гуманітарного виміру Гельсінського акта 17 жовтня 1977 р. представник США Г. Коріден усе ще говорив про “деякі держави-учасники.” Але вже 18 жовтня під час другого засідання неочікувано, навіть для членів американської делегації, прийшов її голова А. Голдберг та взяв слово Г. Корідена. Він зосередив основну

²⁰⁹ Starr J. White House memorandum: Belgrade CSCE trip, February 15-24: observations and recommendations, addressed to Robert Lipshutz. March 03, 1978 [Електронний ресурс] / Joyce Starr. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img042.jpg>

²¹⁰ Toon M. Department of State Telegram “CSCE Approaches to Soviet Union and East” [Електронний ресурс] / M. Toon. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img035.jpg>; Goldberg A. Department of State Incoming Telegram “Belgrade CSCE: Ambassador Goldberg’s Human Rights Speech” [Електронний ресурс] / Arthur Goldberg. – November 09, 1977. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img036.jpg>.

думку виступу навколо судового процесу над громадянами однієї держави, вся вина яких полягала у тому, що вони наважилися вступити у діалог з державою з приводу дотримання Заключного акта. Після того А. Голдберг став зачитувати уривки з друкованого органу французьких комуністів “Юманіте”, в яких критикувалась влада Чехословаччини у зв’язку з процесом проти активістів “Хартії 77”²¹¹.

Таким чином, від 19 жовтня більш конкретними стали і виступи Г. Корідена. Американський дипломат акцентував увагу на обмежувальних заходах, які бюрократичний апарат Союзу здійснював щодо осіб, які мали бажання емігрувати. Одночасно критикував владу Чехословаччини за репресії стосовно громадського об’єднання “Хартія 77” та наводив конкретні приклади затримання та висилання з країни американських журналістів, які підтримували зв’язки з Московською гельсінською групою (наприклад, Дж. Кримські, Р. Тот), звільнення з роботи активістів єврейської громади, які бажали виїхати в Ізраїль (справа Й. Бегуна), кримінальне переслідування звільнених з тієї ж причини осіб за статтею “ледарство”²¹².

Проте є всі підстави стверджувати, що позиція американської делегації на зустрічі НБСЄ у Белграді не мала чіткої лінії поведінки. Дисертанткою було з’ясовано, що однією з причин цього була суперечливість інструкцій з Вашингтона. Так, Держдепартамент орієнтував голову американської делегації

²¹¹ Goldberg A. Ambassador-at-large “Interim report on the Belgrade conference”, addressed to the President [Електронний ресурс] / Arthur Goldberg. – November 1977. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img048.jpg>

²¹² Belgrade Objectives. An informal summary of key questions and US policy at the meeting 1977-1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img051.jpg>.

А. Голдберга на помірковане ведення дискусії, без згадування жертв репресій²¹³. Особисті ж інструкції, отримані від президента Дж. Картера, вимагали конкретики – згадування випадків порушення прав людини, імен репресованих осіб²¹⁴. Як бачимо, А. Голдберг схилився до виконання настанов президента. Цей висновок підтверджує і дослідник проблематики питання радянського єврейства у глобальній дискусії У. Корі, який, зокрема, вбачає у таких інструкціях від очільника Білого дому вплив лобістів Конгресу.

СРСР та інші країни Варшавського договору спочатку обмежилися “самозвітами” про виконання Заключного акта. Голова радянської делегації Ю. Воронцов підкреслював, що “у нашій країні права людини та основні свободи не лише проголошуються, закріплюються в законодавчому порядку, а й гарантуються самою соціально-економічно системою”²¹⁵. Логіка радянської позиції передбачала не стільки пряму дію зобов’язань перед НБСЄ, скільки їх впровадження в життя шляхом прийняття односторонніх заходів, підписання державами-учасницями двосторонніх та багатосторонніх домовленостей. Голова радянської делегації висловив задоволення збільшенням кількості взаємних

²¹³ Biweekly update on Belgrade Conference (with description of Western efforts and Soviet strategy, and a consideration of future action) [Електронний ресурс]. – February 8, 1978. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>

²¹⁴ Personal message for Arthur Goldberg from the President, congratulating him on showing U.S. commitment to the Helsinki Final Act and Human Rights generally in Belgrade [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img033.jpg>

²¹⁵ Документ CSCE/BM/VR.6.-C.5 / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/resources/documents>

поїздок громадян європейських держав, які в тому числі здійснювалися за рахунок сімейних та інших зв'язків. Він відзначив, що СРСР мав домовленості та програми в галузі освіти майже з усіма країнами-учасницями НБСЄ. У той же час в СРСР проходили навчання 44 тисячі іноземних громадян. Щорічно більше 17 тисяч професорів, викладачів та студентів виїжджали в зарубіжні країни. Таке ж число іноземних фахівців приймав і СРСР. Воронцов також зупинився на статистиці перекладних видань закордонних авторів, які вийшли друком у Радянському Союзі. Якщо в 1971 р. їх спільний тираж склав близько 67 млн екземплярів, то в 1976 р. – 97 млн. У вересні 1977 р. у Москві пройшла перша міжнародна книжкова виставка-ярмарок, в якій взяли участь більше 1500 видавництв з 65 країн²¹⁶.

Під час обговорення пропозицій делегації США, країн ЄС, а також Іспанії, Канади, Норвегії та Португалії узаконити діяльність Гельсінських груп на зустрічі у Белграді було винесено на розгляд делегатів-учасників проект про надання права закладам, організаціям та приватним особам сприяти реалізації Заключного акта у своїх країнах²¹⁷. З “Декларацією про право контролю за виконанням Гельсінського Заключного акта та про недопустимість карного й адміністративного переслідування за участь у такому контролі” ознайомили делегацію держав-учасниць Мадридської конференції українські правозахисники Петро Григоренко й Ніна Строката-Караванська. Так, пропонувалося закріпити “право закладів, організацій і приватних осіб сприяти урядам у забезпеченні повного впровадження

²¹⁶ Документ CSCE/BM/VR.6.–C.5 / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

²¹⁷ Документ CSCE/BM / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

положень Заключного акта, включаючи, де це необхідно, право відзначати випадки невиконання»²¹⁸.

За ініціативою США західні делегації внесли проект-пропозицію про повагу до прав людини та основних свобод, яка підкреслювала необхідність дотримання державами міжнародних зобов'язань у цьому напрямку²¹⁹. Інші пропозиції американської делегації були спрямовані на конкретизацію положень Заключного акта (Про полегшення доступу до друкованих видань інших країн, Про можливість підписки на зарубіжні періодичні видання, Про свободу пересування, Про контакти між людьми).

Однак тактика ведення переговорів СРСР та його союзниками у Белграді суттєво відрізнялася від Гельсінського етапу НБСЄ. По-перше, вони не поспішали вносити свої пропозиції на початку зустрічі. Більшість пропозицій були представлені у відповідь на пропозиції Заходу. По-друге, радянська делегація уникала ситуації, при якій вона опинилася б у положенні “прохача” та була змушена йти на поступки заради домовленостей, наприклад, у питаннях безпеки та економіки.

Обговорення під час засідань допоміжних робочих органів Народи у листопаді та грудні 1977 р., у редакційних групах в січні та у неформальних

²¹⁸ Документ CSCE/BM/H/8/ CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>; Biweekly update on Belgrade Conference (with description of Western efforts and Soviet strategy, and a consideration of future action) [Електронний ресурс]. – February 8, 1978. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>

²¹⁹ Документ CSCE/BM/60/Rev.1, від 12 грудня 1977 / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

контактних групах в листопаді 1978 р. переконало делегацію США у тому, що країни ОВД не готові домовлятися про будь-які зобов'язання у сфері прав людини та гуманітарної співпраці. Незадовго після початку Белградської зустрічі радянська делегація дала зрозуміти, що СРСР зможе лише в односторонньому порядку піти на часткові поступки в тому, що стосувалося людського виміру НБСЄ, але не готовий прийняти нові багатосторонні зобов'язання в цій сфері.

У результаті Белградська зустріч завершилася прийняттям короткого підсумкового документа²²⁰. На відміну від рішень підготовчої зустрічі, цей документ називався не “заключним,” а “підсумковим”. Він не містив рішень по суті питань, що обговорювалися, оскільки країни-учасниці не могли дійти консенсусу. Перший неофіційний варіант короткого документа був запропонований делегацією Данії від імені 16 західних країн 28 лютого 1978 р. 2 березня його було внесено як офіційну пропозицію неофіційній групі з восьми країн та 4 березня – ще раз у виправленому варіанті, враховуючи поправки, внесені державами-учасницями²²¹.

Оцінюючи результати зустрічі, голова радянської делегації Ю. Воронцов підкреслював: “Заключний акт захищений від усіх намагань ревізувати його та змінити його зміст. На зустрічі було також зупинено спроби завести процес, розпочатий у Гельсінкі, у небезпечний глухий кут втручання у внутрішні справи

²²⁰ От Хельсинки до Будапешта: История СБСЕ/ОБСЕ в документах 1973–1994. – Т.1. – С. 95–97.

²²¹ Документ CSCE/ВМ 76, від 04 березня 1978. / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

держав”²²². Натомість голова американської делегації А. Голдберг у виступі-відповіді підкреслив: “Заключний акт відкидає такий підхід. Белградська зустріч залишила такий підхід без ґрунту. Відповідно до принципу VII права людини є прямою заботою всіх, хто підписав Заключний акт. Згідно з Уставом ООН, Загальної декларації прав людини та міжнародних пактів, як і Заключного акта, права людини є предметом міжнародної дії. Тому поза сумнівом, правомірними є питання дипломатичного аналізу та дебатів, які проходили у Белграді. І після Белграду вони будуть знаходитися в центрі уваги”²²³. Цими аргументами голова американської делегації спростував заяву СРСР про невторчання у внутрішні справи.

Таким чином, у Белграді визначилася центральна проблема переговорного процесу в рамках НБСЄ – він міг бути успішним і продуктивним лише за умови збереження його цілісності. На Белградській зустрічі сформувалися і змістовні контури майбутніх асиметричних домовленостей Народи: без знаходження балансу між радянськими вимогами у напрямку військової розрядки з однієї сторони та вимогами США у напрямку прав людини, контактів між людьми та розширення свободи інформаційного обміну з іншої, подальший прогрес на НБСЄ навряд чи вдасться забезпечити. На той час у Сполучених Штатах утвердилася точка зору, що головна цінність Гельсінського процесу полягає саме у

²²²Цит. за: Загорский А. Хельсинский процесс. Переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1972–1991. – М.: Права человека, 2005. – С. 137.

²²³ Цит. за: Загорский А. Хельсинский процесс: переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1972–1991 гг. / А. Загорский. – М.: Права человека, 2005. – С. 137.

максимально критичному публічному обговоренні ситуації з правами людини в СРСР та країнах Східної Європи²²⁴.

Зауважимо, що наприкінці Белградської зустрічі Сполучені Штати вперше виступили у ролі ініціатора активної дискусії. У подальшій роботі Наради з безпеки та співробітництва в Європі американська делегація збереже за собою роль лобіста VII принципу Заключного акта, зокрема питання дотримання прав людини у СРСР та країнах, що знаходилися у сфері його впливу.

Перетворення прав людини на ключовий імператив зовнішньої політики Вашингтона пов'язане з 39-м президентом Сполучених Штатів Америки Дж. Картером. Його особисті переконання ще як кандидата у президенти від Демократичної партії, котрі були озвучені ним під час передвиборчої кампанії 1976 р., ґрунтувалися на вірі в можливість трансформації світової політики на основі дотримання моральних ідеалів та цінностей. Універсальний захист прав людини, на думку Дж. Картера, мав змусити лідерів держав-порушниць міжнародних норм прав людини, зокрема Радянський Союз, змінити ставлення до своїх громадян.

Як було визначено дисертанткою, за основу політики прав людини у зовнішньополітичному курсі США адміністрацією Дж. Картера були визначені принципи міжнародного права. Методами ж практичної реалізації стали: публічна демократія (дебати між радянськими та американськими посадовцями з питань

²²⁴ Aragon J. White House Memorandum for Hamilton Jordan, Subject: Human Rights, on the ineffectiveness of White House human rights policy and inaction at embassy level / Joe Aragon [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img020.jpg>

порушень прав людини під час двосторонніх чи міжнародних зустрічей); відновлення морального лідерства Вашингтона у світі на основі відродження американських цінностей та утвердження США як взірцевої легітимної моделі держави, котра дотримується всіх міжнародних приписів з прав людини; взаємодія з демократичними групами та неурядовими організаціями у країнах соціалістичного табору та СРСР. Крім того, підтримка радянських демократичних сил відбувалась посередництвом моніторингу випадків порушення прав людини в СРСР, оприлюднення такої інформації серед світової громадськості та залучення транснаціональних гравців з прав людини, що стало викликом міжнародної легітимності радянської внутрішньої поведінки.

Проаналізований матеріал, втім, дозволяє констатувати, що діяльність США в рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) стала головним майданчиком реалізації вищезазначених завдань. Дискусія у Белграді у 1978 р. про імплементацію положень Заключного акта у внутрішній політиці країн-підписантів, в якій у підсумку, хоча і у формі контрзвинувачень, взяли участь СРСР та країни Варшавського договору, де-факто поклала початок процесу обговорення питання прав людини на міжнародному рівні.

Окрім дискусій, публічного засудження та методів “тихої дипломатії”, керівництво США вдавалося також і до обмеження в інших напрямках співпраці з Радянським Союзом: скасування чи відкладення більшості офіційних візитів до Радянського Союзу, затримка чи відмова у підписанні договорів про співпрацю. Таким чином Вашингтон дотримувався балансування політики прав людини відносно країн соціалістичного табору з іншими зовнішньополітичними інтересами США.

Права людини в політиці США щодо СРСР мали прикладний і стратегічний характер. Про тяглість правозахисного вектора зовнішньої політики США та про

його перетворення з конкретного завдання на метод реалізації стратегічної цілі американсько-радянських відносин свідчить те, що в умовах загострення міжнародної ситуації наприкінці 1979-го – у 1980-му рр. адміністрація не відмовилася від реалізації правозахисних ініціатив. Білий дім вирішив продовжити транснаціональні заходи у галузі прав людини як спосіб залучення до мирної ідеологічної конкуренції Радянський Союз. А перегляд підходу до місця прав людини у зовнішній політиці США наприкінці каденції Дж. Картера був ініційований не президентом, а антирадянськи налаштованими групами конгресменів та апаратом Ради національної безпеки під керівництвом З. Бжезінського.

РОЗДІЛ IV

ПРОБЛЕМА ПРАВ ЛЮДИНИ У АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

4.1. Перегляд правозахисного компонента стратегії зовнішньої політики адміністрацією Р. Рейгана

На початку 1980-х рр. президентом Сполучених Штатів було обрано представника республіканської партії Рональда Рейгана. Під час передвиборчої кампанії радники Р. Рейгана виступали за перегляд концептуальних положень політики його попередника. Тому зі зміною керівництва держави американське суспільство очікувало зміни доктрини зовнішньої політики, зокрема щодо правозахисного компонента, котрий за роки президенства демократа Дж. Картера став одним з головних у зовнішньополітичній стратегії.

На основі попередньої дискусії аналітиків консервативного напрямку та критики Картерівської правозахисної діяльності сформувалося враження, що підхід адміністрації Р. Рейгана до цілей зовнішньополітичного курсу США передбачатиме зменшення значення політики прав людини. Однак на час приходу до Білого дому в команді Р. Рейгана не було вироблено узгодженої позиції щодо політики прав людини та продовження ініціатив попередників.

Майбутній президент ще до старту виборчого марафону 1980 р. висловлював скептицизм на адресу кампанії з прав людини адміністрації Дж. Картера та ставив під сумнів її досягнення. Так, під час виступу на п'ятій щорічній конференції консервативних політичних дій (англ.: CPAC) 17 березня

1978 р. Р. Рейган прокоментував звіт президента Дж. Картера “Досягнення внутрішньої та зовнішньої політики”. Зокрема, Р. Рейган піддав сумніву твердження, що “Сполучені Штати нині стоять на захисті жертв репресій у всьому світі”. “Чи не тому, – запитав він [Р. Рейган – авт.], – наші представники на Белградській конференції мовчали під час зачитування підсумкової доповіді, котра не містила жодного слова про порушення третьої частини Гельсінської угоди в Радянському Союзі?”²²⁵

На думку майбутнього президента, “В'єтнамський синдром” викликав у демократа Дж. Картера та його радників помилкове відчуття провини та хибне переконання, що Сполучені Штати повинні доводити свою доброту в світі²²⁶. Хибним висновком Р. Рейган вважав також переконання Дж. Картера, що лише закликів та “сильного бажання” достатньо, щоб сприяти формуванню демократичних інститутів у всіх країнах світу. Така віра, за оцінкою Р. Рейгана, привела до покращення відносин з комуністичними країнами, в яких права людини порушуються найбільше. “Зараз, більш ніж коли-небудь, – заявив Р. Рейган, – нам потрібна зовнішня політика, позбавлена лицемірства та моральної щирості – на цій щирості спекулюють члени комуністичного світу, скомпрометовані масовими злочинами щодо прав людини”²²⁷.

²²⁵ Reagan R. *Speeches America's Purpose In The World* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://reagan2020.us/speeches/Americas_World_Purpose.asp

²²⁶ Reagan R. *In His Own Hand: The Writings of Ronald Reagan That Reveal His Revolutionary Vision For America* / Ronald Reagan. – New York: Simon & Schuster, 2001. – P. 39.

²²⁷ *Ibid.* – P. 41–44.

Р. Рейган, відомий як критик комуністичної ідеології та радянського політичного режиму²²⁸, вважав, що саме через відмінності між комунізмом і демократією порушення прав людини відбуваються тільки в тих державах, де комуністи знаходяться при владі. Р. Рейган писав: “Ідеологічна боротьба ділить світ між комунізмом і нашою вірою у свободу. Наша зовнішня політика має показати приклад, впливовість і силу американських ідеалів”²²⁹. Наводячи цей аргумент, Р. Рейган посилався на коментар Андрія Сахарова про Сполучені Штати, як “історично визнаного лідера вільного суспільства”. Як кандидат у президенти США він заявляв, що його майбутня адміністрація буде “експортувати американізм” та “американські принципи й ідеали”²³⁰. Таким чином, питання прав людини Р. Рейган розглядав у контексті критики радянського устрою та ідеологічного протистояння з СРСР.

Водночас у рамках передвиборчої кампанії, поряд з критикою політики прав людини адміністрації Дж. Картера, Р. Рейган заявляв про підтримку активних учасників дисидентського руху в Радянському Союзі. Наприклад, кандидат-республіканець висловив глибоке співчуття групі п'ятидесятників, змушених просити захисту в посольства США в СРСР, оскільки радянська бюрократія

²²⁸ Про критику комуністичної ідеології Р. Рейганом пишуть ряд американських авторів, серед яких: Kengor P. *The Crusader: Ronald Reagan and the Fall of Communism*. – New York: HarperCollins, 2006. – 432 p.; Schweizer P. *Reagan's War: The Epic Story of His Forty-Year Struggle and Final Triumph over Communism*. – New York: Doubleday, 2002. – 372 p.

²²⁹ Reagan R. *In His Own Hand: The Writings of Ronald Reagan That Reveal His Revolutionary Vision For America* / Ronald Reagan. – New York: Simon & Schuster, 2001. – P. 486

²³⁰ *Ibid.* – P. 485–486.

відмовила їм у праві на еміграцію. Він також високо оцінив зусилля громадян, які розвивали дисидентський рух в СРСР: “підтримка дисидентів вартує багатьох танкових дивізій”²³¹.

Однак адміністрація президента протягом першого року каденції Р. Рейгана не сформувала узгоджену позицію щодо імплементації політики прав людини у зовнішньополітичну стратегію Білого дому. Серед головних причин такої затримки – бажання нового керівництва держави дистанціюватися від політики Дж. Картера. Ідейним натхненником цього рішення була Джин Кіркпатрік – професорка Джорджтаунського університету, активний учасник передвиборчого марафону в команді кандидата Р. Рейгана, а згодом постійний представник США в ООН (1981-1985 рр.). Її аргументи, висловлені у відомій статті “Диктатури та подвійні стандарти” (1979 р.)²³², стали основою відмови нової адміністрації від ініціатив попередників у зовнішній політиці.

Дж. Кіркпатрік стверджувала, що політика в галузі прав людини Дж. Картера була помилкою, оскільки адміністрація президента-демократа у своїх правозахисних ініціативах не розділяла “авторитарні режими, які могли б стати більш ліберальними в довгостроковій перспективі, та їх тоталітарних двійників, які чинять сталий опір демократичній еволюції”. На її думку, авторитарні союзники США, такі як Аргентина і Чилі, можуть провести демократизацію у довгостроковій перспективі. Відповідно в інтересах Сполучених Штатів надати їм допомогу, щоб запобігти можливості захоплення влади шляхом збройного повстання комуністичних угруповань. “Щоб уникнути невдач, схожих на ті, які

²³¹ Jacoby T. Reagan's Turnaround on Human Rights / Jacoby T. // Foreign Affairs. – 1986. – №64 (Summer). – P. 1074–1077.

²³² Kirkpatrick J. Dictatorships and Doublestandards / Jeane Kirkpatrick // Commentary. – 1979. – November. – P. 34–45.

Сполучені Штати зазнали в Ірані та Нікарагуа, – пише Дж. Кіркпатрік, – перехідній команді Державного департаменту рекомендується обмежити діяльність тих політичних інститутів [мова йшла про Бюро з прав людини та гуманітарних питань – авт.], які визначають, де правозахисна діяльність входить у конфлікт з життєвими інтересами Сполучених Штатів”²³³.

Відзначимо, що ще до появи аргументів Дж. Кіркпатрік, майбутній президент виступав з критикою поширення правозахисних ініціатив адміністрації Дж. Картера та накладення санкції на авторитарні режими, які є стратегічними союзниками США. “Не встиг президент Картер оголосити імплементацію політики захисту прав людини у зовнішньополітичний курс США, як частина конгресменів почала ініціювати заходи жорстких обмежень та лобіювати їх впровадження у двосторонніх відносинах. Майже будь-яке звинувачення, винесене щодо таких країн, як Аргентина, Бразилія та Чилі, відразу приймалося Конгресом. Гірше того, з ініціативи Бюро з прав людини та гуманітарних питань блокувалися важливі торговельні операції”, – писав Р. Рейган ще у 1978 р.²³⁴ Про те, що Р. Рейган не відмовився від такої оцінки, очоливши Білий дім, свідчить одне з його перших інтерв'ю як президента, де він говорив наступне: “Не отримуючи підтримки через правозахисні ініціативи адміністрації Картера,

²³³ Kirkpatrick J. Dictatorships and Doublestandards / Jeane Kirkpatrick // Commentary. – 1979. – November. – P. 43–44.

²³⁴ Reagan R. In His Own Hand: The Writings of Ronald Reagan That Reveal His Revolutionary Vision For America / Ronald Reagan. – New York: Simon & Schuster, 2001. – P. 143.

авторитарні союзники Америки стають жертвами тоталітарного захоплення, у результаті чого зникають навіть ті права населення, які були”²³⁵.

Цей погляд знайшов підтримку і серед інших високопосадовців адміністрації Р. Рейгана. Олександр Хейг (держсекретар США у 1981-1982 рр.) під час першої прес-конференції як голови Державного департаменту, критикуючи зовнішню політику попередньої адміністрації, заявив про зміну акцентів зовнішньополітичного курсу Вашингтона: “Тепер проблема міжнародного тероризму посяде провідне місце як складова політики прав людини та центральний напрямок всієї зовнішньої політики, оскільки заходи попередньої адміністрації призвели до ще більшого порушення прав людини”²³⁶. Такої ж думки дотримувався й радник президента США з національної безпеки Річард Аллен (1981-1982 рр.).

Про наміри президента Р. Рейгана відмовитися від політики прав людини у форматі, який запровадили попередники, свідчить рішення утриматися від висунення кандидатури на посаду голови Бюро Державного департаменту з прав людини та гуманітарних питань, а відповідно і помічника держсекретаря з прав людини і гуманітарних питань. Однак під тиском кількомісячних дебатів у Конгресі США Р. Рейган визначив кандидатом на посаду голови Бюро Ернеста Лефевера, котрий ще до номінації критикував підхід адміністрації Дж. Картера до прав людини. Під час роботи директором Центру етики та державної політики

²³⁵ Цит за: Jacoby T. Reagan's Turnaround on Human Rights / Jacoby T. // *Foreign Affairs*. – 1986. – №64 (Summer). – P. 1081.

²³⁶ McMahon R. Making Sense of American Foreign Policy during the Reagan Year / Robert J McMahon. // *Diplomatic History*. – 1995. – Vol. 19. – № 2 (Spring). – P. 39–41.

Джорджтаунського університету він написав кілька статей, основна думка яких схожа з поглядами Р. Рейгана²³⁷.

Е. Лефевевер вважав, що поразку політики Дж. Картера спричинила його “надмірна впевненість, що завдяки добрій волі Америці вдасться переконати інші уряди ставитися до своїх громадян краще.”²³⁸ “Уряд США може і повинен більше робити для просування прав людини під час дипломатичних переговорів на рівні державних керівників, але виключно у співвідношенні з іншими потребами зовнішньої політики,” – писав Е. Лефевевер. Поміж тим він закликав скасувати всі проголосовані Конгресом закони про права людини і доручення, випущені бюро Держдепартаменту з прав людини та гуманітарних питань²³⁹. І навіть під час виступу перед Комітетом з міжнародних відносин Сенату США в дні обговорення його кандидатури на посаду керівника Бюро Е. Лефевевер навіть не намагався спростувати інформацію про те, що Р. Рейган планує ліквідувати Бюро з прав людини та гуманітарних питань. Тому в результаті кількох етапів слухань конгресмени не погодилися схвалити кандидатуру Е. Лефевевера, остаточно заблокувавши призначення рішенням від 5 червня 1981 р.²⁴⁰

Питання про імплементацію прав людини у зовнішню політику ускладнювало взаємодію президента не лише з конгресменами, а й з

²³⁷ Lefever E. The Trivialization of Human Rights / Ernest Lefever // Policy Review. – 1978. – Winter. – P. 11–16.

²³⁸ Ibid. – P. 17.

²³⁹ Lefever E. The Trivialization of Human Rights / Ernest Lefever // Policy Review. – 1978. – Winter. – P. 18–20.

²⁴⁰ Nomination of Ernest W. Lefever to be an Assistant Secretary of State. February 20, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=43436>. – P. 85–88, 117–118, 123, 134, 146.

громадськiстю. Наприклад, пiд час раунду питань-вiдповiдей пiсля промови 22 квітня 1981 р. до Днiв пам'ятi жертв Голокосту Р. Рейган заявив, що керiвництво США “жодного разу за цей час (з сiчня по травень 1981 р.) протягом переговорiв з iншими краiнами не пiднимало питання дотримання прав людини”²⁴¹. Оскiльки цi коментарi були спонтаннi, наступного дня Бiлий дiм пoviдомив журналістам: “Рейган мав на увазi, що адмiнiстрацiя не ставить усю зовнiшню полiтику в залежнiсть вiд прав людини”²⁴².

На те, що права людини та їх захист як i ранiше резонують з думкою американської громадськостi та Конгресу, а применшення важливостi цього питання може призвести до полiтичних ускладнень, одним з перших звернув увагу спiвробiтник Ради нацiональної безпеки, дослiдник полiтичної думки в США та iнституту РНБ Канес Лорд. У доповiднiй записцi вiд 17 лютого 1981 р., адресованiй раднику президента з питань нацiональної безпеки Р. Алану, вiн рекомендує адмiнiстрацiї “виправити суспiльне враження, що захист прав людини як вектор зовнiшньої полiтики на даний час вiдкинутий, або його роль сильно знижена на користь боротьби з тероризмом чи пiдтримки авторитарних союзникiв. Права людини мають залишитися складовою частиною зовнiшньої полiтики

²⁴¹ Implementation of Congressionally Mandated Human Rights Provisions, 97-th Cong. 1-st session, 1981 / House Subcommittee on Human Rights and International Organizations. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – Vol. I. – P. 16–20.

²⁴² Raines H. Reagan Stirs Flurry with Rights Remark / H. Raines // The New York Times. – 1981. – May 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nytimes.com/1981/05/01/world/reagan-stirs-flurry-with-rights-remark.html>

адміністрації”²⁴³. Також він рекомендував не декларувати відмову від політики захисту прав людини як складової американсько-радянських відносин, а змінити смислове навантаження оглядів зовнішньої політики США на дискусію з пошуку шляхів виправлення невдач діяльності адміністрації Дж. Картера²⁴⁴.

Після винесення цих зауваг, К. Лорд підготував іншу доповідну записку “Дослідження політики в галузі прав людини”²⁴⁵ (від 27 лютого 1981 р.), де мова йшла про потребу реформувати політику в галузі прав людини так, щоб заповнити прогалину між питаннями прав людини та іншими важливими зовнішньополітичними цілями, такими як оборона і безпека. Враховуючи важливість цього завдання, радник президента Р. Алан погодився з твердженням, що виконавчій гілці влади необхідно провести диференціацію між авторитарними союзниками, чия поведінка може покращитися в довгостроковій перспективі, і тоталітарними режимами, яким це не під силу. Для того, щоб така лінія отримала політичне майбутнє, чиновники повинні переконати громадськість, що “підтримка режимів, політичні системи яких не є демократичними, не обов’язково несумісна з підтримкою прав людини”²⁴⁶. “Подобається нам це чи ні, але такий підхід зможе

²⁴³ Memorandum from Carnes Lord to Richard V. Allen. Interim Policy on Human Rights. – February 17, 1981. Цит. за: Peterson C. Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West. – P. 111.

²⁴⁴ Ibid. – P. 112.

²⁴⁵ Memorandum from Carnes Lord to Richard Allen Human Rights Policy Study. – February 27, 1981. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reaganlibrary.archives.gov/archives/textual/whormsub/HU.html>

²⁴⁶ Memorandum from Carnes Lord to Richard Allen Human Rights Policy Study. – February 27, 1981. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reaganlibrary.archives.gov/archives/textual/whormsub/HU.html>

забезпечити кращий захист прав людини за існуючих обставин”,²⁴⁷ – резюмував К. Лорд.

Вплив наведених вище аргументів працівника РНБ простежується на зміні офіційної позиції адміністрації. Так, відтепер в основі публічних промов держсекретаря О. Хейга та радника президента з питань національної безпеки Р. Аллена лежала висловлена К. Лордом думка про необхідність підтвердити основоположну роль прав людини в американській зовнішній політиці. Як пропонував К. Лорд, держсекретар та радник президента з питань національної безпеки, стали акцентувати увагу на завданні заохочення “еволюції авторитарних режимів до більш гуманного суспільства” при проведенні паралельної політики, спрямованої на оборону і безпеку Америки та запобігання виникнення тоталітарних режимів”, які порушують права людини на постійній основі²⁴⁸. Р. Аллен у короткому щорічному звіті РНБ “Права людини і зовнішня політика США” визнав безперспективність намагання штучно нав’язати демократичні інститути американського зразка іншим націям, які не готові до них. Він також поставив під сумнів ідею, що демократичні інститути взагалі можуть забезпечити повагу уряду до основних прав людини²⁴⁹.

²⁴⁷ Memorandum from Carnes Lord to Richard Allen Human Rights Policy Study. – February 27, 1981. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.reaganlibrary.archives.gov/archives/textual/whormsub/HU.html>

²⁴⁸ Lord C. The Past and Future of Public Diplomacy / Carnes Lord // Orbis. – 1998. – Vol. 42. – № 1 (Winter). – P. 65–68.

²⁴⁹ Human rights in U.S. foreign policy: six key questions in the continuing policy debate. – Washington: Library of Congress, Congressional Research Service, 1981. – P. 28–31.

Таким чином, розуміння політики прав людини членами адміністрації Р. Рейгана збігалось в її антикомуністичному спрямуванні. Такі ж рекомендації щодо позиціонування прав людини у зовнішньополітичній стратегії було запропоновано у січні 1981 р. аналітичним центром “Спадщина”. Запропонований Фондом курс державної політики, викладений у публікації “Мандат лідерства”, базувався в тому числі й на ідеї, що найбільш ефективна політика в галузі прав людини полягає у запобіганні розширенню комунізму та протистоянні з СРСР²⁵⁰.

Своєрідною апробацією антирадянського спрямування політики щодо прав людини стала діяльність американських представників у ООН, які виступили з критикою подвійних стандартів Кремля щодо прав людини як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Згідно з рекомендаціями Дж. Кіркпатрік і члени Комітету з прав людини ООН акцентували увагу на поширенні антисемітських поглядів у Радянському Союзі й засуджували практику ув’язнення інакомислячих у в’язницях, виправних та трудових таборах, психіатричних відділеннях²⁵¹. “Для того, щоб бути гідним носити звання члена цієї комісії, – зазначив представник США в комітеті Міхаель Новак, – члени делегацій держав-учасниць комітету морально зобов’язані критикувати порушення прав людини в Радянському Союзі та інших комуністичних країнах так само часто, як вони засуджують порушення у

²⁵⁰ Mandate for Leadership: Policy Management in a Conservative Administration. – Heritage Foundation, 1981. – P. 7–9.

²⁵¹ Novak M., Schifter R. Speeches by the U.S. Delegation before the United Nations Commission on Human Rights / Michael Novak, Richard Schifter // World Affairs/ – 1980–1981. – Vol. 143. – №3. – P. 243–244.

Південній Америці, зокрема в Чилі”²⁵². Утім, цим ініціативам не вистачило впливу. Зокрема, не втілювався план американської делегації винести питання про лікування академіка Сахарова на офіційний порядок денний Комітету ООН з прав людини. Зі здобутків американських делегатів можна виділити резонанс їх виступів, що втілювався у проходженні декларації ООН із заборони всіх форм дискримінації на основі релігії та етичних переконань²⁵³. Що ж до Радянського Союзу, то ця міра підкреслила незаконність заборони батькам навчати їх дітей релігії.

Ще як кандидат на посаду президента Р. Рейган не визнавав участь у роботі міжнародних майданчиків як ефективний інструмент впровадження політики прав людини. Він задавався питанням: “Чи потрібні американські дипломати у Мадриді, якщо американських спортсменів не буде в Москві?”²⁵⁴ Проте згодом Р. Рейган схилився до рекомендацій, вироблених у програмі (платформі) республіканської партії 1980 р. У розробці республіканців підкреслювалася важливість наполягати на повному дотриманні Радянським Союзом вимог

²⁵² Novak M., Schifter R. Speeches by the U.S. Delegation before the United Nations Commission on Human Rights / Michael Novak, Richard Schifter // World Affairs/ – 1980–1981. – Vol. 143. – №3. – P. 229.

²⁵³ Jacoby T. Reagan's Turnaround on Human Rights / T. Jacoby // Foreign Affairs. – 1986. – №64 (Summer). – P. 1079–1080.

²⁵⁴ Загорский А. Хельсинский процесс: переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1972–1991 гг. / А. Загорский. – М.: Права человека, 2005. – С.153. Однак, Палата представників Конгресу США провела спеціальне слухання з цього приводу, де було вирішено делегувати учасників до Мадриду. Вирішальне значення мала та обставина, що союзники США не підтримали ідею відмови від участі в форумі НБСЄ.

Гельсінського Заключного акта²⁵⁵. На відміну від свого попередника, Р. Рейган і віце-президент Джордж Буш схилилися до думки таких державних діячів, як Е. Лефевр, які стверджували, що метод “тихої дипломатії” є найбільш ефективним способом досягнення результату в питанні радянських порушень прав людини. Тому за перший рік президентства Р. Рейган уникав робити публічні заяви про порушення прав людини в Радянському Союзі.

Президент зазначав, що довгостроковою метою США є мир і свобода для позбавлених прав людей за “залізною завісою”, тому виконавча влада буде зосереджена на втілення “тихої дипломатії” з метою домогтися змін у радянській внутрішній поведінці²⁵⁶.

Вибір адміністрації Р. Рейгана “тихої дипломатії” як методу реалізації прав людини та намір співпрацювати з авторитарними режимами отримав негативну реакцію Конгресу і американської громадськості. Адже навіть контрольований республіканцями Комітет Сенату з міжнародних відносин відхилив кандидатуру Е. Лефевра. Під час дискусій у комітеті на захист свого голосу представник демократичної партії сенатор Клейборн Пелл заявив: “Згода Конгресу віддати посаду цій людині буде сприйнята в багатьох регіонах світу як сигнал, що Сполучені Штати втратили інтерес до прав людини”. Частина конгресменів також виказувала занепокоєння з приводу того, що адміністрація Р. Рейгана прагнула використовувати принцип прав людини тільки у відносинах з Радянським Союзом

²⁵⁵ Republican Party Platform of 1980, July 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=25844>

²⁵⁶ Peterson C. Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West / C. Peterson. – New York: Routledge, 2011. – P. 146.

та іншими соціалістичними країнами²⁵⁷. Конгресмен Данте Фасселл стверджував, що “слова і дії адміністрації на сьогоднішній день викликали невизначеність і занепокоєння з приводу того, чи продовжать Сполучені Штати утримувати лідерство в захисті прав людини. “Радянський Союз – найбільший порушник прав людини в сучасній історії, – зауважив він, – але чи повинні цивілізовані народи критикувати тільки Радянський Союз за порушення прав людини? Це просто антирадянська політика, яка не сприяє формуванню міжнародної підтримки політики США”²⁵⁸.

У своїх свідченнях перед Підкомітетом Сенату з прав людини та міжнародних організацій Патриція Деріан (очільник Бюро з прав людини та гуманітарних питань за президента Дж. Картера) та інші колишні чиновники адміністрації президента-демократа засудили нову адміністрацію за те, що питання про заслання А. Сахарова випало з порядку денного ООН. Також спікерів турбувало припинення оприлюднення звітів про порушення прав людини в СРСР та країнах Варшавського договору та критики такої політики. “Якщо він [Рейган – авт.] не змінить свою політику щодо прав людини, то зовнішня політика без гуманітарного аспекту буде зведена до питання військової сили”, – обурювалися колишні урядовці²⁵⁹.

²⁵⁷ Nomination of Ernest W. Lefever to be an Assistant Secretary of State. February 20, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=43436>

²⁵⁸ Implementation of Congressionally Mandated Human Rights Provisions, 97-th Cong. 1-st session, 1981 / House Subcommittee on Human Rights and International Organizations. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – Vol. I. – P. 38–39.

²⁵⁹ Ibid. – P. 72, 77, 90–92, 129.

Сигналом, що засвідчив зростання суспільної стурбованості бездіяльністю команди Р. Рейгана з приводу прав людини була низка звернень Конгресу та громадськості до Президента із засудженням роботи його адміністрації. Так, 1 жовтня 1981 р. сорок п'ять членів Палати представників, надіслали Р. Рейгану лист, в якому висловили тривогу щодо невизначеної позиції виконавчої влади та відсутності офіційної заяви щодо місця прав людини в стратегії зовнішньої політики США. У листі також піддавалися критиці чиновники державних структур, які не надавали підтримку радянським політичним в'язням: “Ми вважаємо, що адміністрація Рейгана могла б стати символом надії для в'язнів сумління. Натомість вона мовчить, не оголошує політику прав людини, не засуджує Радянський Союз за порушення Гельсінських домовленостей та Загальної декларації прав людини. Сполучені Штати припускаються фундаментальної помилки. Ми дозволяємо простоюватися одному з найважливіших інструментів, які ми маємо у боротьбі за права людини”²⁶⁰.

У листі правозахисної організації Гельсінкі Вотч від 5 жовтня 1981 р. також висловлювався протест проти плану адміністрації щодо мобілізації Конгресу задля ліквідації Бюро з прав людини і гуманітарних питань та виведення питання прав людини з порядку денного зовнішньої політики²⁶¹. Водночас радник з питань національної безпеки Р. Аллен отримав копію промови юриста та активіста української еміграції Мирослава Смородського – колишнього представника громадськості в складі делегації США у Мадриді. Важливо те, що М. Смородський висловив загальну занепокоєність представників національних

²⁶⁰ Letter House of Representatives to Reagan. October 1, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/ronald_reagan.php

²⁶¹ McMahon R. Making Sense of American Foreign Policy during the Reagan Year / Robert J McMahon. // Diplomatic History. – 1995. – Vol. 19. – № 2 (Spring). – P. 46.

меншин – вихідців з Радянського Союзу невизначеністю позиції адміністрації Р. Рейгана щодо прав людини²⁶².

Уникнути внутрішньополітичного загострення через протиріччя між адміністрацією та Конгресом з громадськістю вдалося завдяки ініціативі Елліота Абрамса – працівника Державного департаменту та помічника сенатора неоконсерватора Д. Мойніхена. У жовтні 1981 р. він підготував внутрішню записку для робітників Держдепартаменту, де визначив недоліки політики адміністрації у напрямку прав людини. У документі Е. Абрамс зазначив, що впевненість Конгресу в тому, що адміністрація немає послідовної політики прав людини загрожує зірвати важливі зовнішньополітичні завдання: “Не створивши зовнішню політику, яка базуватиметься на американських ідеалах захисту прав і свободи, ми ніколи не отримаємо широку суспільну підтримку нашої зовнішньої політики”²⁶³.

Тому важливим завданням адміністрації, як вважав Е. Абрамс, було підтвердження фундаментальної ролі прав людини в американській зовнішній політиці. Водночас фокус правозахисних ініціатив виключно на порушеннях прав людини у СРСР може спричинити іншу хвилю критики, тому, згідно з рекомендаціями Е. Абрамса, адміністрація повинна говорити і про порушення прав людини у “дружніх державах”. Як метод реалізації ідеологічного протистояння з СРСР чиновник відзначив участь американських представників у діяльності міжнародних правозахисних інститутів, таких як наради НБСЄ та Комітет з прав людини ООН. Е. Абрамс пропонує адміністрації класифікувати

²⁶² Ibid. – Р. 49.

²⁶³ Nomination of Ernest W. Lefever to be an Assistant Secretary of State. February 20, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=43436>.

політику прав людини як протистояння між західними і комуністичними країнами²⁶⁴. Отже, цей крок був відповіддю на виступи американських критиків зовнішньополітичного курсу Білого дому. Водночас адміністрація отримувала таким способом потужну ідеологічну зброю проти Радянського Союзу, мобілізуючи громадську думку в країнах західного світу.

Після появи вищезазначеної записки, 17 листопада 1981 р. Р. Рейган запропонував кандидатуру Е. Абрамса на посаду керівника Бюро з прав людини та гуманітарних питань та помічника державного секретаря з прав людини та гуманітарних питань. Ця пропозиція отримала схвалення Комітету Сенату з міжнародних зв'язків. З того часу Е. Абрамс став грати важливу роль у визначенні і формулюванні політики прав людини в роки президенства Р. Рейгана.

На основі ідей, викладених Е. Абрамсом, заступник держсекретаря США Вільям Кларк та заступник з питань управління Річард Кеннеді підготували меморандум щодо активізації політики прав людини як одного з компонентів зовнішньої політики адміністрації Р. Рейгана. 27 жовтня 1981 р. він був ухвалений держсекретарем О. Хейгом. Адміністрація визначилась з дефініцією права людини, визнавши її у політичних та громадянських свободах. Під час публічних виступів та дискусій надавалась рекомендація не вживати узагальнюючий термін права людини, натомість акцентувати увагу на відтінкових значеннях – індивідуальні права, політичні права і цивільні свободи²⁶⁵.

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Human rights in U.S. foreign policy: six key questions in the continuing policy debate. – Washington: Library of Congress, Congressional Research Service, 1981. – P. 47.

Дисертантка відзначає, що у тексті саме цього меморандуму підкреслювалася важливість зобов'язань США з поширення демократії та ідеї громадянських прав у ідеологічній боротьбі з Радянським Союзом. У подальшому основні тези меморандуму було обґрунтовано у низці державних доповідей про права людини. Не менш важливим є те, що у меморандумі було відкинуто важливу, на думку адміністрації попереднього президента Дж. Картера, публічну критику на адресу всіх порушників прав людини. Замість цього виконавча влада визначила метод “тихої дипломатії” універсальним способом домогтися змін у гуманітарній політиці “дружніх” авторитарних режимів. Варто звернути увагу на те, що адміністрація Р. Рейгана відкинула такі категорії, як соціальні та економічні права. Віднесення прагнення до комфортного життя до рівня прав, на думку американських чиновників, тільки плутає фундаментальний зв'язок між свободою людини та економічним розвитком. Також використання таких категорій давало б урядам тоталітарних режимів обґрунтування для виправдання репресій.

Отже, можна констатувати, що наприкінці першого року господарювання у Білому домі команда Р. Рейгана, в основному зусиллями Е. Абрамса, сформулювала своє бачення причин критичної ситуації з правами людини у Радянському Союзі. В оцінці президентської адміністрації СРСР був величезною бюрократичною машиною, а радянські лідери ніколи не поважали права людини, а в країні не було умов для розвитку громадянського суспільства, яке могло б функціонувати тільки у межах демократичної політичної системи²⁶⁶.

Для вирішення завдання перебудови радянської політичної системи, яке керівництво США поклало на правозахисний вектор зовнішньополітичної стратегії, адміністрація Р. Рейгана розробила дворівневу політику прав людини. У

²⁶⁶ Maynard E. The Bureaucracy and Implementation of US Human Rights Policy // Human Rights Quarterly. – 1989. – Vol. 11. – № 2 (May) – P. 208–212.

короткотерміновій перспективі виконавча влада визначила за мету зосередитися на конкретних порушеннях прав людини шляхом поєднання публічної та “тихої дипломатії” на рівні приватних зустрічей. У довгостроковій перспективі – сприяння здійсненню прав людини було визначено у підтримці “розвитку демократичних інститутів у всьому світі”²⁶⁷.

На відміну від більш ранніх заяв радника президента з питань національної безпеки Р. Аллена, радник державного секретаря з питань прав людини та гуманітарних питань Е. Абрамс запевнив, що вищезначений підхід доцільний на тій підставі, що існування демократичних інститутів стане для громадян потужним інструментом самозахисту від репресій. Е. Абрамс вважав: “Ми повинні лікувати не тільки симптоми, але й хворобу [порушення прав людини – авт.]. Основна мета будь-якої ефективної політики прав людини повинна включати роботу зі створення демократичних систем, в яких порушення прав людини є менш імовірним”²⁶⁸. Згідно з цією концепцією адміністрація президента Р. Рейгана США виступала як універсальна демократична модель – “демократичний уряд в політичній сфері, різноманітність та плюралізм у соціальній сфері”²⁶⁹.

Таким чином, будучи змушеною реагувати на запит Конгресу та громадськості щодо розвитку правозахисного напрямку зовнішньої політики, адміністрація президента Р. Рейгана протягом першого року його каденції розробила ефективний варіант інтеграції цього напрямку в стратегію

²⁶⁷ Country Reports for Human Rights Practices for 1981, – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – P. 4–5, 8–9; Country Reports for Human Rights Practices 1982. – Washington: U.S. G.P.O., 1983. – P. 5–7, 11.

²⁶⁸ Ibid. – P. 5–6.

²⁶⁹ Country Reports for Human Rights Practices 1982. – Washington: U.S. G.P.O., 1983. – P. 7–11.

зовнішньополітичного курсу США. Акцент на політичних та громадянських правах перетворив кампанію захисту прав людини на спосіб залучення до мирного ідеологічного суперництва з Радянським Союзом, доповнивши та посиливши геостратегічне та антикомуністичне спрямування стратегії зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки.

4.2. Особливості політики США щодо СРСР у напрямку прав людини в першій половині 1980-х рр.

Адміністрація президента Рональда Рейгана відвела питанню прав людини одне з ключових завдань зовнішньої політики США – трансформацію ідеологічних основ Радянського Союзу. Відзначимо, що початок реалізації політики прав людини співпав у часі зі зміною керівництва ключових державних інститутів. Так, радником президента з питань національної безпеки 4 січня 1982 р. став Уіл'ям Кларк, а Державний департамент 16 липня 1982 р. очолив Джорж Шульц, які розділяли напрацювання перехідної адміністрації в оцінці ролі компонента прав людини у зовнішньополітичній стратегії США. Зокрема, Дж. Шульц визнав “підтримку розвитку демократії невід'ємною частиною” політики прав людини в США²⁷⁰.

Докладніше погляди держсекретаря відображені у директиві Ради національної безпеки № 75 від 17 січня 1983 р. Згідно з документом, одним із завдань зовнішньої політики США було “сприяння процесу реформування

²⁷⁰ Schultz J. Human Rights and the Moral Dimension of U.S. Foreign Policy, / J. Schulz. – Washington: U.S. Dept. of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, Editorial Division, 1984 – P. 1–2, 4–5.

Радянського Союзу до більш плюралістичної політичної та економічної системи, в якій влада привілейованої правлячої еліти поступово знижується”. Для досягнення цих цілей американські урядовці мають “постійно і публічно” підкреслювати “переваги США і західних цінностей”, таких як “індивідуальна гідність” та “вільна преса”. Важливе значення Дж. Шульц приділяв тактиці публічної дискусії щодо комплексного вирішення проблем із дотриманням прав людини в СРСР²⁷¹. У результаті його діяльності на посаді зміцнилася роль Бюро з прав людини та гуманітарних питань у формуванні порядку денного зовнішньої політики США і розширилося інформаційне охоплення світової громадськості щодо популяризації американських правозахисних ініціатив.

Для реалізації кампанії прав людини було визначено кілька напрямків діяльності адміністрації, які протягом першої половини 1980-х рр. взаємодоповнювали один одного. Серед методів команди Р. Рейгана можна виділити: “тиху дипломатію”; сприяння створенню неурядових громадських об’єднань та підтримку їх діяльності з метою популяризації демократичних цінностей; медійну підтримку ініціатив та поширення інформації серед громадськості недемократичних країн; міжнародну дискусію; а головне – активну участь у Гельсінському процесі.

Дисертанткою було з’ясовано та вперше запропоновано звернути увагу на те, що президент Р. Рейган, незважаючи на усталений публічний образ критика Радянського Союзу, особисто відстоював ефективність використання “тихої дипломатії” для отримання конкретних результатів, як-то звільнення в’язнів сумління, зміна міграційної політики тощо. Про це свідчить листування Р. Рейгана

²⁷¹ National Security Decision Directive-75. U.S. Relations with the USSR. January 17, 1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD75.pdf>

з Л. Брежневим, Ю. Андоровим, К. Черненком та А. Громикою протягом першої половини 1980-х рр.²⁷² Р. Рейган мав прагматичне переконання, що політичні лідери можуть найкращим чином вирішити суперечливі питання шляхом особистої дипломатії без втручання бюрократії. Наприклад, у листі Л. Брежневу на початку літа 1981 р. з клопотанням випустити політичного в'язня Анатолія (Натана) Щаранського та дозволити еміграцію групі п'ятидесятників, які знайшли притулок у посольстві США. Він запевнив генерального секретаря ЦК КПРС: “Ці питання залишаться між нами. Я не буду повідомляти громадськість, що робив ці запити”. Одночасно американський президент нагадав про вигоду від такої поступки: “Дії з вашого боку будуть сприяти полегшенню майбутніх переговорів між нашими двома країнами”²⁷³.

Варто зазначити, що на початку президенства у кореспонденції Р. Рейгана, на відміну від його попередника, доволі рідко зустрічаються клопотання про вирішення конкретних випадків порушення прав людини в Радянському Союзі. Лише на початку 1982 р. Р. Рейган виказав тривогу з приводу голодування п'ятидесятників та звернувся до Л. Брежнева з проханням “особисто втрутитися в цю справу,” поки існують шанси знайти “гуманітарне рішення проблеми”²⁷⁴. Дозвіл на еміграцію ця група отримала у середині 1983 р. в обмін на пом'якшення

²⁷² Letters Between President Reagan and General Secretary's Brezhnev, Andropov, Chernenko and Gorbachev. Зокрема, Letter, Reagan to Brezhnev. August 24, 1981. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/ronald_reagan.php

²⁷³ Letter Reagan to Brezhnev. June 16, 1981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/ronald_reagan.php

²⁷⁴ Letter Brezhnev to Reagan. January 15, 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thereaganfiles.com/19820115.pdf>

лінії американської сторони щодо підписання заключного документа Мадридської зустрічі НБСЄ. У листі від 6 березня 1984 р. до генерального секретаря ЦК КПРС Костянтина Черненка, Р. Рейган напише: “Я був зворушений цим жестом [дозволом на виїзд п’ятидесятників]. На мій погляд, це показує наскільки завдяки тихим і щирим зусиллям можливо вирішувати навіть найбільш чутливі проблеми в наших відносинах”²⁷⁵. До цього прикладу Р. Рейган неодноразово звертався в подальшому листуванні з радянськими керівниками.

У листі міністру закордонних справ СРСР А. Громику у вересні 1984 р. президент Р. Рейган висловив розуміння радянської реакції: “Ми втручаємося у ваш суверенітет, коли піднімаємо питання прав людини” та в черговий раз зауважив, що американська сторона схильна до “тихої дипломатії” у вирішенні правозахисних питань. У тексті цього ж листа Р. Рейган означив, що значний вплив на такі ініціативи американського керівництва має потужна громадська думка: “Ми зіштовхнулися з труднощами підписання договору з СРСР, оскільки етнічні групи серед [американського – авт.] населення стурбовані порушенням прав людини на землі своїх пращурів”²⁷⁶.

Проте, спираючись на аналіз фактів, встановлених під час дослідження, дисертантка вважає, що більш результативною виявилася тактика публічного тиску адміністрації Р. Рейгана на радянське керівництво: співпраця з неурядовими громадськими організаціями (НГО), медійна кампанія та ініціювання дискусії на міжнародних майданчиках. Поштовх для розробки цих напрямків надав виступ американського президента Р. Рейгана перед британським парламентом 8 червня

²⁷⁵ Letter Reagan to Chernenko. March 6, 1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.thereaganfiles.com/19840306.pdf>

²⁷⁶ Інші листи [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.thereaganfiles.com/document-collections/letters-between-president.html>

1982 р. Під час промови у Вестмінстерському палаці Р. Рейган впевнено заявив, що радянські лідери не зможуть захистити себе від “нової сили світового демократичного руху”²⁷⁷. “Марш свободи і демократії, – стверджував американський лідер, – відправить марксизм-ленінізм на смітник історії, як відбулося з іншими тираніями, котрі придушували свободу та самовираження народів”²⁷⁸.

У першій половині 1980-х років головним майданчиком для реалізації адміністрацією Рональда Рейгана політики прав людини щодо Радянського Союзу лишалися зустрічі Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Усі правозахисні ініціативи Сполучених Штатів перебували в тісному зв’язку з розвитком Гельсінського процесу. Цю залежність розуміла як команда Р. Рейгана, так і члени Конгресу США. Тому в цьому напрямку зовнішньої політики спостерігався консенсус виконавчої та законодавчої гілки влади.

Підготовка до зустрічі країн-учасниць у НБСЄ у Мадриді (11 листопада 1980 – 9 листопада 1983 рр.) розпочалася ще за президенства Джиммі Картера. Варто зазначити, що адміністрація Рональда Рейгана не критикувала діяльність попередників у цьому напрямку політики прав людини та не зволікала з прийняттям рішень щодо участі в зустрічі. Без публічних консультацій та без узгодження з Конгресом Р. Рейган залишив Макса Кампельмана головою американської делегації на Мадридській зустрічі НБСЄ.

²⁷⁷ Address to Members of the British Parliament [Електронний ресурс]. – June 8, 1982. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42614&st=&st1>.

²⁷⁸ Address to Members of the British Parliament [Електронний ресурс]. – June 8, 1982. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42614&st=&st1>.

Під час підготовки до Мадридської зустрічі офіційний Вашингтон наполягав на тому, щоб французька пропозиція 1978 р. про скликання Конференції щодо укріплення довіри, безпеки та роззброєння в Європі (скорочена назва: Європейська комісія з роззброєння, ЄКР) розглядалася саме в рамках НБСЄ. На думку американських експертів, така прив'язка сприятиме досягненню змістовних домовленостей у Мадриді, оскільки, будучи зацікавленим у скликанні конференції з роззброєння, Радянський Союз буде змушений відреагувати поступками у галузі людського виміру НБСЄ²⁷⁹.

Делегація Сполучених Штатів запропонувала присвятити Мадридську зустріч обговоренню порушення прав людини в СРСР та інших країнах Варшавського договору. Ця пропозиція отримала підтримку Великої Британії та Нідерландів. Зазначимо, що у США існували різні підходи до такої ініціативи. Європейський відділ Держдепартаменту підготував ще у 1979 р. пропозиції, в яких уряду рекомендувалося прийняти до уваги точку зору союзників по НАТО, які виказували стурбованість орієнтованою на конфронтацію лінією Вашингтона. Зокрема, головний спеціаліст щодо НБСЄ в Держдепартаменті критикував стратегію конфронтації та вважав, що така політика підриває можливість забезпечення реального прогресу в галузі прав людини²⁸⁰. Після тривалих дискусій, що супроводжували обговорення тактики поведінки американської делегації, було прийнято рішення наводити конкретні приклади порушення прав

²⁷⁹ Аналогічну ініціативу у 1979 р. висунув СРСР.

²⁸⁰ Korey W. Human Rights and the Helsinki Accords: Focus on U.S. Policy / William Korey. – New York: Foreign Policy Association, 1983. – P. 57.

людини та Гельсінських домовленостей про контакти між людьми й обмін інформацією²⁸¹.

Однак до країн Східної Європи, в яких після прийняття Гельсінських домовленостей відзначалася часткова лібералізація практики контактів між людьми (особливо возз'єднання сімей), делегація Сполучених Штатів виявила диференційований підхід. Під час вітальної заяви представника американської делегації Г. Белла на відкритті Мадридської зустрічі 13 листопада 1980 р. на перше місце були поставлені позитивні приклади реалізації Гельсінських домовленостей (рішення низки проблем, пов'язаних із возз'єднанням сімей, у Румунії, НДР, Чехословаччині, Польщі та Болгарії; покращення взаємовідносин церкви та держави в Угорщині, НДР та Польщі; дозвіл на еміграцію в 1979 р. отримали більш ніж 50 тисяч німців зі Східної Європи і т. д.). Однак головний акцент доповіді було поставлено на перерахуванні порушень прав людини, головним чином у СРСР, а також Чехословаччині та НДР²⁸².

Ще до початку зустрічі Гельсінська комісія США сформулювала потужну базу випадків порушення прав людини у СРСР. Оскільки кінець 1979 р. став поворотним моментом у згортанні ліберальних проявів у внутрішній політиці Радянського Союзу та початком кампанії придушення інакомислення, то моніторинговими групами Гельсінської комісії США було зафіксовано значне збільшення кількості арештів дисидентів та “відмовників”: у 1980, 1981 та

²⁸¹ Address to Members of the British Parliament [Електронний ресурс]. – June 8, 1982. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42614&st=&st1>. Р. 3–4.

²⁸² Address to Members of the British Parliament [Електронний ресурс]. – June 8, 1982. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42614&st=&st1>. - Р. 22–28.

1982 рр. вони склали відповідно 268, 205 та 241 випадків. Такий показник навіть перевищував попередні піки арештів 1969 р. (198 випадків) та 1972 р. (196 випадків). Суттєво скоротилося число дозволів, які видавалися громадянам єврейської національності для виїзду за кордон на постійне місце проживання. Якщо у 1978 р. було видано 28 000, а в 1979 р. – 51 320, то в 1980 р. їх кількість склала 21 471, в 1981 р. – 2 700, а у 1983 р. – 1 315 таких дозволів. Скоротилась і кількість дозволів для виїзду до ФРН, що видавалися німцям, які проживали в СРСР. Якщо в 1976 р. було видано 9 704 таких дозволів, то в 1983 р. – тільки 1 447²⁸³. Якщо під час перших засідань Мадридської зустрічі американські делегати згадували імена 65 жертв репресій в СРСР, то за час зустрічі це число зросло до 121 випадку²⁸⁴.

У контексті поширення принципів демократії та прав людини представники американської делегації також апелювали до порушення Радянським Союзом базових положень Гельсінського Заключного акта про обмін інформацією. Особлива увага приділялася тій обставині, що влітку 1980 р. радянське керівництво знову відновило практику “глушити” радіопередачі “Голосу Америки”, “БІ-БІ-СІ” та “Німецької хвилі”. Також представники США на зустрічі в Мадриді зауважили на проблемі із забезпеченням поштового сполучення громадян СРСР із закордоном, посиленням контролю і обмеженням контактів з

²⁸³ A Thematic Survey of Documents of the Moscow Helsinki Watch Group. U.S. Helsinki Commission – Washington: U.S. G.P.O., 1981. – P. 24–29.

²⁸⁴ Implementation of the final act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: findings and recommendations five years after Helsinki: report. Submitted to the Congress of the United States by the Commission on Security and Cooperation in Europe / U.S. Helsinki Commission. – Washington: U.S. Helsinki Watch Committee, 1980. – 184–190.

іноземцями та відмові іноземцям, які підозрювалися у контактах із дисидентами та відмовниками, у видачі віз.

М. Кампельман та його підлеглі неодноразово під час зустрічі з посиланням на дослідження Міжнародної організації праці (МОП) та особисті історії радянських дисидентів доводили існування примусової праці в Радянському Союзі²⁸⁵, фактично нівелюючи цим аргумент СРСР про “соціалістичний пантеон” прав людини²⁸⁶.

Під час Мадридської конференції чиновники Державного департаменту часто проводили консультації з членами Гельсінської комісії США. Після завершення зустрічі у листопаді 1983 р., держсекретар Дж. Шульц написав листа сенатору Данте Фаселу, голові комітету з міжнародних відносин Конгресу США, де подякував за паралельні зусилля всіх гілок влади та громадських організацій, в

²⁸⁵ Implementation of congressionally mandated human rights provisions: hearings before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 97-th Congress, first session. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – Vol. 2. – P. 35.

²⁸⁶ Радянська концепція прав людини провідне місце відводила соціально-економічним правам. Так, Конституція СРСР 1977 р. проголошувала такі права: право на працю (ст. 40), право на відпочинок (ст. 41), право на охорону здоров'я (ст. 42), право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника (ст. 43), право на житло (ст. 44), право на освіту (ст. 45), право на користування досягненнями культури (ст. 46), захист сім'ї: створення та розвиток широкої мережі дитячих закладів, організація служби побуту та громадського харчування, виплата допомог з нагоди одруження і народження дитини, надання допомоги і пільг багатодітним сім'ям, а такі інших видів допомоги сім'ї (ст. 58).

результаті яких “можна бути переконаним, що Радянський Союз і країни Східної Європи будуть нести політичну відповідальність за порушення прав людини та невиконання своїх зобов'язань щодо Заключного акта”²⁸⁷.

Варто зазначити, що під час зустрічі в Мадриді, окрім Сполучених Штатів, делегації ще 14 країн називали імена тих, хто постраждав внаслідок порушення прав людини в Радянському Союзі. Зокрема, підтверджені документацією були: заслання до Горького академіка Андрія Сахарова, арешти та засудження 24 з 71 учасників гельсінських груп на території СРСР, серед яких були Ю. Орлов, А. Щаранський, М. Руденко (Україна), В. Петрус (Литва). Критиці піддавалися і союзники СРСР по соціалістичному табору, зокрема Чехословаччина за переслідування активістів “Хартії 77”, арешт та засудження її спікера Вацлава Гавела²⁸⁸.

Особливістю Мадридської зустрічі країн-учасниць стало помітне зростання суспільного інтересу до НБСЄ. Так, паралельно з початком зустрічі у листопаді 1980 р. вперше відбулися публічні заходи правозахисних груп у Мадриді, в яких взяли участь дисиденти з Радянського Союзу, які знаходилися в еміграції. Тоді ж у Мадриді була утворена неурядова Європейська гельсінська група.

Слід зазначити, що напередодні мадрридської зустрічі Гельсінська комісія США здійснила об'єктивне критичне дослідження питання дотримання самими Сполученими Штатами положень Заключного акта. Предметом дослідження стали в тому числі конкретні претензії, які висував Вашингтону СРСР та його союзники

²⁸⁷ Peterson C. *Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West* / C. Peterson. – New York: Routledge, 2011. – P. 174.

²⁸⁸ Helsinki, Human Rights, and European Security: Analysis and Documentation / ed. by V. Mastny. – Durham: Duke University Press, 1986. – P. 351–355.

з Організації Варшавського Договору в Белграді під час двосторонніх зустрічей. До участі в слуханнях були запрошені критично налаштовані щодо дотримання прав людини в США організації, наприклад, Міжнародна амністія. Керівник апарату комісії С. Олівер сам займався питанням “Вілмінгтонської десятки”, яке піднімалося радянською делегацією в Белграді²⁸⁹. Ці дії були спрямовані на демонстрацію серйозного ставлення Сполучених Штатів до критики в їх адресу.

Як і на попередніх зустрічах, представники Радянського Союзу та країн ОВД відкидали звинувачення в порушенні прав людини та вбачали у цій дискусії втручання у внутрішні справи суверенних держав. Вони висловлювали занепокоєння, що така дискусія заважає обговоренню життєво важливих пропозицій щодо військової розрядки і особливо – щодо скликання Європейської комісії роззброєння. Делегація СРСР заявляла, що винесення питання дотримання прав людини на обговорення спрямоване на підрив міжнародної співпраці, та є порушенням Уставу ООН та Заключного акта НБСЄ.

Під час розробки підсумкового документа зустрічі найбільш гучне обговорення розгорнулося навколо гуманітарних питань, зокрема принципу VII (Про повагу прав людини) Заключного акта. У травні – червні 1983 р. центр дискусії перемістився на обговорення західних поправок до проекту підсумкового документа. США пов’язували долю ЄКР з прийняттям пропозиції про проведення у найближчому майбутньому Наради експертів з прав людини “для обговорення відповідних підходів щодо всіх аспектів прав людини і основних свобод [...] з метою досягнення більшого розуміння і більш широкої співпраці”²⁹⁰. Таку

²⁸⁹ Galey M. Congress, Foreign Policy, and Human Rights Ten Years After Helsinki / M. Galey // Human Rights Quarterly. – 1985. – № 7. – P. 349-350.

²⁹⁰ Документ CSCE/RM 26, 12 грудня 1980 року / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

ініціативу підтримали делегації Канади, Іспанії, Нідерландів, Великої Британії, частково – Швейцарії. Першопочатково голова делегації США М. Капельман пропонував ідею про скликання конференції НБСЄ з прав людини з тим, щоб таким чином і за офіційним статусом прирівнятися до Європейської комісії з роззброєння. Складним та тривалим був процес обговорення пропозиції Сполучених Штатів провести Нараду експертів по контактам між людьми у Берні у 1986 р.²⁹¹

У результаті тривалих дискусій було узгоджено компромісний варіант підсумкового документа зустрічі в Мадриді країн-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі. 14 липня 1983 р. голова американської делегації М. Капельман повернувся до Мадрида з Вашингтона зі згодою президента Р. Рейгана прийняти компромісний документ. За повідомленнями преси, вирішальним у цьому рішенні адміністрації був голос держсекретаря Дж. Шульца. Таким чином, підсумковий документ зустрічі було офіційно схвалено 6 вересня 1983 р. Окремі його параграфи присвячені правам релігійних організацій та установ; вільному обміну інформацією та праву проводити зустрічі, скликати круглі столи, які громадяни держав, котрі підписали документ, могли використовувати з метою обговорення питання прав людини та основних свобод²⁹². Виступаючи на заключному засіданні Мадридської конференції у листопаді 1983 р., держсекретар Сполучених Штатів Дж. Шульц стверджував:

²⁹¹ Romano A. Detente, Entente or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union / A. Romano // Diplomatic History. – 2009. – Vol. 33. – № 4 (September). – P. 714–717.

²⁹² Implementation of the Helsinki Final Act, Fifteenth Semiannual Report. / U.S. State Department. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – P. 2–4.

“Боротьба за права людини не припиниться, а назавжди лишиться пріоритетом американської зовнішньої політики”.²⁹³

При оцінці Мадридської зустрічі американська сторона відзначала єднання західних країн на правозахисній платформі. Як позитивний наслідок США відзначали конкретність дискусії щодо питань людського виміру. Також підкреслювалося, що саме винесення на розгляд Мадридської зустрічі питання про скликання Європейської комісії з розброєння дозволило американській делегації досягнути значного просування у питанні прав людини²⁹⁴.

Рішення Мадридської зустрічі стосовно прав людини та гуманітарної співпраці означили важливе просування в напрямку конкретизації положень Заключного акта. Хоча у Мадриді багато з ініціатив США не були реалізовані (зокрема про припинення перешкоджанню проходження радіосигналів та вислання журналістів, про письмове обґрунтування відмов у виїзді), важливим був крок щодо регламентації поведінки держав щодо своїх громадян та конкретизації зобов'язань в рамках третьої частини Заключного акта НБСЄ. Оскільки обговорення конкретних випадків порушення прав людини Радянським Союзом та його союзниками носило переважно полемічний характер, відзначимо, що для США мав значення сам прецедент. Адже таким чином руйнувався аргумент Москви щодо втручання у внутрішні справи держави. Таким чином, через дискусію стосовно дотримання прав людини реалізовувався один з елементів зовнішньополітичної стратегії США – мирне ідеологічне протистояння із СРСР з

²⁹³ Implementation of the Helsinki Final Act, Fifteenth Semiannual Report. / U.S. State Department. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – P. 6.

²⁹⁴ Kampelman M. Reflection on the Madrid CSCE Review Conference / M. Kampelman // A Game For High Stakes. Lessons learned in negotiating with Soviet Union. – Cambridge: Ballinger, 1986. – P. 98–99.

метою висвітлення репресивної суті радянського устрою і формування на цій основі негативної суспільної думки та протиставлення демократичних цінностей.

Далекоглядним рішенням адміністрації Р. Рейгана було залучити американські державні структури до створення і підтримки неурядових громадських організацій з метою просування принципів демократії та права. Адміністрація Р. Рейгана залучила широкі кола громадських активістів, зокрема до участі у конференції Державного департаменту, присвяченій розгляду питань та пропозицій стосовно сприяння демократизації комуністичних країн та запровадженню процедури вільних виборів. На цій конференції держсекретар Дж. Шульц висловив бачення президентської адміністрації, що всі ініціативи мають бути спрямовані на розвиток внутрішніх протесних настроїв у комуністичних державах: “У результаті внутрішні сили мають стати основними факторами демократизації комуністичних держав. Тільки населення цих країн може створити той тиск, якого буде достатньо для реформ”²⁹⁵. Окрім того, держсекретар підкреслював готовність американської сторони надавати підтримку “силам свободи” в комуністичних тоталітарних країнах²⁹⁶. Таким чином, громадськість стала невід’ємною частиною кампанії Білого дому з розвитку демократії.

Базувалося таке рішення в тому числі на аргументах, викладених у дослідженні Американського політичного фонду про місію американських неурядових організацій зі сприяння утвердження демократії за кордоном. Задля реалізації цієї ідеї адміністрація Р. Рейгана створила у грудні 1983 р.

²⁹⁵ American Foreign Policy Current Documents, 1982. – Washington: Department of State, 1985. – P. 367–371, 378–382.

²⁹⁶ American Foreign Policy Current Documents, 1983. – Washington: Department of State, 1985. – P. 365–368.

Національний фонд на підтримку демократії. Офіційно оприлюднена місія Фонду полягала в наступному: “Сприяти приватним, добровільним ініціативам з розвитку демократії в інших країнах уряд самотужки не може. Тому Фонд прагне заручитися енергією та талантом громадських об’єднань у Сполучених Штатах, щоб працювати із закордонними ініціативними групами, які прагнуть будувати для себе демократичне майбутнє. Фонд буде акумулювати творчу енергію американських політичних партій, профспілкових організацій, підприємств і приватних груп, щоб сприяти зусиллям уряду зі створення вільних і незалежних інститутів у всьому світі”²⁹⁷. Результатом заявленого курсу на співпрацю з громадянським суспільством стала активна участь представників неурядових організацій у дискусіях на спеціальних слуханнях Конгресу США та його структур²⁹⁸.

Однак аналіз внутрішньополітичної ситуації в Радянському Союзі на початку 1980-х рр., проведений Центральним розвідувальним управлінням (ЦРУ), засвідчив, що громадські активісти в СРСР фактично не мали шансів сприяти реформуванню політичної системи Радянського Союзу та змусити радянських лідерів відмовитися від практики політичних арештів, заборони і придушення неофіційних заходів та жорсткого обмеження контактів громадян із зовнішнім світом²⁹⁹.

²⁹⁷ American Foreign Policy Current Documents, 1984. – Washington: Department of State, 1986. – P. 324–325.

²⁹⁸ American Foreign Policy Current Documents, 1986. – Washington: Department of State, 1987. – P. 228–235.

²⁹⁹ Dimensions of Civil Unrest in the Soviet Union. April 1, 1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.foia.cia.gov/>

Адміністрацією Р. Рейгана було зроблено низку кроків із взаємодії з уже існуючими неурядовими громадським організаціями. Так, на початку 1982 р. віцепрезидент Джордж Буш зустрівся з лідерами провідних єврейських організацій та висловив вдовolenня адміністрації зростанням еміграції євреїв з Радянського Союзу. Вперше в історії Білий дім направив свого представника для участі у “вахті опівдні через дорогу від радянського посольства”³⁰⁰. На початку 1983 р. Р. Рейган надіслав приватне повідомлення учасникам третьої Всесвітньої конференції у справах радянських євреїв, де запевнив, що в планах уряду США зробити все можливе, щоб підняти єврейський рівень еміграції до рекордно високих показників 1970 р.³⁰¹

У той же час Р. Рейган тримав на контролі ініціативи Конгресу США. У першій половині 80-х рр. Палата представників і Сенат розробили ряд резолюцій, що засуджували радянську внутрішню політику навіть більшою мірою, ніж аналогічні документи при Дж. Картері. Виявляючи тверду позицію в підході до питання прав людини, Р. Рейган підписав значну частину цих резолюцій, наприклад, постанову, що проголошувала 9 листопада 1982 р. Днем Української гельсінської групи. І вже 11 листопада він прийняв у Білому домі українського правозахисника Петра Григоренка, який з 1977 р. проживав у США. Наступного

³⁰⁰ Soviet Jewry [microform]: hearing and markup before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs and the Commission on Security and Cooperation in Europe, House of Representatives, Ninety-eighth Congress, first session, on H. Con. Res. 63. June 23 and 28, 1983. – Washington: U.S. G.P.O., 1984. – P. 47–49.

³⁰¹ Ibid. – P. 54.

року президент підписав аналогічну постанову Конгресу, на підставі якої 21 травня 1983 р. визначалося національним днем Андрія Сахарова³⁰².

Серед методів реалізації правозахисних ініціатив США вагоме місце посіла практика оприлюднення конкретних випадків порушення прав людини, яка була запроваджена в 1970-ті рр. Після проведення слухань про стан захисту прав людини в Радянському Союзі й Східній Європі, Комітет з міжнародних зв'язків Конгресу США наприкінці 1983 р. опублікував доповідь, в якій показав офіційні антисемітські плакати з Москви, один з яких зображував як сіоністи і євреї будують нацистські табори смерті в Лівані³⁰³. Цей прецедент викликав хвилю обурення конгресменів. Гельсінська комісія США також опублікувала документи гельсінських моніторингових груп в СРСР та Литві. А Державний департамент у грудні 1983 р. опублікував доповідь, в якій досліджував питання політики радянського режиму щодо викорінення проявів незгоди з Жовтневої революції до 1983 р.³⁰⁴ 24 жовтня 1984 р. в заяві Комісії США з безпеки і співробітництва в Європі з приводу смерті в ув'язненні учасника Української гельсінської групи Юрія Литвина наголошувалося, що репресії проти тих, хто сприяв виконанню

³⁰² Public Papers of the President of the United States [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/publicpapers.html#.VhpciPntmko>. – Vol. 1. – P. 731.

³⁰³ Human rights [microform]: hearing before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Ninety-eighth Congress, first session, on the promotion and protection of human rights in Eastern Europe and the Soviet Union – Washington: U.S. G.P.O., 1983. – P. 100–104.

³⁰⁴ Human Rights in the U.S.S.R. Foreign Affairs Note. – Washington.: U.S. Department of State, 1983. – 5 p.

Заключного акта НБСЄ, засвідчують зневагу радянського уряду до принципів, проголошених у ньому. Активними виявилися у цьому напрямку і громадські активісти-правозахисники. Публікації зі звітами про репресії в Радянському Союзі в 1983 р. випустили потужні неурядові організації Міжнародна амністія (AI) та Гельсінкі Вотч³⁰⁵.

Американські радіостанції транслювали короткі повідомлення про порушення прав людини, наприклад, під час передач “Проблема прав національних меншин в СРСР”, “Релігія в СРСР”, “Соціальні та економічні права” на основі матеріалів самвидаву радянських дисидентів³⁰⁶. Публікація та оприлюднення матеріалів про порушення прав людини мали на меті формування громадської думки як в США, так і серед світової спільноти, орієнтованої на побудову негативного образу СРСР як порушника, що мало б призвести до посилення тиску світової спільноти на Радянський Союз, який втрачав таким чином міжнародний авторитет. Водночас такі дії були спрямовані на підтримку інтересу до правозахисного компонента політики Сполучених Штатів.

Вагоме значення у втіленні політики прав людини Р. Рейган відводив інформаційній боротьбі, шляхом поширення трансляцій західних радіохвиль на Радянський Союз. У бюджет США були закладені кошти на зростання

³⁰⁵ The Independent Peace Movement in the Soviet Union: Information booklet on the Moscow Group to Establish Trust between the USSR and the USA and its Affiliates; Who Believed: Helsinki monitors in the USSR / Amnesty International Report, 1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1000011983ENGLISH.PDF>

³⁰⁶ Maynard E. The Bureaucracy and Implementation of US Human Rights Policy / Edwin S. Maynard // Human Rights Quarterly. – 1989. – Vol. 11. – № 2 (May). – P. 215–218.

фінансування для американських радіостанцій. 15 липня 1982 р. Рейган підписав директиву Ради національної безпеки № 45, в якій містився заклик до розробки і запровадження довгострокової [на наступні п'ять років – авт.] програми модернізації та розширення “Голосу Америки” та “Радіо Свобода”³⁰⁷. А 18 листопада 1983 р. у День незалежності Латвії Р. Рейган оголосив про створення окремої “Служби Радіо Свобода” для Прибалтики. Президент заявив, що “люди трьох прибалтійських республік отримають у вигляді цієї ініціативи інформаційне рятувальне коло”³⁰⁸.

Варто зазначити, що республіканська адміністрація Білого дому виділяла республіки Балтії серед інших одиниць Радянського Союзу. В основі такого вибору були твердження радника державного секретаря з прав людини та гуманітарних питань Е. Абрамса про те, що “ідею демократії не можливо швидко викоринити”³⁰⁹ (виступ в рамках третьої щорічної конференції з прав людини Балтійсько-американської ліги свободи). Оскільки у прибалтійських республіках до радянської окупації були добре розвинуті традиції демократії, то їх шлях до відновлення прав людини буде коротким. Свідченням такого виокремлення став

³⁰⁷ National Security Decision Directives-45. United States International Broadcasting. July 15, 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD45.pdf>

³⁰⁸ Statement on the Establishment of the Baltic States Service of Radio Liberty. November 18, 1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1983/111883a.html>

³⁰⁹ Ibid.

розподіл з 1983 р. рекомендацій щодо Радянського Союзу в цілому і Прибалтики окремо у щорічних доповідях Держдепартаменту щодо прав людини³¹⁰.

Зазначимо, що Президент та його адміністрація лише у поодиноких випадках ставили політику прав людини у прив'язку з іншими векторами американсько-радянських відносин. Р. Рейган та Дж. Шульц орієнтувалися на досягнення балансу в інституціоналізації чотирьохвекторних переговорів Вашингтона та Москви, які включали права людини, питання двосторонніх відносин, контроль над озброєннями та вирішення регіональних конфліктів. Під час слухань у Підкомітеті з прав людини і міжнародних зв'язків Конгресу США 15 червня 1983 р. Дж. Шульц наголосив, що продуктивність політики прав людини “є центральним стовпом радянсько-американського діалогу. Однак не менше значення має й і будь-який інший напрямок відносин. Якщо ми зможемо побудувати конкуренцію між Сходом і Заходом на ідеологічній основі або на основі альтернативної економічної системи, ми будемо використовувати всі варіанти”³¹¹. Про вибір адміністрацією Р. Рейгана узгодження чотирьох векторів відносин з Москвою свідчить те, що президент висловив рішучу підтримку ініціативі присудження статусу міст-побратимів американським та радянським населеним пунктам, підписав Міжнародний акт про політику у сфері туризму (1981 р.).

Здолавши опір законодавчої гілки влади, Р. Рейган підписав низку постанов, згідно з якими вдвічі збільшувалося фінансування програм міжнародного обміну протягом наступних чотирьох років. З метою залучення більшої кількості молодих

³¹⁰ American Foreign Policy Current Documents, 1984. – Washington: Department of State, 1986. – P. 462–464.

³¹¹ American Foreign Policy Current Documents, 1984. – Washington: Department of State, 1986. – P. 6–29, 700.

американців до участі в обмінах, було створено Раду з міжнародного молодіжного обміну при президенті США³¹².

Дотримуючись балансу всіх векторів американсько-радянських відносин, Р. Рейган зумів запобігти затримці прогресу в напрямку контролю над озброєннями, маніпуляціям економічними санкціями чи відміні підписання угод або дипломатичних візитів через проблеми з дотриманням прав людини. Наприклад, Р. Рейган відмінив ембарго на імпорту зерна до Радянського Союзу, введене адміністрацією Дж. Картера. Хоча рівень єврейської еміграції (саме через заборону вільного виїзду з СРСР це ембарго було накладено) залишався низьким³¹³. У 1983 р. Сполучені Штати підписали з Радянським Союзом довготермінову угоду про постачання зерна. Того ж року було відновлено американсько-радянську угоду про співпрацю в галузі сільського господарства. Протягом наступних двох років адміністрація Р. Рейгана вжила заходів зі зміцнення угод про співпрацю в галузі охорони навколишнього середовища, космічних подорожей та промислового співробітництва. Вони певною мірою сприяли стабілізації американсько-радянських відносин, однак не заперечували стратегічної мети політики США щодо Радянського Союзу.

Позиція Р. Рейгана щодо балансу в американсько-радянських переговорах отримала критику Конгресу та громадськості, хоча рішення президента не були відхилені. Найбільшій критиці піддалася ініціатива провести консультації з

³¹² Remarks to Representatives of the Sister Cities International Program. – Helsinki Commission Report, Report: Progress in Perspective. – March 27, 1981. – P. 138–141, 241–242.

³¹³ Dobson A. The Reagan Administration, Economic Warfare, and Starting to Close Down the Cold War / A. Dobson // Diplomatic History. – 2005. – Vol. 29. – № 3 (June). – P. 534–535, 552–556.

радянськими експертами щодо розвитку сільського господарства та намір направити міністра торгівлі Малкома Болріджа на економічну конференцію до Москви. Негативну реакцію законодавців висловив сенатор Альфонс Д'Амато: “У Конгресі поширена думка, що підтримка прав людини [адміністрацією Рональда Рейгана – авт.] є нічим іншим, ніж просто риторикою”³¹⁴. Значна частина конгресменів виступала за необхідність зв'язати прогрес у галузі контролю над озброєннями та торгівлі з позитивними змінами в радянській практиці прав людини³¹⁵. Основним аргументом вимоги конгресменів та громадських активістів зупинити розвиток торгівельних відносин з Радянським Союзом була теза про те, що СРСР використовує “примусову працю на регулярній основі, щоб виробляти продукцію експорту”. Тридцять п'ять членів Конгресу подали позов до федерального суду з наступною вимогою: виконавча гілка влади має дотримуватися положень закону Смута-Хоулі про мита³¹⁶, а суд заборонити ввезення в США радянських товарів. Зокрема, представник демократичної партії в Палаті представників Стенлі Хойер заявив: “Сполучені Штати не повинні сприяти збереженню системи ГУЛАГу, підтримуючи імпорту товарів, вироблених у

³¹⁴ Implementation of the Helsinki accords: hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe, Ninety ninth Congress, first session, human rights and the CSCE process. October 3, 1985. – Washington: U.S. G.P.O., 1986. – P. 49–52.

³¹⁵ Implementation of the Helsinki accords: hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe, Ninety ninth Congress, first session, human rights and the CSCE process. October 3, 1985. – P. 50.

³¹⁶ Закон Смута-Хоулі про мита (Smoot-Hawley Tariff Act) – федеральний закон, підписаний 17 червня 1930 р., згідно з яким різко підвищувалися митні тарифи США на більш ніж 20 000 видів імпортованих товарів до рекордних рівнів.

радянській державі”³¹⁷. Для досягнення цілей правозахисного напрямку зовнішньої політики США президент Р. Рейган не мав потреби здійснювати “каральні заходи” щодо ідеологічного противника, оскільки стратегія зовнішньої політики Вашингтона реалізовувалася і в інших площинах. Навпаки, угоди з різного роду обмінів, які були підписані Р. Рейганом, дозволяли жителю Радянського Союзу вийти з ізоляції та побачити альтернативні шляхи розвитку, оскільки надавали можливість контактів з демократичним світом.

Отже, на початку 1980-х років адміністрація Рональда Рейгана провела перегляд політики прав людини у зовнішньополітичній стратегії Сполучених Штатів. На думку радників Р. Рейгана, його адміністрація мала дистанціюватися від політики попередника Дж. Картера. У результаті поєднання зусиль Р. Рейгана, Е. Абрамса, Р. Аллена, О. Хейга та Дж. Шульца було вироблено варіант імплементації правозахисного компонента в стратегію зовнішньої політики, який задовольнив різні групи впливу в адміністрації республіканців. Так, політика прав людини США у 1980-х роках була адресована на Радянський Союз та інші комуністичні держави задля мирного ідеологічного суперництва з метою перебудови політичного режиму радянської держави.

Основними методами реалізації політики захисту прав людини в роки президенства Р. Рейгана були: Гельсінський процес, публічна дискусія із залученням громадської думки, сприяння створенню демократичних інститутів та поширенню принципів демократії та права.

³¹⁷ Dobson A. The Reagan Administration, Economic Warfare, and Starting to Close Down the Cold War / A. Dobson // *Diplomatic History*. – 2005. – Vol. 29. – № 3 (June). – P. 547–550.

На нашу думку, до середини 1980-х років головною платформою для реалізації стратегічних планів політики з прав людини як компонента зовнішньополітичного курсу Р. Рейгана були міжнародні форуми, зокрема зустрічі в рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Ефективність цього майданчика полягала у значному публічному резонансі та залученості широкої аудиторії. Гельсінський процес був поштовхом до реформування внутрішньої політики Радянського Союзу, що розпочалося з 1985 р.

4.3. Результати та наслідки реалізації політики прав людини США стосовно СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр.

Зміна політичного керівництва у Радянському Союзі ознаменувала новий етап у американсько-радянських відносинах. У березні 1985 р. на посаду генерального секретаря ЦК КПРС було обрано Михайла Горбачова, з чийм іменем на Заході пов'язували реформування політичної системи СРСР. Сигнал готовності Москви до співпраці в гуманітарній та правовій сфері прозвучав на XXVII з'їзді КПРС, коли було схвалено рішення про заміну класової боротьби як ідеологічної основи радянського режиму, яка слугувала виправданням репресій в країні і в союзних державах, новою доктриною, за якою підкреслювався пріоритет “загальнолюдських цінностей”, включаючи права людини і право на самовизначення. Доповідь на з'їзді М. Горбачова від 25 лютого 1986 р. містила низку демократичних обумовлень: співпраця в галузі інформації, необхідність поширення ідеї миру, роззброєння та міжнародної безпеки. Гуманітарна співпраця була виокремлена у самостійну частину концепції міжнародної безпеки,

рівнозначну її військовим, політичним та економічним компонентам³¹⁸. Однак у внутрішній політиці Радянського Союзу кампанія реформ, що призвела до розмивання ідеологічних основ та внутрішньої легітимності режиму, розпочалася лише восени 1986 р.

З метою вирішення низки криз, які переживала радянська держава з середини 1980-х рр., М. Горбачов та частина його колег з ЦК прагнули до зближення із Заходом. Найочевиднішим майданчиком для налагодження співпраці на той час вони вбачали Нараду з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), яка стала синонімом європейської єдності. Однак у середині 1980-х рр. Гельсінський процес розвивався в рамках попередньо визначеного сценарію. Так, Нарада експертів з прав людини, що відбувалась з 7 травня до 17 червня 1985 р. в Оттаві, пройшла у конфронтаційному ключі. Ця зустріч була спеціалізованим форумом, присвяченим проблематиці прав людини. Під час неї голова американської делегації, керівник Бюро Держдепартаменту з питань прав людини та гуманітарних питань Р. Шифтер перераховував десятки випадків порушення прав людини в країнах Варшавського договору. У центрі уваги був СРСР: обмеження на виїзд та доступ до інформації, переслідування гелсінських груп, обмеження релігійних свобод та прав національних меншин. Критиці піддавалися й інші східноєвропейські держави у зв'язку з обмеженням релігійних прав (Чехословаччина, Румунія), незадовільним становищем національних меншин (Румунія). Єдиним винятком серед країн ОВД була Угорщина³¹⁹.

³¹⁸ Материалы XXVII съезда КПСС. Стенографический отчет – М.: Издательство политической литературы, 1986. – Т.1. – С. 75–76.

³¹⁹ Загорский А. Хельсинский процесс: переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1972–1991 гг. / А. Загорский. – М.: Права человека, 2005. – С. 191–192.

Представники США на нараді пропонували легалізувати діяльність правозахисних груп³²⁰, а також конкретизувати низку прав та основних свобод: релігійні свободи, права меншин, боротьба проти тероризму, засудження катувань, гуманізація пенітенціарної системи, захист особистості від зловживання в галузі психіатричної практики³²¹. В Оттаві західні країни пропонували також домовитися про можливість направлення спостерігачів для моніторингу ситуації з дотриманням прав людини, у випадку відмови прийняти їх державою-учасницею, остання мала надати відповідне пояснення³²². Білий дім був розчарований результатами, досягнутими на НБСЄ в галузі прав людини, тому на перше місце висувалось завдання не стільки досягнення нових домовленостей, скільки забезпечення виконання попередніх – гельсінських та мадрридських.

10 травня 1985 р. група американських сенаторів повела прес-конференцію, на якій ставилося питання про прив'язку прогресу в галузі прав людини до співпраці у питаннях безпеки. “Наша мета, – заявив сенатор д’Амато, – змусити Радянський Союз виконати зобов’язання. Якщо в цій галузі не буде прогресу, ми будемо скептично ставитися до можливості позитивних змін в питанні торгових відносин, співпраці та безпеки”³²³. За відсутності сигналів про зміни внутрішньої

³²⁰ Документ CSCE/OME 20, від 30 травня 1985 року / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

³²¹ Документи CSCE/OME 23, 46, 29, 44, 25, 37, 31 / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

³²² Документ CSCE/OME 27, від 31 травня 1985 року / CSCE Documents [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/resources/documents>

³²³ Maynard E. The Bureaucracy and Implementation of US Human Rights Policy / Edwin S. Maynard // Human Rights Quarterly. – 1989. – Vol. 11. – № 2 (May). – P. 236.

політики радянського режиму, американські дипломати та чиновники продовжили критику ситуації з дотриманням прав людини в СРСР.

Так, під час зустрічі, присвяченій десятій річниці Заключного акта 30 липня 1985 р., державний секретар Дж. Шульц засудив радянську практику ув'язнення мирних активістів, феміністок і соціал-демократів у в'язницях або психіатричних лікарнях. Більша частина виступу держсекретаря була присвячена перерахунку конкретних випадків порушення прав людини в СРСР (скорочення еміграції; 20 невіршених випадків возз'єднання подружжя; переслідування правозахисників – А. Сахарова, Ю. Орлова, Н. Щаранського, М. Марченка, Є. Ковалева, О. Осіпової та інших активістів незалежного антивоєнного руху, членів вільних профспілок, засновників демократичної партії)³²⁴. Президент Р. Рейган під час зустрічі піддав критиці Кремль за заборону активістам, які входять до світового правозахисного руху, підтримувати регулярні контакти зі своїми західними колегами³²⁵.

Варто наголосити, що очікуючи на впровадження Москвою проголошених реформ, адміністрація Р. Рейгана вирішила зробити акцент на методах “тихої дипломатії”. Так, 6 лютого 1986 р. президент підписав директиву з національної безпеки № 209, в якій зазначалося, що державний секретар має насамперед “розраховувати на активну приватну дипломатію [як метод – авт.] змусити радянських керівників розглянути питання про порушення прав людини”³²⁶.

³²⁴ Gale M. Congress, Foreign Policy, and Human Rights. Ten Years After Helsinki / M. Gale // Human Rights Quarterly. – 1985. – № 7. – P. 345–348.

³²⁵ Ibid. – P. 350.

³²⁶ National Security Decision Directives 209. February 6, 1986 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-209.htm>

У цьому контексті Вашингтон утримався від публічної діяльності в цьому напрямку. У березні 1986 р. Р. Рейган відмовився зустрітися з Оленою Бонер під час її візиту до Америки. Тому емігрантка обговорила політику США щодо Радянського Союзу з радником з національної безпеки Джоном Пойндекстером. Останній сказав О. Боннер, що президент віддає перевагу “конфіденційним дипломатичним каналам”³²⁷. Як пізніше пояснив представник Білого дому, Рейган “не хоче зробити нічого такого, що може зменшити шанси інших були звільненими”³²⁸. З цієї ж причини не було оприлюднено інформацію і про зустріч президента з Н. Щаранським. Однак ці приклади не свідчать, що адміністрація відмовилась від участі в ідеологічній конкуренції з СРСР.

На користь того, що президент Р. Рейган не відкидав можливості реформування політичного режиму Радянського Союзу, свідчить президентський меморандум до генерального секретаря М. Горбачова: “Проблема порушення прав людини створює перешкоди для фундаментальних завдань розвитку американсько-радянських відносин. Індикатором [позитивних чи негативних – авт.] змін у міждержавному діалозі є оцінка радянських намірів Конгресом, релігійними та національними спільнотами США. На відміну від своїх колег у СРСР, американські євреї не відчують потребу емігрувати, бо їх уряд дозволив їм сповідувати свою релігію і вивчати іврит. Можливо, люди не мали б наміру

³²⁷ Hoffman D. President Declines Visit From Bonner / D. Hoffman // Washington Post. – 1986. – March, 21. – P. 1.

³²⁸ Hoffman D. President Declines Visit From Bonner / D. Hoffman // Washington Post. – 1986. – March, 21. – P. 1.

емігрувати з Радянського Союзу, якщо їм було б дозволено сповідувати свою релігію?”³²⁹

Для глобальної дискусії щодо проблем порушення прав людини комуністичними країнами представники США продовжували використовувати форуми ООН. Зокрема, особисто президент Р. Рейган підкреслював основні моральні й стійкі відмінності між демократичним і комуністичним режимами. Під час публічної церемонії до тижня пам'яті поневолених народів, яка відбулася 21 липня, Р. Рейган висловив рішучу підтримку діяльності “відмовників”. Президент наводив конкретні приклади – лист від політичних в'язнів-жінок з описом жахливих умов утримання в радянських тюрмах³³⁰.

Під час виступу перед Організацією Об'єднаних Націй через кілька днів після того, як з СРСР відпустив відмовника Ю. Орлова та американського журналіста Н. Данілоффа³³¹, Р. Рейган засудив ув'язнення американського журналіста та відмову дотримуватись положень Заключного акта: “Переслідування науковців, релігійних лідерів, активістів руху за мир, інакомислячих та інших “в'язнів совісті” продовжується за залізною завісою, –

³²⁹ Memorandum of Conversation, 20 November 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://endofcoldwarforum.org/sites/default/files/docs/reagan/MTG-1985-11-19-f.pdf>.

³³⁰ The Public Papers of the Presidents of The United States [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/>. –1986. – Vol. II. – P. 977, 896, 973, 1020, 1069; PPOР. – 1986. – Vol. 1. – P. 159, 344–345, 348, 339, 499, 808, 827.

³³¹ Н. Данілофф – кореспондент агентства UPI, журналу U.S. News & World Report у Вашингтоні, Лондоні, Парижі та Москві 2 вересня 1986 р. був заарештований КДБ і звинувачений у шпигунстві.

сказав він аудиторії. – Без покращень в галузі прав людини, – попередив Рейган, – не відбудеться значних змін у відносинах Схід-Захід”³³².

Водночас на початку 1986 р. в американській внутрішній дискусії наростала вимога надати більшого значення правам людини у політиці Вашингтона щодо Москви. Так, здобутки Української гельсінської групи було відзначено резолюціями Сенату США 6 травня 1986 р. Звертаючись до низького рівня єврейської еміграції, єврейське лобі у Конгресі оскаржувало акцент виконавчої влади на “тихій дипломатії”. Державний секретар Дж. Шульц повідомив президенту Р. Рейгану, що американська громадськість очікує “істотного прогресу в питаннях контролю над озброєннями та прав людини”³³³. Цей запит був відображений також у внутрішньому меморандумі Державного департаменту: “Незважаючи на те, що М. Горбачов випустив кількох відомих інакомислячих, права людини є однією зі сфер, де ми не досягнули достатнього прогресу. Ми повинні підкреслити, що без істотного зростання чисельності еміграції в найближчому майбутньому, будуть порушені терміни в інших напрямках наших відносин”³³⁴.

Під час саміту в Рейк’явіку (11-12 жовтня 1986 р.) американський президент Р. Рейган вручив радянському лідеру М. Горбачову список осіб, які хотіли б

³³²Implementation of the Helsinki Final Act. TwentyThird Semiannual Report. – Washington: U.S. G. P. O., 1987. – P. 6–10.

³³³ Memorandum Shultz to Reagan “Reykjavik”. October 2, 1986 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB203/Document04.pdf>.

³³⁴ The Reykjavik File: Previously Secret U.S. and Soviet Documents on the 1986 Reagan-Gorbachev Summit [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB203/>.

емігрувати, але не могли отримати дозвіл, та нагадав, що американські громадяни стурбовані порушеннями прав людини в СРСР: “Якщо радянська сторона відмовиться змінити становище у сфері прав людини, американська громадськість не надасть дозвіл американському уряду права на кредити для реалізації угод в майбутньому”³³⁵. Таким чином, американська сторона пропонувала радянським представникам своєрідну “домашню карту” з конкретних проблем, які потрібно вирішити Москві. Позитивним зрушенням саміту в Рейк'явіку було те, що вперше М. Горбачов офіційно погодився зробити права людини рівнозначною складовою порядку денного переговорів. Тому восени 1986 р. Р. Рейган виявив більшу готовність публічно підтримати інакомислячих та розвивати транснаціональну правозахисну діяльність. Президент погодився на участь посадових осіб виконавчої влади у двосторонніх конференціях з прав людини, що дозволило розпочати обмін інформацією на такі теми, як умови утримання у в'язницях і страта³³⁶.

Напередодні важливих міжнародних форумів американські урядовці проводили численні зустрічі з представниками неурядових громадських організацій та співробітниками Гельсінської комісії з метою отримання інформації про інакомислячих та умови їх перебування в Радянському Союзі. Протягом декількох місяців напередодні зустрічі у Відні в рамках НБСЄ Державний департамент прийняв багато рекомендацій Гельсінської комісії. Чинovníки виконавчої влади і співробітники комісії організували брифінги з неурядовими

³³⁵ Reykjavik Memcons October 12, 1986. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB203/Document11.pdf>.

³³⁶ Reagan R. Interview with George Shultz. December 12, 2002 / Oral History Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://millercenter.org/scripps/archive/oralhistories/reagan>.

громадськими організаціями, призначені для отримання даних від приватних осіб. Вони також провели серію відкритих форумів у Маямі та Нью-Йорку, спрямованих на подальше підвищення суспільного інтересу до Гельсінського процесу³³⁷.

Після прецеденту, створеного командою Дж. Картера у Белграді та Мадриді, Р. Рейган погодився призначити п'ятнадцять членів американської делегації на Нараді з безпеки і співробітництва у Відні з громадських діячів. Вже під час зустрічі ця група сформувала громадське відділення зв'язку, яке надавало інформацію іншим неурядовим організаціям, проводило інтерв'ю з пресою, офіційні брифінги та численні зустрічі, як формальні, так і неформальні, з приватними особами.

Під час наступного етапу Народи з безпеки та співробітництва в Європі у Відні (листопад 1986 – січень 1989 рр.) міністр закордонних справ СРСР Едуард Шеварднадзе став першим радянським офіційним представником, який оголосив про намір керівництва держави поважати положення Заключного акта щодо прав людини³³⁸. Він також запропонував провести у Москві конференцію, присвячену гуманітарним питанням.

Внаслідок цих змін трансформувалась і американська лінія поведінки у межах міждержавних відносин. Президентська адміністрація Р. Рейгана відвела приватним особам головну роль у просуванні прав людини. Під час виступу з

³³⁷ Reykjavik Memcons October 12, 1986. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB203/Document11.pdf>.

³³⁸ Vienna to Helsinki: Reports on the Inter-Sessional Meetings of the CSCE Process. Report Prepared by the Staff of the U.S. Commission in Security and Cooperation in Europe – Washington: The Commission: 1992. – P. 5–6.

нагоди Дня прав людини 10 грудня 1986 р. Р. Рейган стверджував, що відчутний прогрес “потребує не тільки підтримки з боку урядів, а й активної участі громадян”³³⁹. Він також відзначив роль Міжнародної амністії у мобілізації світової спільноти, урядовців і приватних осіб на захист прав людини.

Американська сторона визнавала зрушення у внутрішній політиці Кремля, однак не зупинилася на досягнутому, а використовувала кожну зустріч на міждержавному рівні для актуалізації питання дотримання прав людини в СРСР. Так, 15 вересня 1987 р. Р. Рейган сказав Е. Шеварднадзе, що Вашингтон оцінив останні рішення радянського уряду, зокрема дозвіл емігрувати “відмовнику” Йосипу Бегуну та іншим дисидентам. У той же час американський президент підтвердив, що “необхідно продовжувати запроваджувати заходи для забезпечення вільної еміграції, звільнити політичних ув'язнених, припинити переслідування релігійних інакомислячих”³⁴⁰.

Р. Рейган прийняв пропозицію М. Горбачова про проведення регулярних групових дискусій експертів з США та СРСР. Перша з цих зустрічей відбулася у березні 1988 р. і стосувалась теми психіатричного лікування, смертної кари, свободи совісті і співвідношення між національними та міжнародними стандартами, що регулюють права людини. Через п'ять місяців наступна конференція відбулася в Москві. Обидві сторони обговорили керівні принципи,

³³⁹ Цит. за: Liang-Fenton D. *Implementing U.S. Human Rights Policy: Agenda, Policies, and Practices* / Debra Liang–Fenton. – Washington: United States Institute of Peace Press, 2004. – P. 382.

³⁴⁰ Memorandum of Conversation. Meeting with Foreign Minister Eduard Shevardnadze of the USSR [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://muse.jhu.edu/books/978615521188>.

необхідні для забезпечення незалежної судової практики. Також звернули увагу на умови в радянських й американських в'язницях³⁴¹.

Коли президент Р. Рейган відвідав Москву влітку 1988 р., він схвально відгукнувся про хід радянських реформ, однак і вимагав подальших досягнень. У виступі перед групою радянських політичних дисидентів, президент Рейган представив три найбільш важливі складові прав людини, які необхідно забезпечити для майбутнього прогресу: свободи віросповідання, слова і поїздок³⁴². Тобто Рейган вказав на права, які були передбачені ще у Гельсінському акті 1975 р. Таким чином, президент не закликав до інновацій в Радянському Союзі, але наголошував на відповідності до вимог міжнародного договору.

Водночас у 1988 р. президент Національного фонду підтримки демократії Карл Гершман зазначив: “Певний скептицизм у суспільстві по відношенню до зусиль щодо просування прав людини заснований на тому, що правозахисники повинні уникати питання політичної демократії і присвятити себе підтримці прав людини без урахування політичної системи, яка може превалювати в тій чи іншій країні”³⁴³.

³⁴¹ American Foreign Policy Current Documents, 1988. – Washington.: Department of State, 1989. – P. 323–326.

³⁴² National Security Decision Directive-304. Organizing for the Moscow Summit. April 19, 1988 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD304.pdf>

³⁴³ Reagan R. Remarks to Soviet Dissidents at Spaso House, Moscow, Soviet Union. May 30, 1988 / Ronald Reagan. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://reaganlibrary.archives.gov>

Зокрема, під час виступу 8 грудня 1988 р. президент Р. Рейган високо оцінив роль приватних осіб у донесенні до світової спільноти проблем з реалізацією основних свобод людини в окремих державах. Він також стверджував, що радянські лідери ще не подолати недовіру міжнародного товариства, адже не ввели демократичні закони і не втілили їх на практиці. Однак президент висловив впевненість у можливості перетворення радянського режиму³⁴⁴. Водночас під час останньої особистої зустрічі з М. Горбачовим Р. Рейган висловив схвалення “прогресу, який був досягнутий у сфері прав людини з моменту їх останньої зустрічі та крокам, які вжила Москва, щоб створити більш гуманну форму соціалізму”³⁴⁵.

Варто відзначити, до початку 1989 р. радянський уряд звільнив понад шість сотень політичних в'язнів, а рівень еміграції зріс до небаченого з кінця 1970-х рр. рівня. Тисячі громадських організацій почали діяти відкрито, а критичні статті про внутрішню ситуацію в СРСР з'явилися в офіційних радянських виданнях. Зі своєї сторони М. Горбачов пообіцяв прийняти закони, які гарантуватимуть свободу совісті та припинити практику використання психіатричних установ у політичних цілях.

Політика прав людини наступного президента-республіканця Джорджа Герберта Вокера Буша (1989-1993 рр.) продовжила процеси, запущені адміністраціями попередників. Щоправда, вона була більш прагматичною. Варто

³⁴⁴ Memorandum of Conversation. The President's Private Meeting with Gorbachev. December 7, 1988 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB238/usdocs/Doc%2014%20\(Memcon%20Gorby%20Reagan%2012.08.87\).pdf](http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB238/usdocs/Doc%2014%20(Memcon%20Gorby%20Reagan%2012.08.87).pdf)

³⁴⁵ Shultz G. Human Rights and Soviet-American Relation // Current Policy. – 1986. – №. 882. – Washington: U.S. State Department, 1986. – P. 3–4.

звернути увагу на те, що відтепер лінія поведінки Вашингтона відрізнялася відсутністю високої риторики. У виступах Дж. Г. В. Буша не зафіксовано закликів до “нового світового порядку”, в якому б права людини посіли провідну позицію.

Адміністрація Дж. Г. В. Буша фактично зняла питання прав людини з порядку денного зустрічей на вищому рівні та уникала відкритих викликів, спрямованих на конфронтацію з Москвою. Так, 1989 р., коли радянський вчений та борець за права людини А. Сахаров прибув до Вашингтону, його не було запрошено до Білого дому на зустріч з президентом, хоча всі попередні візити відомий дисидент особисто спілкувався з американськими лідерами. Радянські дисиденти і правозахисні громадські рухи США, зокрема Гельсінкі Вотч, висловлювали занепокоєння, що адміністрація Дж. Г. В. Буша більше не виносить на публічне обговорення радянські проблеми у сфері прав людини. Однак посадові особи США у приватному порядку запевнили представників Гельсінкі Вотч, що питання прав людини піднімаються перед радянським урядом, але не під час публічної частини зустрічей³⁴⁶.

Причинами такої зміни курсу США були політичні реформи в Радянському Союзі, які відбувалися в рамках перебудови. Помічник держсекретаря США з прав людини і гуманітарних питань Р. Шифтер 8 грудня 1988 р., виступаючи на симпозіумі у Джорджтаунському університеті, пояснив це зрушення: “Я багато критикував Радянський Союз за порушення прав людини. Але це було в порядку денному вчорашнього дня. Радянські реформатори визнали свою проблему. Вони

³⁴⁶ Slezkine P. From Helsinki to Human Rights Watch: How an American Cold War Monitoring Group Became an International Human Rights Institution / P. Slezkine // *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism and Development*. – 2014. – Vol. 5. – № 3 (Winter). – P. 363–370.

в пошуках рішення у цей час”³⁴⁷. Також у квітні 1989 р. під час візиту до Москви для двостороннього обговорення гуманітарних проблем заступник державного секретаря Р. Шифтер привіз із собою список з іменами 50 ув’язнених, який був спільним напрацюванням Бюро з прав людини США, комісії Сенату та громадських організацій.

Адміністрація Дж. Г. В. Буша не відмовилась від підтримки міжнародної дискусії щодо дотримання прав людини у СРСР. Команда президента використовувала інструменти і методи, розроблені попередніми адміністраціями, зокрема підтримувалися відносини з провідними американськими правозахисними організаціями. Чинівники не тільки дослухалися до їх порад, але й запрошували громадських діячів виступати на навчальних програмах з прав людини для працівників усіх урядових установ США, які планували поїхати у відрядження закордон³⁴⁸. Адміністрація Дж. Г. В. Буша вважала Бюро з прав людини і гуманітарних справ невід’ємною частиною Державного департаменту США. А діяльність в ім’я міжнародних прав людини мала підтримку обох партій у Конгресі. Окрім того, посольство США в Москві організовувало заходи для радянських громадян, котрі представляли різні незалежні рухи. Це були символічні жести підтримки розвитку громадянського суспільства.

У 1989 р. Дж. Г. В. Буш коментував: “Сьогодні лідери Радянського Союзу та інших комуністичних урядів помічають голос тих, хто прагне до свободи і самовизначення. У всьому світі лунають заклики до забезпечення основних прав

³⁴⁷ Цит. за: Права человека как фактор стратегии устойчивого развития / отв. ред. Е. Лукашева. – М.: НОРМА, 2000. – 284 с.

³⁴⁸ Цит. за: Fischer B. Reagan and the Soviets: Winning the Cold War?” In W. Elliot Brownlee and Hugh Davis Graham / ed. The Reagan Presidency: Pragmatic Conservatism and Its Legacies. Lawrence: University of Kansas Press, 2003. – P. 299

людини. Їх заклики – безперечне вираження прагнення. І їх нарешті чують”³⁴⁹. Так, у липні 1989 р. Московська гельсінська група була відтворена з правозахисників В'ячеслава Бахміна, Лариси Богораз, Сергія Ковальова, Олексія Смирнова, Льва Тимофєєва, Бориса Золотухіна, Юрія Орлова, Людмили Алексеєвої. Як бачимо, Гельсінський процес надав Білому дому потужний спосіб переконатися, що радянський уряд продовжив рух в напрямку поваги до основних прав людини. Він також надав Сполученим Штатам законний спосіб захисту громадянського суспільства, яке почало з'являтися в Радянському Союзі в результаті горбачовських реформ.

Особиста зацікавленість М. Горбачова у збереженні лібералізації американсько-радянських відносин і його бажання отримати західну фінансову підтримку, надавала адміністрації Дж. Г. В. Буша важелі впливу в багатьох інших питаннях міждержавних відносин, у тому числі рішення щодо радянської внутрішньої політики, котрі впливали на стабільність в СРСР. Тому, як відзначали американські чиновники: “За лаштунками [переговорів – авт.] постійним був тиск на Горбачова від Буша і держсекретаря Бейкера щодо уникнення застосування сили в країнах Балтії, зміни ставлення Кремля до правозахисників і національних рухів, а аргументом незміно виступали економічні санкції”³⁵⁰.

У той же час з приходом адміністрації Дж. Г. В. Буша для Гельсінського процесу було сформовано нову комплексну політичну програму. Так, державний секретар Джеймс Бейкер говорив про необхідність “формування нової Європи”, яка б базувалася на чотирьох свободах: свободі брати участь у прийнятті рішень,

³⁴⁹ Speeches. George Bush Presidential Library and Museum [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bushlibrary.tamu.edu/>.

³⁵⁰ Korey W. Human Rights NGOS: The Power of Persuasion / William Korey // Ethics and International Affairs. – 1999. – № 13. – P. 152–175.

які впливають на життя європейців; свободі висловлювати різні політичні погляди; свободі обміну ідеями та інформацією; свободі пересування, а також свободі від загрози війни та військового нападу³⁵¹. Нова програма відносин між Заходом та Сходом була сформована Дж. Г. В. Бушем 31 травня 1989 р. під час його виступу в Майнці (Німеччина). Президент заявив: “Я пропоную зміцнити та розширити Гельсінський процес з метою утвердження вільних виборів і політичного плюралізму”³⁵². З відповідними ініціативами делегація США виступала на Парижській нараді Конференції з людського виміру НБСЄ (30 травня – 23 червня 1989 р.), але здебільшого на другій нараді Конференції, яка відбувалась в Копенгагені (5 – 29 червня 1990 р.). Місію США на цих зустрічах очолював М. Кампельман. Головна ціль американської дипломатії в рамках дискусії полягала у формуванні консенсусу щодо внесеної в Парижі пропозиції про вільні та чесні вибори. Другим пріоритетом була підтримка пропозицій, спрямованих на формування інститутів, забезпечення гарантій прав людини та індивідуальних свобод³⁵³.

³⁵¹ U.S. human rights policy and review of the State Department's country reports on human rights practices for 1989: hearing before the Subcommittees on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundred First Congress, second session, February 21, 28, and March 14, 1990. – Washington: U.S. G.P.O., 1990. – P. 89, 67-68, 135-136.

³⁵² Bush G. A Whole Europe, A Free Europe. Speech May 31, 1989 / George Herbert Walker Bush. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://voicesofdemocracy.umd.edu/bush-a-whole-europe-textual-authentication/>

³⁵³ Korey W. The Promises We Keep: Human Rights, the Helsinki Process, and American Foreign Policy / William Korey. – New York: St. Martin's Press, 1993. – P. 311.

Зауважимо, що події другої половини 1989 р. у Східній Європі заклали початок докорінних змін, які за короткий термін значно змінили вигляд цієї частини світу. З огляду на розвиток відцентрових та етнічних рухів у СРСР, адміністрація Дж. Г. В. Буша приділяла значну увагу питанню національностей у Радянському Союзі. Так, 4 вересня 1991 р. державний секретар США Дж. Бейкер напередодні чергової наради Конференції з людського виміру НБСЄ у Москві (10 вересня – 4 жовтня 1991 р.), сформулював п'ять основних принципів, які визначали політику США щодо нових політичних утворень: самовизначення відповідно до демократичних принципів, визнання існуючих кордонів, підтримка демократії і верховенства права, збереження прав людини і прав національних меншин, а також дотримання норм міжнародного права і зобов'язань³⁵⁴. Основним змістом повідомлення визначалося, що за умови, якщо нові республіки будуть слідувати цим принципам, вони можуть очікувати на співпрацю і допомогу з боку Сполучених Штатів.

Із завершенням “холодної війни” (26 грудня 1991 р. – де-юре припинив існування Радянський Союз) адміністраціям президентів Рональда Рейгана та Джорджа Герберта Вокера Буша вдалося досягнути цілей політики захисту прав людини, яку передбачала стратегія зовнішньополітичного курсу США, – переформатування внутрішньополітичних основ радянського режиму. У результаті було отримано верх в ідеологічному суперництві з СРСР. У той же час завдяки реалізації одного з методів досягнення цієї цілі, а саме поширення демократичних інститутів, принципів ціннісної демократії та поняття права,

³⁵⁴ State Department News Briefing. U.S. Secretary of State James Baker. September 4, 1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.c-span.org/video/?21026-1/state-department-news-briefing>

народи, що проживали на території тоталітарної радянської держави, отримали шанс на політичне самовизначення.

У четвертому розділі пропонованого дисертаційного дослідження авторкою було проаналізовано, яким чином адміністрація президента Р. Рейгана здійснила перегляд місця прав людини у зовнішньополітичній стратегії Сполучених Штатів на початку 1980-х років. Так, адміністрація дистанціювалася від політики попередника Дж. Картера. Нами було з'ясовано, що політика прав людини США у 1980-х – на початку 1990-х рр. була сфокусована на Радянському Союзі та інших комуністичних державах. Мирне ідеологічне суперництво з СРСР було покликане сприяти зміні політичного режиму радянської держави, чия тоталітарна природа суперечила ідеалам демократії та прав людини. У результаті такого реформування вектор прав людини у зовнішній політиці Сполучених Штатів фактично опинився над іншими напрямками американсько-радянських відносин, оскільки успішність його реалізації мало корегувалася з розвитком міждержавних відносин.

Дисертантка визначила, що основними методами реалізації політики захисту прав людини у 1980-х – на початку 1990-х рр. були: Гельсінський процес, публічна дискусія із залученням громадської думки та сприяння створенню демократичних інститутів і поширенню принципів демократії та права. Варто також зазначити, що республіканські адміністрації Білого дому в 1980-х – на початку 1990-х рр. побудували ефективну взаємодію з Конгресом, громадянськими ініціативами та неурядовими організаціями.

Відзначимо, що зміна політичної карти світу в 1991 р. була спричинена в тому числі й успішною реалізацією політики мирного ідеологічного протистояння, яку, базуючись на захисті прав людини, ефективно проводили адміністрації президентів Р. Рейгана та Дж. Г. В. Буша. А завдяки розвитку демократичних

інститутів та поширенню у радянському суспільстві принципів ціннісної демократії, що стало прямим наслідком політики Вашингтона, народи союзних республік отримали можливість розбудовувати власні держави на демократичних засадах.

ВИСНОВКИ

Аналіз комплексу джерел, які відображають політику прав людини США щодо СРСР, дає підстави вважати, що їх сукупність характеризується високим ступенем інформативності та різноманітністю. Основними групами джерел, які формують базу дослідження, є документи виконавчої та законодавчої влади США, неурядових організацій, джерела персонального походження, статистичні дані та публікації у пресі. Окремі джерела і групи джерел взаємодоповнюють один одного, що сприяє формуванню збалансованої картини процесів і явищ історичного періоду, який охоплює дослідження.

Наукова література з проблем дослідження відзначається достатньо широким спектром праць різноманітного наукового профілю. Найбільший доробок за охопленням, кількістю випущених наукових праць та найрізноманітніший за своєю джерельною базою, підходами до трактування і оціночними висновками відзначений авторством американських фахівців. Серед їхніх розвідок, зокрема, наявна низка поглиблених монографій та змістовних статей, опублікованих у відомих академічних видавництвах і періодичних виданнях. Більшість згаданих публікацій демонструють різні методологічні позиції їх авторів та мають часом протилежні судження щодо бачення офіційним Вашингтоном питання прав людини в політиці щодо СРСР. Це свідчить про наявність суспільно-політичної та наукової дискусії в американському політико-формуючому середовищі щодо правозахисної політики Білого дому в досліджуваний період, а також про те, що саме експертно-аналітична спільнота, тісно пов'язана з політичною елітою, сприяла перетворенню дискурсу про права людини у зовнішньополітичну стратегію США. Разом із тим стан наукової

розробки досліджуваної теми та аналіз історіографії дають підстави стверджувати, що політика щодо прав людини Сполучених Штатів Америки стосовно Радянського Союзу в 1970-х – на початку 1990-х рр. не була предметом комплексного всебічного дослідження в Україні. Утім, наявна джерельна база, представлена в більшості в американських електронних архівах, дозволяє вирішити проблему, поставлену в пропонованому дослідженні.

Основою для формування правозахисної складової зовнішньополітичної стратегії Вашингтона в 1970-ті рр. була тривала традиція існування чинника прав людини у внутрішньополітичному процесі США, закріплена у Декларації про незалежність США та Конституції. Утім, поява дискурсу про права людини у зовнішній політиці США стала результатом різносторонніх впливів, зокрема і кон'юнктурного походження. А саме: кризи детанту міжнародних відносин, спричиненої низкою зовнішньополітичних невдач Білого дому, посилення ваги правозахисного громадянського суспільства на Заході та частково в країнах соціалістичного табору і пошуку нових форматів вирішення міжнародних проблем. Ідейно-політична ситуація, що склалася у США на межі 1960-х – 1970-х рр., визначила потребу повернення до цінностей прав людини, властивих американській політичній традиції. У результаті аналітичних пошуків провідних “мозкових центрів” США було запропоновано державному керівництву модель перетворення парадигми американської зовнішньої політики на основі концептуалізації прав людини та засад демократичного суспільства. Поєднання правового факту та ідейних цінностей стало засобом одночасної моралізації та політичної інструменталізації гуманітарного підходу до міжнародної політики. Найбільший вплив на формування зовнішньої політики США у 1970-х – на початку 1990-х рр. мали дві концепції щодо правозахисної політики США, розроблені Радою з міжнародних відносин (РМВ) та Тристоронньою комісією. У напрацюваннях їх аналітиків права людини було зведено до політичної сфери, а їх

трактування базувалося на спадкоємності класичної ліберальної концептуалізації, в якій вони визначаються як засіб просування соціальної справедливості та свободи. Розробки цих провідних аналітичних центрів США рекомендували дотримуватися балансу захисту прав людини з іншими важливими напрямками зовнішньої політики, а ефективними засобами впливу визначили інформаційні, правові та економічні механізми. Загалом, концепції РМВ та Тристоронньої комісії багато в чому перетиналися, хоча й виділяли різні акценти політики прав людини. Так, представники РМВ просували ідею консолідації світової громадськості та створення наднаціональних механізмів контролю за дотриманням прав людини, а аналітики Тристоронньої комісії розглядали дискусію щодо прав людини в СРСР власне як спосіб критики політичного режиму наддержави-конкурента та створення таким чином політичного тиску на її керівництво. Ідейна складова запропонованих концепцій прав людини у зовнішній політиці США знайшла підтримку серед активістів як справа, так і зліва політичного спектра. Зрештою, носії зазначених підходів були представлені у Білому домі в 1970-ті – на початку 1990-х рр., що відобразилося на формуванні офіційної стратегії політики США щодо СРСР та відведеного в ній місця питанню прав людини.

У 1973-1976 рр. Конгрес США намагався утвердитись як гарант американської політичної традиції, тому перших прихильників вищезазначені концепції прав людини здобули серед американських парламентарів. Законодавчі ініціативи і діяльність Конгресу в 1973-1976 рр. стала поворотним моментом у процесі інституалізації політики прав людини США та каталізатором неохочого перегляду зовнішньополітичних орієнтирів адміністраціями президентів Р. Ніксона та Дж. Форда. Так, США виступили активним учасником підсумкового етапу Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у Гельсінкі. Тим часом Конгрес створив законодавчий фундамент для активізації цього процесу, зокрема

розробив у 1974 р. керівний документ для представників американської дипломатії – доповідь “Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США”. Однак на середину 1970-х рр. правозахисна діяльність Вашингтона на міжнародній арені ще не була перетворена в складову стратегії зовнішньої політики США щодо СРСР. Спочатку моралізація міжнародних відносин і частковий відхід від “реальної політики” сприймалися політичними елітами як тимчасова поступка. Утім, ефективність застосування ідеологічних та моральних засобів щодо держав, де системно порушуються права людини, переконала політичне керівництво Вашингтона в потребі реформування зовнішньої політики в бік ідеологічних механізмів “просування демократії” та захисту прав людини.

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. правозахисна концепція матеріалізувалася у включенні прав людини у зовнішню політику США та їх інструменталізацію задля досягнення американських національних інтересів у протистоянні з Радянським Союзом. Дискурс прав людини почав використовуватися як зовнішньополітична стратегія з приходом до Білого дому 39-ого президента США Дж. Картера, який переніс акценти в міжнародних відносинах з міжблокової конфронтації на розвиток ідейної основи міжнародного правового режиму. Розуміння Дж. Картером чинника прав людини у політичному житті США було сформоване на основі його особистих етичних та ціннісних переконань. Тому, ставши президентом, він поклав на права людини “глобальну місію перетворення світу”, основна мета якої у контексті політики щодо Радянського Союзу полягала у створенні такого міжнародного середовища, при якому радянські лідери не матимуть іншого вибору, окрім як прийняти необхідність дотримання основних свобод своїх громадян і співпраці зі США. Виконавча влада визначила пріоритет балансування політики прав людини відносно країн соціалістичного табору з іншими зовнішньополітичними

інтересами США. У цій концепції Сполученим Штатам відводилась роль бездоганної демократичної моделі, яка мала б підтвердити міжнародну легітимність своєї критики порушень прав людини. Саме тому президент Дж. Картер підписав низку міжнародних пактів про права людини.

Для досягнення мети кампанії захисту прав людини виконавча влада визначила кілька напрямків діяльності, які взаємодоповнювали один одного. Це – мирна ідеологічна конкуренція (зміцнення впливу радіоаудиторії в Східній Європі, дебати між радянськими та американськими посадовцями з питань порушень прав людини); перетворення США на взірцеву легітимну модель держави, яка дотримується всіх міжнародних приписів із прав людини (підписання низки міжнародних пактів про права); “тиха дипломатія”; сприяння формуванню неурядових громадських об’єднань та підтримка їх діяльності з метою популяризації демократичних цінностей; медійна підтримка правозахисних ініціатив та поширення інформації серед громадськості недемократичних країн; міжнародна дискусія, а головне – активна участь у Гельсінському процесі.

Така риторика свідчила більше про ідеалістичне трактування принципу прав людини у зовнішній політиці США, аніж про його прикладне значення. Тож політика захисту прав людини в роки президенства Дж. Картера дорівнювалася дотриманню правових норм, втілених в міжнародних договорах та конвенціях та розповсюджувалася рівною мірою на всіх суб'єктів міжнародних відносин. Втім, не меншої ваги команда Дж. Картера надавала очевидним результатам, наприклад, розглядала збільшення єврейської еміграції як важливу ознаку зрушень радянської поведінки. Тому права людини неодноразово виступали предметом торгу в інших напрямках американсько-радянських відносин. Однак уже наприкінці каденції адміністрації Дж. Картера політики прав людини, яка передбачала універсальну реалізацію гуманітарних принципів, увійшла в протиріччя з національними інтересами США.

Ще під час передвиборної кампанії команда наступника Дж. Картера на посаді президента, представника республіканської партії Р. Рейгана, керуючись неоконсервативною критикою щодо поверховості підходу демократів до ключових цінностей демократії та прав людини, виступала за перегляд концептуальних положень зовнішньої політики Білого дому. У результаті адміністрація Р. Рейгана відвела правозахисному вектору зовнішньополітичної стратегії Вашингтона завдання структурних трансформацій “незахідних” суспільств, зокрема радянського, що означало їх політичну трансформацію в бік західної моделі демократії. Адміністрація Р. Рейгана ототожнювала права людини з національними інтересами, а останні з демократичними трансформаціями у світі. Задля її досягнення було розроблено дворівневу політику щодо СРСР. У короткотерміновій перспективі виконавча влада визначила за мету акцентувати політику на конкретних порушеннях прав людини радянським режимом шляхом поєднання публічної та “тихої дипломатії” на рівні приватних зустрічей. У довгостроковій перспективі – сприяння розвитку демократичних інститутів, через забезпечення політичної підтримки демократичних елементів у СРСР та інших країнах. Таким чином, акцент на політичних та громадянських правах перетворив кампанію США з прав людини на спосіб залучення до мирного ідеологічного суперництва з Радянським Союзом, доповнивши та посиливши геостратегічне спрямування зовнішньої політики Сполучених Штатів. Такої позиції дотримувалась і адміністрація наступного президента-республіканця Дж. Г. В. Буша.

Саме тому президентські адміністрації республіканців не змінювали риторику щодо прав людини стосовно СРСР у відповідь на короткострокові зрушення в радянській внутрішній політиці. Водночас, незважаючи на гучну антирадянську риторику, Р. Рейган прийняв гнучкий порядок денний розвитку американсько-радянських відносин, зокрема підписував угоди про співпрацю з

Москвою і без помітного поліпшення ситуації з дотриманням прав людини в СРСР. Таким чином, політика прав людини фактично опинилася над іншими напрямками американсько-радянських відносин, оскільки успішність її втілення мало корегувалася з розвитком міждержавних відносин.

Внаслідок політичних змін в Радянському Союзі, які відбувалися в рамках перебудови, адміністрація Дж. Г. В. Буша фактично зняла питання прав людини з порядку денного зустрічей на вищому рівні та уникала відкритих викликів, спрямованих на конфронтацію з Москвою. Для міжнародної дискусії щодо дотримання прав людини в СРСР Вашингтоном була сформована нова комплексна політична програма – “формування нової Європи”, утвердження вільних виборів і політичного плюралізму. На практиці ж Білий дім приділяв значну увагу питанню національностей у СРСР, підтримував відцентрові та етнічні рухи.

Хоча політика США з прав людини у роки президенства як демократа Дж. Картера, так і республіканців Р. Рейгана та Дж. Г. В. Буша мала багато спільних рис: підняття питання про права людини до рівня міжнародної політики і дипломатії; створення неурядових демократичних інститутів; залучення міжнародних організацій, таких як НБСЄ; співпраця з транснаціональними акторами. Однак помітними є й відмінності підходів адміністрацій до місця політики прав людини у американсько-радянських відносинах. Так, адміністрація Дж. Картера запроваджувала універсальну кампанію, спрямовану як на держави-суперники, зокрема СРСР, так і на залежні від США авторитарні режими. На противагу члени адміністрації Р. Рейгана та Дж. Г. В. Буша вважали, що саме існування комуністичних режимів відкидає можливість міжнародного консенсусу з питання прав людини. Тому в 1980-ті – на початку 1990-х рр. традиційне розуміння прав людини було адаптовано до потреб американської зовнішньої політики та національних інтересів США. У концепції республіканців правам людини відводилась роль засобу ідеологічної конкуренції з СРСР, який впливав на

внутрішню легітимність радянського режиму. Таким чином, циклічність чинника прав людини в американській зовнішньополітичній стратегії щодо Радянського Союзу не пов'язана зі змінами партійної належності керівництва США а спричинена комплексом взаємовпливів з іншими прагматичними задачами зовнішньої політики. Це свідчить про тяглість правозахисного концепту американської зовнішньополітичної стратегії. Адже в результаті проведеного аналізу документальної бази, нами було визначено, що чинник прав людини був характерний для адміністрацій обох політичних партій. Головною ж відмінністю була публічна риторика та методи досягнення.

Хоча Вашингтон не був автором принципу поваги прав людини у Гельсінському Заключному акті, але, піднявши цей прапор наприкінці 1970-х рр., він повністю скористався Гельсінським процесом як найбільш успішним міжнародно-політичним майданчиком останньої чверті ХХ ст. Гельсінський Заключний акт для багатьох у світі став символом боротьби за повагу до прав людини в умовах комуністичних режимів у СРСР та країнах Східної Європи. Зміна концепції зовнішньої політики США за президенства Дж. Картера спричинила активізацію американської дипломатії в рамках Гельсінського процесу в напрямку проблематики прав людини. Ініційовані делегаціями США дискусії на зустрічах представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі створили прецедент і тим самим сприяли легітимації міжнародного обговорення питання про виконання Радянським Союзом та його союзниками гуманітарних положень Заключного акта. У керівництва Сполучених Штатів та політичного істеблішменту переважала точка зору, що головна цінність Гельсінського процесу полягає в максимально критичному публічному обговоренні становища дотримання прав людини в СРСР та країнах Східної Європи. У легітимації міжнародного зацікавлення правами людини важливу роль відіграли правозахисні неурядові організації. Ми вважаємо, що ефективність

цього міжнародного майданчика полягала в значному публічному резонансі та залучені широкій аудиторії. Однак відсутність механізмів контролю над виконанням рішень НБСЄ була одним із чинників, що гальмував отримання прямого результату – реального покращення ситуації з дотримання прав людини в державах, які погодились з умовами Гельсінського акта. Втім, глобалізація питання порушення прав людини нанесла удар міжнародному іміджу Радянського Союзу, стала поштовхом до реформування внутрішньої політики СРСР, що розпочалося в середині 1986 р. і внаслідок структурних трансформацій завершилось його розпадом у 1991 р.

Відзначимо, що на початку 1990-х рр., з початком краху СРСР, політика мирного ідеологічного протистояння, котра базувалась на захисті прав людини, була успішно реалізована та досягнула своєї мети – процес перетворення радянського політичного режиму та радянського суспільства увійшов до незворотної фази, що означало появу перспективи трансформації в бік західної моделі демократії. Такий розвиток подій відповідав інтересам американської держави, яка зуміла створити потужний ідеологічний фон демократичного дискурсу для легітимації традиційних зовнішньополітичних інтересів США.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Документи:

1. A conspiracy of morons: the CFR Project 1980s [Електронний ресурс]. // Executive intelligence review. – May 15, 1979. – Vol. 6. – № 19. – Режим доступу до ресурсу: http://www.larouchepub.com/eiw/public/1979/eirv06n19-19790515/eirv06n19-19790515_042-a_conspiracy_of_morons_the_cfr_p.pdf.
2. A conversation with Michael Novak and Richard Schifter: human rights and the United Nations: held on April 3, 1981. – Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1981. – 25 p.
3. A critique of the United States Department of State's country reports on human rights practices for 1979: a report of the Lawyers Committee for International Human Rights – New York: Americas Watch Committee, The Helsinki Watch Committee and the Lawyers Committee for International Human Rights, 1980. – 405 p.
4. Aragon J. White House Memorandum for Hamilton Jordan, Subject: Human Rights, on the ineffectiveness of White House human rights policy and inaction at embassy level / Joe Aragon [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img020.jpg>
5. A Thematic Survey of Documents of the Moscow Helsinki Watch Group. U.S. Helsinki Commission – Washington: U.S. G.P.O., 1981. – 35 p.
6. Action Memorandum from the Director of the Policy Planning Staff (Lake) to Secretary of State Vance. The Human Rights Policy: An Interim Assessment [Електронний ресурс]. – January 20, 1978. – Режим доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d105>.

7. Address Before a Joint Session of the Congress Reporting on the State of the Union [Электронный ресурс]. – 1982. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=42687>.
8. Address to Members of the British Parliament [Электронный ресурс]. – June 8, 1982. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42614&st=&st1>.
9. Ambassador A. Dobrynin's Conversation with Averell Harriman [Электронный ресурс]. – December 1, 1976. – Режим доступа до ресурсу: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112013.pdf?v=b0f0e53928efae351d2ae0343d9f50b>.
10. American Foreign Policy Basic Documents (1977-1980). – Washington: Department of State, 1983. – 1458 p.
11. American Foreign Policy Current Documents, 1984. – Washington: Department of State, 1986. – 1174 p.
12. American Foreign Policy Current Documents, 1982. – Washington: Department of State, 1985. – 1536 p.
13. Annual Report of Commission on Security and Cooperation in Europe for the Period Covering January 1 through December 31, 1986. 99 Congress, 2 session, 1986 – Washington: U.S. G.P.O., 1987. – 35 p.
14. Annual Report of Commission on Security and Cooperation in Europe for the Period Covering January 1, 1987 through December 31, 1988. 100 Congress, 1 st session, 1987 – Washington: U.S. G.P.O., 1987. – 186 p.
15. Annual Report of the Commission on Security and Cooperation in Europe Congress. For the Period Covering January 1, through December 31, 1985. 99 st session – Washington: U.S. G.P.O., 1985. – 35 p.
16. Basket Three, implementation of the Helsinki accords [microform]: hearings before the Commission on Security and Cooperation in Europe, Ninety-fifth Congress,

first session, on implementation of the Helsinki accords. – 15 v. – Washington: U.S. G.P.O., 1977-1981.

17. Belgrade Objectives. An informal summary of key questions and US policy at the meeting 1977-1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img051.jpg>

18. Biweekly update on Belgrade Conference (with description of Western efforts and Soviet strategy, and a consideration of future action) [Электронный ресурс]. – February 8, 1978. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>

19. Brzezinski Z. America in a Hostile World / Zbigniew Brzezinski // Foreign Policy. – 1976. – № 23 (Summer). – P. 65–96.

20. Brzezinski Z. Memorandum for the President [Электронный ресурс]. – February 14, 1977. – Режим доступа до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/zb_daily_2-14-77.pdf.

21. Brzezinski Z. Memorandum for the President. Weekly National Security Report №2 (26.02.1977), №3 (5.03.1977), №5 (8.03.1977) [Электронный ресурс] / Zbigniew Brzezinski. – Режим доступа до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/table_eng.html

22. Brzezinski Z. Memorandum of conversation between Ambassador Anatoliy Dobrynin and Zbigniew Brzezinski about the future relations between the Soviet Union and the US, terms of a SALT agreement and human rights issues [Электронный ресурс] / Zbigniew Brzezinski. – September 20, 1978. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img124.jpg> .

23. Brzezinski Z. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977-1981 / Zbigniew Brzezinski. – New York: Farrar, Strauss, Giroux, 1983. – 587 p.

24. Brzezinski Z. Memorandum for the President. The pending CSCE Belgrade Conference is expected to discuss human rights violations in the Soviet bloc, with

- parties preparing their strategies [Электронный ресурс] / Zbigniew Brzezinski. – March 15, 1977. – Режим доступа до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/zb_daily_3-15-77.pdf
25. Bush G. A Whole Europe, A Free Europe. Speech May 31, 1989 / George Herbert Walker Bush. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://voicesofdemocracy.umd.edu/bush-a-whole-europe-textual-authentication/>
26. Buwalda P. They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967-1990 / Petrus Buwalda. – Washington: Woodrow Wilson Center Press, 1997. – 320 p.
27. Carter J. Address Before the General Assembly. March 17, 1977. [Электронный ресурс] / Jimmy Carter. – 1977. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=7183>
28. Carter J. Keeping Faith: Memoirs of a President / Jimmy Carter. - New York: Bantam Books, 1995. – 640 p.
29. Carter J. Telegram to Eugene Gold, Chairman, National Conference on Soviet Jewry from Jimmy Carter on freedom of religion and free emigration [Электронный ресурс] / Jimmy Carter. – 1977. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img019.jpg>.
30. Carter J. Why not the Best? / Jimmy Carter. – Fayetteville: University of Arkansas Press, 1996. – 166 p.
31. Carter J., Vance C. Major Executive Statements on Behalf of Anatoliy Shcharanskiy (also touching on Alexander Ginzburg and others 16.07.1979). 13.06.1977, 08.07.1978, 14.07.1978 [Электронный ресурс] / Jimmy Carter, Cyrus Vance. – Режим доступа до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/table_eng.html

32. Carter J. Text of President's Address at Notre Dame on Foreign Policy [Электронный ресурс] / Jimmy Carter. – Режим доступа до ресурсу: <http://millercenter.org/president/carter/speeches/speech-3399>.
33. Carter's nomination speech, February 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.4president.org/speeches/carter1976>.
34. Carter's speech announcing his intention to run for the presidency [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.4president.org/speeches/carter1976announcement.html>.
35. Carter–Brezhnev Letters, January – February 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://astro.temple.edu/~rimmerma/Carter_Brezhnev_letters.htm
36. Commission on Security and Cooperation in Europe. Documents [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.osce.org/resources/documents>.
37. Congress and United States-Soviet relations: report of a conference between members of the U.S. Senate and delegates to the Supreme Soviet of the Soviet Union [...] to the Committee on Foreign Relations, United States Senate, November 1975. – Washington: U.S. G.P.O., 1975. – 43 p.
38. Country Reports for Human Rights Practices for 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984. – Washington: U.S. G.P.O., 1979-1984.
39. Country Reports on human rights practices for 1984: report submitted to the Committee on Foreign Affairs, U.S. House of Representatives and the Committee on Foreign Relations, U.S. Senate. – Washington: U.S. G.P.O., 1985. – 1453 p.
40. Country Reports on Human Rights Practices. Report Subcommittee on Foreign Relations, U.S. Senate and Commition Foreign Affairs, House of Repesantatives, by the Department of State, 97-th. Congress, First Session. – February 2, 1981. – Washington: U.S. G.P.O., 1981. – 1140 p.

41. Democratic Party Platform of 1976 [Электронный ресурс]. – July 12, 1976. - Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=29606>.
42. Executive orders [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/executive_orders.php.
43. Fitzpatrick C. The Moscow Helsinki Monitors: Their Vision, Their Achievement, The Price They Paid. May 12, 1976 – May 12, 1986 / Catherine Fitzpatrick. – New York: The US Helsinki Watch Committee, 1986. – 60 p.
44. Foreign Assistance Act of 1974. Public Law № 93-559. - December 30, 1974 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.govtrack.us/congress/bills/93/s3394/text>
45. Foreign Relation of the United States 1977-1980. Foundation of foreign policy / ed. Adam M. Howard. – Washington: U.S. G.P.O., 2014. – Vol. I. – 835 p.
46. Foreign Relation of the United States 1977-1980. Human Rights and Humanitarian Affairs / ed. Adam M. Howard. – Washington: U.S. G.P.O., 2013. – Vol. II. – 1241 p.
47. Foreign Relations of the United States, 1969-1976. – Vol. I -Foundations of Foreign Policy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v01/comp1>.
48. Foreign Relation of the United States 1977-1980. Soviet Union / ed. Adam M. Howard. – Washington: U.S. G.P.O., 2013. – Volume VI. – 973 p.
49. From Vienna to Helsinki: reports on the inter-sessional meetings of the CSCE process / prepared by the staff of the Commission on Security and Cooperation in Europe. – Washington: The Commission, 1992. – 190 p.
50. Goals and Objectives for the Next Eighteen Months. Briefing Memorandum from the Assistant Secretary of State for Human Rights and Humanitarian Affairs (Derian) to Secretary of State Vance. – October 22, 1979. – [Электронный ресурс]. – Режим

доступу до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d194>.

51. Goldberg A. Ambassador-at-large “Interim report on the Belgrade conference”, addressed to the President [Электронный ресурс] / Arthur Goldberg. – November 1977.

– Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img048.jpg>.

52. Goldberg A. Department of State Incoming Telegram “Belgrade CSCE: Ambassador Goldberg’s Human Rights Speech” [Электронный ресурс] / Arthur Goldberg. – November 09, 1977. – Режим доступа до ресурсу:

<http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img036.jpg>.

53. Human rights – Soviet Union: markup before the Committee on Foreign Affairs and its Subcommittee on Human Rights and International Organizations, House of Representatives, 97-th Congress, second session, February 3 and April 1. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – 52 p.

54. Human rights – Ukraine and the Soviet Union: hearing and markup before the Committee on Foreign Affairs and its Subcommittee on Human Rights and International Organizations, House of Representatives, 97-th Congress, first session, July 28, July 30, and September 17, 1981. – Washington: U.S. G.P.O., 1977. – 56 p.

55. Human rights [microform]: hearing before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Ninety-eighth Congress, first session, on the promotion and protection of human rights in Eastern Europe and the Soviet Union – Washington: U.S. G.P.O., 1983. – 198 p.

56. Human rights and other resolutions: hearings and markup before the Committee on Foreign Affairs and its Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the House of Representatives, 97-th Congress, second session, September 15 and 21, 1982. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – 36 p.

57. Human rights and the PRC. Memorandum from the Special Assistant to the President's Assistant for National Security Affairs (Inderfurth) to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) [Электронный ресурс]. – October 16, 1978. – Режим доступа до ресурса: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v13/d145>.
58. Human rights and U.S. foreign assistance [microform]: experiences and issues in policy implementation (1977-1978): a report prepared for the Committee on Foreign Relations, United States Senate / Foreign Affairs and National Defense Division. – Washington: U.S. G.P.O., 1979. – 196 p.
59. Human rights in U.S. foreign policy: six key questions in the continuing policy debate. - Washington: Library of Congress, Congressional Research Service, 1981. – 49 p.
60. Human rights in the U.S.S.R. Foreign Affairs Note. – Washington: U.S. Department of State, 1983. – 5 p.
61. Human rights in the world community [microform]: a call for U.S. leadership. Report. March 27, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – 54 p.
62. Human rights reports. Prepared by the Department of State in accordance with section 502(B) of the Foreign assistance act, as amended; submitted to the Subcommittee on Foreign Assistance of the Committee on Foreign Relations, United States Senate. – Washington: U.S. G.P.O., 1977. – 143 p.
63. Human rights strategy for Belgrade. A formal statement of US policy at the meeting 1977-1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img053.jpg>.
64. Human rights, European politics, and the Helsinki Accord: the documentary evolution of the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1973-1975 / ed. Igor I. Kavass, Jacqueline Paquin Granier, Mary Frances Dominick. – Buffalo, N.Y.: W.S. Hein, 1981. – Vol. I–VI. – 419 p.

65. Implementation of Congressionally Mandated Human Rights Provisions, 97-th Cong. 1-st session, 1981 / House Subcommittee on Human Rights and International Organizations. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – Vol. I. – 354 p.
66. Implementation of congressionally mandated human rights provisions: hearings before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 97-th Congress, first session. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – Vol.1. – 216 p.
67. Implementation of congressionally mandated human rights provisions: hearings before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 97-th Congress, first session. - Washington: U.S. G.P.O., 1982. – Vol. 2. – 353p.
68. Implementation of the final act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: findings and recommendations two years after Helsinki: report to the Congress of the United States / Commission on Security and Cooperation in Europe. – Washington: The Commission, 1977. – 230 p.
69. Implementation of the final act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: findings and recommendations five years after Helsinki: report. Submitted to the Congress of the United States by the Commission on Security and Cooperation in Europe / U.S. Helsinki Commission. – Washington: U.S. Helsinki Watch Committee, 1980. – 341 p.
70. Implementation of the Helsinki Accords. Ninth Semiannual Report. – Washington: U.S. Department of State, 1981. – 21 p.
71. Implementation of the Helsinki accords: hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe, Ninety ninth Congress, first session, human rights and the CSCE process. October 3, 1985. – Washington: U.S. G.P.O., 1986. – 79 p.
72. Implementation of the Helsinki Final Act, Fifteenth Semiannual Report. / U.S. State Department. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – 35 p.

73. Implementation of the Helsinki Final Act. TwentyThird Semiannual Report. - Washington: U.S. G. P. O., 1987. – 43 p.
74. International protection of human rights. The work of international organizations and the role of U.S. foreign policy / United States. Congress. House. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on International Organizations and Movements. - Washington, U.S. G.P.O., 1974. – 987 p.
75. International Protection of Human Rights: The Work of International Organizations and the Role of U.S. Foreign Policy, August–December 1973, 93rd Cong., 1st Sess. – Washington: U.S. G.P.O., 1977. – 987 p.
76. Interview with Jimmy Carter [Электронный ресурс] // CNN. - Cold War Series. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.cnn.com/SPECIALS/cold.war/episodes/19/interviews/carter/>.
77. Letter Brezhnev to Reagan. January 15, 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.thereaganfiles.com/19820115.pdf>
78. Letter House of Representatives to Reagan. October 1, 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/ronald_reagan.php
79. Letter Reagan to Brezhnev. June 16, 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.presidency.ucsb.edu/ronald_reagan.php
80. Letter Reagan to Chernenko. March 6, 1984 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.thereaganfiles.com/19840306.pdf>
81. Lipshutz B., Brzezinski Z. White House Memorandum: Meetings with Representatives of Citizens of Foreign Countries Relating to Human Rights Matters and Similar Situations. January 31, 1978 [Электронный ресурс] / B. Lipshutz, Z. Brzezinski. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img040.jpg>.

82. Madrid CSCE Negotiations, 1980-1981 / U.S. State Department. – Washington: United States Department of State, 1982. – 54 p.
83. Mandate for Leadership: Policy Management in a Conservative Administration. – Heritage Foundation, 1981. – P. 1093.
84. Memorandum from Carnes Lord to Richard V. Allen. Interim Policy on Human Rights. February 17, 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://reaganlibrary.archives.gov/archives/textual/smof/lordc.htm>
85. Memorandum from Paul B. Henze to Brzezinski. Dissidence in Eastern Europe and the USSR - Are We Doing Enough? Secret. April 17, 1980 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB391/docs/1980.04.17%20Are%20We%20Doing%20Enough.PDF>
86. Memorandum from Peter Tarnoff to Brzezinski Z. U.S. Government Initiatives on behalf of Human Rights in the USSR. April 17, 1980 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB391/docs/1980.04.17%20US%20Government%20Initiatives%20in%20Support%20of%20Human%20Rights%20in%20the%20USSR.PDF>
87. Memorandum from William Odom of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs. October 20, 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d82>.
88. Memorandum of Conversation, 20 November 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://endofcoldwarforum.org/sites/default/files/docs/reagan/MTG-1985-11-19-f.pdf>.

89. Memorandum of Conversation. Meeting with Foreign Minister Eduard Shevardnadze of the USSR [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://muse.jhu.edu/books/9786155211881>
90. Memorandum of Conversation. November, 20 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB172/Doc24.pdf>.
91. Memorandum of Conversation. The President’s Private Meeting with Gorbachev. December 7, 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB238/usdocs/Doc%2014%20\(Memcon%20Gorby%20Reagan%2012.08.87\).pdf](http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB238/usdocs/Doc%2014%20(Memcon%20Gorby%20Reagan%2012.08.87).pdf)
92. Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency. Human Rights. March 21, 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d25>.
93. Memorandum Shultz to Reagan “Reykjavik”. October 2, 1986 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB203/Document04.pdf>.
94. National Security Decision Directive-153 Instructions for Shultz-Gromyko Meeting in Geneva. January 01. 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD153.pdf>
95. National Security Decision Directive-160. Preparing for Negotiations with Soviet Union. January 24, 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD160.pdf>
96. National Security Decision Directive-165. Instructions for First Round of U.S. March 08, 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD165.pdf>

97. National Security Decision Directive-183. Meeting with Soviet Leader in Geneva. August 08, 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD183.pdf>
98. National Security Decision Directive-194. Meeting with Soviet Leader in Geneva: Themes and Perceptions. October 25, 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD194.pdf>
99. National Security Decision Directive-304. Organizing for the Moscow Summit. April 19, 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD304.pdf>
100. National Security Decision Directive-32. U.S. National Security Strategy. May 20, 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD32.pdf>
101. National Security Decision Directive-75. U.S. Relations with the USSR. January 17, 1983 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD75.pdf>
102. National Security Decision Directive-77. Management of Public Diplomacy Relative to National Security. January 14, 1983 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD77.pdf>
103. National Security Decision Directives-45. United States International Broadcasting. July 15, 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDDS/NSDD45.pdf>
104. Nomination of Elliott Abrams: hearing before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Ninety-seventh Congress, first session, on nomination of Elliott Abrams, of the District of Columbia, to be assistant secretary of state for

human rights and humanitarian affairs. November 17, 1981. – Washington: U.S. G.P.O., 1981 [i.e. 1982] – 27 p.

105. Nomination of Ernest W. Lefever to be an Assistant Secretary of State. February 20, 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=43436>

106. Nomination of Ernest W. Lefever: hearings before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Ninety-seventh Congress, first session, on nomination of Ernest W. Lefever, to be assistant secretary of state for human rights and humanitarian affairs, May 18, 19, June 4, and 5. – Washington : U.S. G.P.O., 1981. – 577 p.

107. Novak M., Schifter R. Speeches by the U.S. Delegation before the United Nations Commission on Human Rights / Michael Novak, Richard Schifter. // World Affairs. – 1980-1981. – Vol. 143. – №3. – P. 226–263.

108. Oral note after the meeting of Secretary of State with Zbigniew Brzezinski. Readiness to change relations between the USA and the USSR to the better by joint effort, importance of reducing arms race and signing a new SALT agreement. June 03, 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img085.jpg>

109. Oversight of the State Department's country reports on human rights practices for 1990 and human rights policy: hearing before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundred Second Congress, first session, February 26, 1991. - Washington: U.S. G.P.O. : 1991. – 116 p.

110. Personal message for Arthur Goldberg from the President, congratulating him on showing U.S. commitment to the Helsinki Final Act and Human Rights generally in Belgrade [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img033.jpg>

111. Political Party Platforms of Parties Receiving Electoral Votes: 1840-2012 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/platforms.php>.
112. Possible Human Rights Initiatives. Memorandum from Jessica Tuchman of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski). October 10, 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d80>.
113. Powell J. White House Memorandum on Soviet dissidents and making the Soviets aware of need for the USA to have domestic support of arms control initiatives, and visible progress on human rights would be helpful. February 21, 1977 /J. Powell. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img002.jpg>
114. President Carter's comments on the rough draft of PD-30 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/pddirectives/pd30.pdf>
115. President Reagan's First Inaugural Address. January 20, 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://reagan2020.us/speeches/First_Inaugural.asp
116. President Review Memorandum-17 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/prmemorandums/prm17.pdf>
117. President Review Memorandum-28 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/prmemorandums/prm28.pdf>
118. Public Papers of the President of the United States. Jimmy Carter, 1977-1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus?key=title;page=browse;value=j>

119. Public Papers of the President of the United States. Ronald Reagan, 1981-1989. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/publicpapers.html#.VhpciPntmko>
120. Reagan R. Interview with George Shultz. December 12, 2002 / Oral History Project [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://millercenter.org/scripps/archive/oralhistories/reagan>.
121. Reagan R. Speeche America's Purpose In The World [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://reagan2020.us/speeches/Americas_World_Purpose.asp
122. Reagan R .Remarks to Soviet Dissidents at Spaso House, Moscow, Soviet Union. May 30, 1988 / Ronald Reagan. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://reaganlibrary.archives.gov/>
123. Recent developments in U.S. human rights policy: hearings before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundredth Congress, second session, February 10 and 17, 1988. – Washington: U.S. G.P.O., 1988. – 214 p.
124. Remarks to Representatives of the Sister Cities International Program. - Helsinki Commission Report, Report: Progress in Perspective. – March 27, 1981. – [Электронный ресурс]. – Режим дуступу до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=43604>.
125. Renewing the U.S. Commitment to Human Rights. – Washington.: U.S. State Department, 1987. – 16 p.
126. Report on human rights practices in countries receiving U.S. aid [microform]: report. Submitted to the Committee on Foreign Relations, U.S. Senate, and Committee on Foreign Affairs, U.S. House of Representatives, by the Department of State, in accordance with sections 116(d) and 502B(b) of the Foreign assistance act of 1961, as amended. - Washington: U.S. G.P.O., 1979. – 706 p.

127. Republican Party Platform of 1980, July 15 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=25844>
128. Review of State Department country reports on human rights practices for 1981: hearing before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety-seventh Congress, second session. April 28, 1982. – Washington: U.S. G.P.O., 1982. – 149 p.
129. Review of the U.N. Commission on Human Rights: hearings before the Subcommittee on International Organizations and Movements of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety-third Congress, second session, June 18 and 20, 1974. – Washington: U.S. G.P.O., 1974. – 92 p.
130. Reykjavik Memcons October 12, 1986. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB203/Document11.pdf>.
131. Roosevelt F. The Four Freedoms. January 6, 1941 [Электронный ресурс]. / Franklin Delano Roosevelt. – Режим доступа до ресурсу: <http://americanrhetoric.com/speeches/fdrthefourfreedoms.htm>
132. Soviet detention of Andrei Sakharov: markup before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety-sixth Congress, second session. February 4, 1980. - Washington: U.S. G.P.O., 1980. – 31 p.
133. Soviet Jewry [microform]: hearing and markup before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs and the Commission on Security and Cooperation in Europe, House of Representatives, Ninety-eighth Congress, first session, on H. Con. Res. 63. June 23 and 28, 1983. - Washington: U.S. G.P.O., 1984. – 115 p.
134. Soviet Problems in the 1980s: Problems and Prospects [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000496802.pdf

135. Staff of the Commission on Security and Cooperation in Europe “The Right to Know, the Right to Act. Documents of Helsinki Dissent from the Soviet Union and Eastern Europe. Compiled and edited by the staff of the Commission on Security and Cooperation in Europe”. May 01, 1978 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img057.jpg>

136. Starr J. “White House Memorandum for: Robert Lipshutz re: Attendance at CSCE Strategy Meeting, Department of State, January 10, 1978” note summarizing the results of the meeting. January 11, 1978 [Электронный ресурс] / Joyce Starr. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img039.jpg>

137. Starr J. White House memorandum: Belgrade CSCE trip, February 15-24: observations and recommendations, addressed to Robert Lipshutz. March 03, 1978 [Электронный ресурс] / Joyce Starr. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img042.jpg>

138. Starr J. “White House Memorandum to: Robert Lipshutz re: Human Rights Policy and Coordination on the” conflict between various government agencies in re policy on human rights in the Soviet Union, with recommendations. June 06, 1978 [Электронный ресурс] / Joyce Starr. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img011.jpg>

139. State Department News Briefing. U.S. Secretary of State James Baker. September 4, 1991. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.c-span.org/video/?21026-1/state-department-news-briefing>

140. Statement on the Establishment of the Baltic States Service of Radio Liberty. November 18, 1983 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1983/111883a.html>

141. Status of U.S. human rights policy, 1987 [microform]: hearing before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One hundredth Congress, first session, February 19, 1987. - Washington: U.S. G.P.O., 1987. – 177 p.
142. Status Report on U.S. Policy on Human Rights. Briefing Memorandum from the Assistant Secretary of State for Human Rights and Humanitarian Affairs (Derian) to Secretary of State Vance. November 10, 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d87>
143. Telegram from Jimmy Carter to Union of Councils for Soviet Jews. September 14, 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/sso/148878/84/SSO_148878_084_13.pdf
144. Ten Years Later: Violations of the Helsinki Accords. – New York: U.S. Helsinki Watch Committee, 1985. – 329 p.
145. The American Presidency Project [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.presidency.ucsb.edu/index.php>.
146. The Belgrade Followup Meeting to the Conference on Security and Cooperation in Europe: a report and appraisal. Transmitted to the Committee on International Relations, U.S. House of Representatives by the Commission on Security and Cooperation in Europe. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – 105 p.
147. The Crisis of Democracy. On the Governability of Democracies. - New York, 1975 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.trilateral.org/download/doc/crisis_of_democracy.pdf
148. The Harris Survey. October 6, 1975 / The Polls: The Question of Confidence // The Public Opinion Quarterly. – 1976-1977. – Vol. 40. – № 4 (Winter) – P. 544-552.
149. The Helsinki Monitor Basket Three: “The Gluzman Case. About the formation of the Committee to Free Dr Semyon Gluzman and the proclamation of the 1978 as the

Year of Semyon Gluzman, with a short description of the case”. March 02, 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img056.jpg>

150. The Independent Peace Movement in the Soviet Union: Information booklet on the Moscow Group to Establish Trust between the USSR and the USA and its Affiliates; Who Believed: Helsinki monitors in the USSR / Amnesty International Report, 1983 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1000011983ENGLISH.PDF>

151. The Jackson-Vanik Amendment to the U.S.-Soviet Trade Bill, 1974 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: https://www.law.cornell.edu/topn/jackson-vanik_amendment

152. The Non-Governmental Community’s Recommendations for Strengthening U.S. Human Rights Policy. Briefing Memorandum from the Assistant Secretary of State for Human Rights and Humanitarian Affairs (Derian) to Acting Secretary of State Christopher. June 13, 1979 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d187>.

153. The Position of Soviet Jewry, 1983-1986: report on the implementation of the Helsinki Final Act since the Madrid Follow-Up Conference. – London: National Council for Soviet Jewry, 1986. – 88 p.

154. The Presidential Campaign of 1976. – Washington: U.S. G.P.O., 1978. – Vol. I. – 286 p.

155. The promotion and protection of human rights: hearing before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, One Hundred Second Congress, first session, February 28, 1991. – Washington: U.S. G.P.O.: 1991. – 69 p.

156. The Public Papers of the Presidents of The United States [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/>.

157. The Reykjavik File: Previously Secret U.S. and Soviet Documents on the 1986 Reagan-Gorbachev Summit [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB203/>
158. The Right to Know, the Right to Act: Documents of Helsinki Dissent from the Soviet Union and Eastern Europe. – Washington: U.S. G.P.O., 1978.– 127 p.
159. The Ronald Reagan Presidential Foundation and Library [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.reaganfoundation.org/>.
160. The Second Carter-Ford Debate. October 6, 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.debates.org/pages/trans76b.html>
161. Third semiannual report by the President to the Commission on Security and Cooperation in Europe: report submitted to the Committee on Foreign Relations, United States Senate. – Washington: U.S. G.P.O., 1977. – 34 p.
162. Toon M. Department of State Telegram “CSCE Approaches to Soviet Union and East” [Электронный ресурс] / М. Тоон. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img035.jpg>
163. Towards a Renovated International System. Typewritten text of the Trilateral Commission, 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://trilateral.org/file/14>
164. U.S. Helsinki Watch Committee: The First Fifteen Months. – New York: U.S. Helsinki Watch Committee, 1980. – 26 p.
165. U.S. human rights policy and review of the State Department's country reports on human rights practices for 1989: hearing before the Subcommittees on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundred First Congress, second session, February 21, 28, and March 14, 1990. – Washington: U.S. G.P.O., 1990.– 149 p.

166. U.S. human rights policy toward the Soviet Union: pre–summit assessment and update: hearings and markup before the Committee on Foreign Affairs and its Subcommittee on Human Rights and International Organizations, House of Representatives, One Hundredth Congress, second session, on H. Res. 455, May 4, 11, and 18, 1988. – Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1988. – 183 p.
167. U.S. human rights policy: hearings before the Subcommittee on Human Rights and International Organizations of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety–ninth Congress, second session, February 19 and 26, 1986. – Washington: U.S. G.P.O., 1986. – 65 p.
168. U.S. Policies on Human Rights and Authoritarian Regimes, 1974. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve03/d243>
169. U.S. President Gerald R. Ford addresses the assembly during the summit stage of the Conference on Security and Cooperation in Europe (Video). August 1, 1975. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://cscehistory.wordpress.com/ford/>
170. United States-Soviet relations [microform]: hearings before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Ninety–eighth Congress, first session. – Washington: U.S. G.P.O., 1983. – Vol I. – 90 p.
171. Vance C. Statement by Secretary of State Vance. Deletion on Soviet trials of dissidents and plans to bring them up at a meeting with Gromyko. July 08, 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img023.jpg>
172. Vance C. Statement on Orlov. Released at a press briefing, noon, 18.05.1978, copy to American Embassy and Consulate in USSR. May 01, 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img041.jpg>

173. Vienna to Helsinki: Reports on the Inter-Sessional Meetings of the CSCE Process. Report Prepared by the Staff of the U.S. Commission in Security and Cooperation in Europe - Washington: The Commission: 1992. – 190 p.
174. Андропов Ю. Про захоли протидії розвідувально–підривній діяльності спецслужб США серед “дисидентів” та націоналістів, 18 лютого 1977. Доповідь до ЦК КПРС [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.yale.edu/annals/sakharov/documents_frames/Sakharov_123.htm
175. Андропов Ю. Записка председателя КГБ при СМ СССР Ю. Андропова в ЦК КПСС о переписке Президента США Дж. Картера и А. Сахарова. (приложена копия перехваченного письма Картера от 05.02.1977). 09 февраля 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/table_rus.html
176. Винс Н., Винс П., Винс Е., Винс Е., Винс А. Письмо пятерых детей секретаря Совета церквей Евангельских христиан-баптистов политзаключенного Г. Винса к Президенту США Дж. Картеру с просьбой принять участие в судьбе их отца. Б.д., между 21.01.1977 и 16.03.1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://hr2.memo.ru/wiki/9204>
177. Всеобщая декларация прав человека, 10 декабря 1948 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights>
178. Договор между СССР и США об ограничении стратегических наступательных вооружений (ОСВ–II), 18 июня 1979 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/osv-2.txt>
179. Заявление для прессы пастора пятидесятников Н. Горетого с обращением к Президенту США Дж. Картеру, Комиссии по правам человека ООН и всем международным инстанциям по правам человека о помощи пятидесятникам с

выездом из СССР. 23 марта 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.mhg.ru/history/14B0199>

180. Заявление Президента США Дж. Картера в годовщину подписания Хельсинкского акта. 01 августа 1979 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/1-scan.jpg>

181. Конституция СРСР 1977 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>

182. Материалы XXVII съезда КПСС. Стенографический отчет – М.: Издательство политической литературы, 1986. – Т.1. – 655 с.

183. Московское совещание конференции по человеческому измерению СБСЕ: сборник научно-информационных материалов. Конференция по человеческому измерению. Московское совещание (1991). – М., [1992]. – Ч.1. – 87 с.; Ч.2. – 148 с.

184. Обращение А. Сахарова к Президенту США Дж. Форду и кандидату на пост Президента США Дж. Картеру о необходимости борьбы за права человека во всем мире. 11 октября 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/16-scan1.jpg>

185. Обращение духовного лидера адвентистов СССР В. Шелкова к Президенту США Дж. Картеру с просьбой выступить в защиту А. Гинзбурга, Ю. Орлова, А. Сахарова и других диссидентов. 23 февраля 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/3-scan1.jpg>

186. Обращение С. Зисельса к Президенту США Дж. Картеру в защиту арестованного брата автора-правозащитника И. Зисельса. 09 декабря 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/52-rus.doc>

187. Осадчий М. Автобиографическое письмо украинского политзаключенного, писателя М. Осадчего к американскому народу, Сенату и Президенту США Дж.

Картеру. 22 января 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/table_rus.html

188. Открытое письмо грузинского отказника И. Гольдштейна Президенту США Дж. Картеру, сенаторам, конгрессменам, ученым, всему народу США, в котором выражается несогласие с оценкой американского правительства о смягчении эмиграционной политики СССР в 1978 году. 29 января 1979 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/56-scan1.jpg>

189. Открытое письмо политзаключенного Г. Ушакова Президенту США Дж. Картеру с просьбой выступить в защиту политических узников в СССР. 02 апреля 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://hr2.memo.ru/wiki/10380>

190. Открытое письмо политзаключенного-священника В. Романюка Президенту США Дж. Картеру в поддержку политики Картера в области прав человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/7-scan1.jpg>

191. Письмо А. Сахарова к Президенту США Дж. Картеру в ответ на его письмо от 5 февраля 1977 г., с напоминанием о некоторых политзаключенных, нуждающихся в срочной помощи. 17 февраля 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/22-scan1.jpg>

192. Письмо А. Сахарова к Президенту США Дж. Картеру о положении с правами человека в СССР и Восточной Европе, с призывом продолжать усилия по освобождению политзаключенных, включает список имен политических узников в СССР, нуждающихся в срочном освобождении. 20 января 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/19-scan.jpg>

193. Письмо А. Сахарова к Президенту США Дж. Картеру с призывом выступить в защиту политзаключенного П. Рубана, осужденного за изготовление подарка американскому народу к 200-летию независимости США. 03 января 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/18-scan_mash.jpg
194. Письмо активистки еврейского эмиграционного движения М. Слепак к Президенту США Дж. Картеру с просьбой принять участие в судьбе семьи Слепаков. 10 июня 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/11-scan.jpg>
195. Письмо Дж. Картера к А. Сахарову со словами поддержки и уважения. 05 февраля 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/20-scan.jpg>
196. Письмо отказницы И. Макклеллан Президенту США Дж. Картеру о препятствиях, чинимых советскими властями в попытках выезда к мужу – американскому гражданину и с просьбой о помощи в воссоединении семьи. 31 декабря 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.mhg.ru/history/14B0199>
197. Письмо отказницы Э. Ильиной к Президенту США Дж. Картеру с просьбой помочь эмигрировать из СССР. 27 ноября 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/2-scan1.jpg>
198. Письмо пастора пятидесятников Н. Горетого к Президенту США Дж. Картеру с просьбой помочь эмигрировать из СССР [1977-1979] [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/15-scan.jpg>
199. Письмо политзаключенного П. Рубана Президенту США Дж. Картеру с призывом помочь соблюдению прав человека в СССР. 10 ноября 1977

[Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/94-rus.doc>

200. Резолюция 1235 (XLII) Экономического и социального совета. Вопрос о нарушении прав человека и основных свобод, включая политику расовой дискриминации и сегрегации и апартеида во всех странах, особенно в колониальных и других зависимых странах и территория, 6 июля 1967 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/523/42/IMG/NR052342.pdf?OpenElement>

201. Резолюция 1503 (XLVIII) Экономического и Социального Совета. Процедура рассмотрения сообщений о нарушении прав человека и основных свобод, 27 мая 1970 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/601/91/IMG/NR060191.pdf?OpenElement>

202. Репников В., Семенов В., Овчинников И., Гримм Ю., Гедра Ю. Письмо пяти бывших политзаключенных Президенту США Дж. Картеру и Конгрессу США с просьбой помочь покинуть СССР. 09 сентября 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/6-scan1.jpg>

203. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты / ред. О. Жидкова. – М.: Издательская группа Прогресс, 1993. – 768 с.

204. Телеграмма А. Сахарова Дж. Картеру с приветствием по поводу избрания Президентом США. 03 ноября 1976 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/17-scan.jpg>

205. Устав Организации Объединенных Наций, от 24 октября 1970 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.un.org/ru/documents/charter/>

206. Хельсинский Заключительный акт. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1 августа 1975 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>
207. Ходорович Т., Мальва Л., Любарский К. Письмо преемников арестованного распорядителя Русского Общественного Фонда помощи политзаключенным СССР А. Гинзбурга с просьбой защитить Фонд. 23 июня 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/5-scan1.jpg>
208. Христианская молодежь г. Москвы Письмо Президенту США Дж. Картеру с просьбой содействовать в создании Клуба христианской молодежи в Москве. 30 января 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/59-scan.jpg>
209. Частное письмо политзаключенного С. Глузмана Президенту США Дж. Картеру с одобрительным откликом на речь президента от 19.01.1977. 15 декабря 1977 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/table_rus.html

Мемуари та публікації у пресі:

210. Christopher W. Human Rights: An Important Concern of U.S. Foreign Policy / W. Christopher // Department of State Bulletin. – 1977. – P. 289–291.
211. Clark E. Russian Dissidents Debate on Détente / Ernest Clark // Dissent. – 1975, (Spring). – P. 116–118.
212. Fascell D. Did Human Rights Survive Belgrade / Dante Fascell // Foreign Policy. – 1978. – №31 (Summer). – P. 104–118.
213. Fascell D. The Helsinki Accord: A Case Study / Dante Fascell // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – Vol. 442. – 1979. – P. 69–76.

214. Kirkpatrick J. Dictatorships and Doublestandards / Jeane Kirkpatrick // Commentary. – 1979. – November. – P. 34–45.
215. Kissinger H. The Moral Foundations of Foreign Policy / Henry Kissinger // Department of State Bulletin – 1975. – Vol. 73. – № 161. – P. 164–179.
216. Lefever E. The Trivialization of Human Rights / Ernest Lefever // Policy Review. – 1978. – Winter. – P. 11–6.
217. Muskie E. The Foreign Policy of Human Rights / Edmund Muskie. – Washington: U.S. Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communications, Editorial Division. – 1980. – 3 p.
218. Muskie E. The President, the Congress, and Foreign Policy / Edmund Muskie. – Lanham : University Press of America, 1986. – 311 p.
219. Raines H. Reagan Stirs Flurry with Rights Remark / H. Raines // The
220. . – 1981. – May 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.nytimes.com/1981/05/01/world/reagan-stirs-flurry-with-rights-remark.html>
221. Reagan R. In His Own Hand: The Writings of Ronald Reagan That Reveal His Revolutionary Vision For America / Ronald Reagan. – New York: Simon & Schuster, 2001. – 576 p.
222. Reagan R. Ronald Reagan: An American Life / Ronald Reagan. – New York: Simon & Schuster, 1990. – 748 p.
223. Schultz J. Human Rights and the Moral Dimension of U.S. Foreign Policy, / J. Schulz. – Washington: U.S. Dept. of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, Editorial Division, 1984. – 5 p.
224. Schultz J. U.S.-Soviet relations in the context of U.S. foreign policy: June 15, 1983 / J. Schulz. – Washington: U.S. Dept. of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, Editorial Division, 1983. – 7 p.
225. The Moscow Trials // Newsweek. – 1978, 24 July. – P. 20–28.

226. Vance C. *Hard Choices: Critical Years in America's Foreign Policy* / Cyrus Vance. – New York: Simon and Schuster, 1983. – 541 p.
227. Vance C. *The Human Rights Imperative* / Cyrus Vance. // *Foreign Policy*. – 1986. – № 63 (Summer). – P. 3–19.
228. Громыко А. *Внешняя политика США: уроки и действительность. 60-70-е годы* / Анатолий Громыко. – М.: Международные отношения, 1978. – 302 с.
229. Добрынин А. *Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.)* / Анатолий Добрынин. – М.: Международные отношения, 2008. – 712 с.

Монографії та періодика:

230. Altshuler S. *From Exodus to Freedom: A History of the Soviet Jewish Movement* / S. Altshuler. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2005. – 213 p.
231. Altshuler S. Who are the “Refusenik”? A statistical and demographic analysis / S. Altshuler // *Soviet Jewish Affairs*. – 1988. – Vol. 18. – P. 3–15.
232. Apodaca C. *Understanding U.S. Human Rights Policy: A Paradoxical Legacy* / Clair Apodaca. – New York: Routledge, 2013. – 256 p.
233. Apodaca C. *U.S. Human Rights Policy and Foreign Assistance: A Short History* / Clair Apodaca // *Ritsumeikan International Affairs*. – 2005. – Vol.3. – P. 63–80.
234. Arat Z. *Democracy and Human Rights in Developing Countries* / Zehra F. Kabasakal Arat. – London: Lynne Rienner Publishers, 1991. – 219 p.
235. Baehr P. *Non-governmental Human Rights Organisations in International Relations* / Peter R. Baehr. – New York: Palgrave Macmillan, 2009. – 198 p.
236. Bauer J. *The Challenge to International Human Rights* / Joanne Bauer // *Constructing Human Rights in the Age of Globalization*, [ed. by M. Monshipouri,

- K. Mahmood, N. Englehart, A.J. Nathan, K. Philip]. – New York: ME Sharpe, 2003. – 258 p.
237. Bloomfield L. From Ideology to Program and Policy: Tracking the Carter Human Rights Policy / Lincoln Bloomfield // *Journal of Policy Analysis and Management*. – 1982. – №1. – P. 1–12.
238. Bloomfield L. The Carter Human Rights Policy: A Provisional Appraisal / Bloomfield Lincoln. – Cambridge, Mass.: Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology, 1981. – 59 p.
239. Broosk S., Wohlforth W. Power, Globalization and the End of the Cold War: Reevaluating a Landmark Case for Ideas / S. Broosk, W. Wohlforth // *International Security*. – 2000-2001. – Vol. 25. – №. 3 (Winter). – P. 5–53.
240. Brownlee E., Graham H. The Reagan Presidency: Pragmatic Conservatism and Its Legacies / E. Brownlee, H. Graham // *Presidential Studies Quarterly*. – 2004. – Vol. 34. – № 4 (December). – P. 907–910.
241. Buckley W. Human Rights and Foreign Policy: A Proposal / W. Buckley // *Foreign Affairs*. – 1998. – Vol. 58. – № 4 (Spring). – P. 775–796.
242. Caldwell D. American-Soviet Relations: From 1942 to the Nixon-Kissinger Grand Design (Contributions in Political Science) / Dan Caldwell. – Westport: Greenwood Press, 1981. – 300 p.
243. Carleton D., Stohl M. The Foreign Policy of Human Rights: Rhetoric and Reality from Jimmy Carter to Ronald Reagan / D. Carleton, M. Stohl // *Human Rights Quarterly*. – 1985. – № 7. – P. 205–229.
244. Carleton D., Stohl M. The Role of Human Rights in U.S. Foreign Assistance Policy: A Critique and Reappraisal / D. Carleton, M. Stohl // *American Journal of Political Science*. – 1987. – № 31. – P. 1002–1018.

245. Carleton D., Stohl M., Johnson S. Human rights and US Foreign Assistance from Nixon to Carter / D. Carleton, M. Stohl, S. Johnson // *Journal of Peace Research*. – 1984. – Vol. 21. – № 3 (September). – P. 215–226.
246. Cesarini P., Hertel S. Missing Our Comparative Advantage? / P. Cesarini, S. Hertel // *Human Rights Frontier. International Studies Review*. – 2009. – № 11. – P. 46–62.
247. Clark E. Russian Dissidents Debate on Détente / E. Clark // *Dissent*. – 1975. – Spring. – P. 116–118.
248. Claude R., Weston B. Human Rights in the World Community / Richard Pierre Claude, Burns H. Weston. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006. – 543 p.
249. Cohen R. Human Rights Decision-Making in the Executive Branch: Some Proposals for a Coordinated Strategy / Roberta Cohen // *Human Rights and American Foreign Policy* [ed. Kommers D., Loescher G.] - Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1979. – P. 217–221.
250. Cohen S. Conditioning US Security Assistance on Human Rights Practices American / Stephen B. Cohen // *Journal of International Law*. – 1982. – Vol. 76. – Issue 2 (April). – P. 246–279.
251. Cohen W. The Cambridge History of American Foreign Relations. America in the Age of Soviet Power, 1945-1991 / W. Cohen. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 284 p.
252. Dean R. Contacts with the West: The Dissidents' View of Western Support for the Human Rights Movement in the Soviet Union / R. Dean // *Universal Human Rights*. – 1980. – Vol. 2. – № 1 (January–March). – P. 47–65.
253. Dobson A. The Reagan Administration, Economic Warfare, and Starting to Close Down the Cold War / A. Dobson // *Diplomatic History*. – 2005. – Vol. 29. – № 3 (June). – P. 531–556.

254. Donnelly J. *International Human Rights: A Regime Analysis* / J. Donnelly // *International Organization*. – 1986. – Vol. 40. – № 3 (Summer). – P. 599–642.
255. Donnelly J. *Universal Human Rights in Theory and Practice* / J. Donnelly. – N.Y.: Cornell University Press, 2003. – 296 p.
256. Falk R. *Ideological Patterns in the United States Human Rights Debate: 1945 – 1978* / Richard Falk // *The Dynamics of Human Rights in U.S. Foreign Policy* [ed. by Natalie Kaufman]. – New Bru (USA), London (UK): Transaction Books. – 1981. – P. 29–51.
257. Farer T. *The United Nations and Human Rights: More than a Whimper, Less Than a Roar* / Tom J Farer // *Human Rights Quarterly*. – 1987. – Vol. 9. - № 4 (Fall). – P. 550–586.
258. Feingold H. “Silent No More”: *Saving the Jews of Russia* / Henry L. Feingold // *The American Jewish Effort, 1967-1989*. – N.Y.: Syracuse University Press, 2007. – 368 p.
259. Fischer B. *Reagan and the Soviets: Winning the Cold War?* In W. Elliot Brownlee and Hugh Davis Graham / ed. *The Reagan Presidency: Pragmatic Conservatism and Its Legacies*. Lawrence: University of Kansas Press, 2003. – P. 298–301.
260. Fischer B. *The Reagan Reversal: Foreign Policy and the End of the Cold War* / Beth A. Fischer. – Columbia: University of Missouri Press, 2000. – 193 p.
261. *Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses* / ed: R. Vincent. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 296 p.
262. Forsythe D. *American Foreign Policy and Human Rights: Rhetoric and Reality* / D. Forsythe // *Universal Human Rights*. – 1980. – Vol. 2. – № 3. – P. 35–53.

263. Forsythe D. Congress and Human Rights in U.S. Foreign Policy: The Fate of General Legislation / D. Forsythe // *Human Rights Quarterly*. – 1987. – № 9. – P. 382–404.
264. Forsythe D. Human Rights and International Relations / D. Forsythe. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002. – 370 p.
265. Forsythe D. Human Rights and U.S. Foreign Policy: Two Levels, Two Worlds / D. Forsythe // *Political Studies*. – 1995. – №43. – P. 111–130.
266. Forsythe D. Human Rights and World Politics / D. Forsythe. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1993. – 316 p.
267. Forsythe D. Human Rights in a Post Cold War World / D. Forsythe // *World Affairs*. – 1991. – №15 (Summer). – P. 55–69.
268. Forsythe D. Human Rights in U.S. Foreign Policy: Retrospect and Prospect / D. Forsythe // *Political Science Quarterly*. – 1990. – № 105. – P. 435–454.
269. Fosdick D. Staying the Course: Henry M. Jackson and National Security / D. Fosdick. – Seattle: University of Washington Press, 1987. – 206 p.
270. Fraser D. Freedom and Foreign Policy / David Fraser // *Foreign Policy*. – 1977. – № 26 (Spring). – P. 140–156.
271. Freidbert P. Human Rights Unbound: Carter's Human Rights Policy Reassessed / P. Freidbert // *Presidential Studies Quarterly*. – 1989. – № 19 (Fall). – P. 705–716.
272. Friedman M., Chernin A. A Second Exodus: The American Movement to Free Soviet Jews / Murray Friedman, Albert D. Chernin. – Hanover, London: Brandeis University Press, 1999. – 265 p.
273. Gaddis J. Now We Know: Rethinking Cold War History / John Lewis Gaddis. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 423 p.
274. Gaddis J. Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security during the Cold War / John Lewis Gaddis. – New York: Oxford University Press, 2005. – 502 p.

275. Galey M. Congress, Foreign Policy, and Human Rights. Ten Years After Helsinki / M. Galey // *Human Rights Quarterly*. – 1985. – № 7. – P. 33–51.
276. Garthoff R. *Detente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan* / Raymond L. Garthoff. – Washington: Brookings Institution Press, 1994. – 1187 p.
277. Garthoff R. *The Great Transition: American–Soviet Relations and the End of the Cold War* / Raymond L. Garthof. – Washington: Brookings Institution Press, 1994. – 848 p.
278. Gould-Davies N. Rethinking the Roles of Ideology in International Politics during the Cold War / Nigel Gould-Davies // *Journal of Cold War Studies*. – 1999. – Vol. 1 (Winter). – P. 90–109.
279. Guihot N. *Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order* / Guihot N. – New York: Columbia University Press, 2005. – 274 p.
280. Gupta Sanjay *Dynamics of Human Rights in the US Foreign Policy* / Sanjay Gupta. – New Delhi: Northern Book Centre, 1998. – 270 p.
281. Hancock J. *Human Rights and U.S. Foreign Politics* / J. Hancock. – London: Routledge Research in Human Rights, 2007. – 226 p.
282. Hargrove E. *Jimmy Carter as President: Leadership and the Politics of the Public Good* / Erwin C. Hargrove. – Louisiana: Louisiana State University Press, 1988. – 244 p.
283. Hartmann H. *US Human Rights Policy under Carter and Reagan, 1977-1981* / H. Hartmann // *Human Rights Quarterly*. – 2001. – Vol. 23 (2). – P. 402–430.
284. Heaps D. *Human rights and U.S. foreign policy: the first decade, 1973-1983* / David Heaps. - N.Y.: American Association for the International Commission of Jurists. - 1984. – 57 p.

285. Helsinki, Human Rights, and European Security: Analysis and Documentation / ed. by V. Mastny. – Durham: Duke University Press, 1986. – 416 p.
286. Henkin L. The United States and the Crisis in Human Rights / Louis Henkin // Virginia Journal of International Law. –1974. – № 4 (Summer). – P. 597–625.
287. Heraclides A. Security and Cooperation in Europe: the Human Dimension, 1972-1992 / Alexis Heraclides. – London and New Yourk: Routledge, 2014. – 236 p.
288. Hoffmann S. Reaching for the Most Difficult: Human Rights as a Foreign Policy Goal / Stanley Hoffmann // Daedalus. – 1983. – Vol. 112. – № 4: Human Rights. – P. 19–49.
289. Hoffman S. Requiem / Stanley Hoffman // Foreign Policy. – 1979. – Vol. 38. - Spring. – P. 3–20.
290. Horvath R. The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation, and Radical Nationalism in Russia / R. Horvath – New York: Routledge Curzon, 2005. – 304 p.
291. Human Rights and American Foreign Policy / ed. Donald P. Kommers, Gilbert D. Loescher. – Notre Dame: Notre Dame University Press, 1979. – 320 p.
292. Hunt M. Ideology and U.S. Foreign Policy / Michael H. Hunt. – New Haven: Yale University Press, 1987. – 237 p.
293. Jacoby T. Reagan's Turnaround on Human Rights / T. Jacoby // Foreign Affairs. – 1986. – №64 (Summer). – P. 1066–1086.
294. Juviler P. Freedom's Ordeal: The Struggle for Human Rights and Democracy in Post-Soviet States / Peter Juviler. – Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2010. – 312 p.
295. Kampelman M. Reflection on the Madrid CSCE Review Conference / M. Kampelman // A Game For High Stakes. Lessons learned in negotiating with Soviet Union. – Cambridge: Ballinger, 1986. – P. 84–109.

296. Karns M., Mingst K. *The United States and Multilateral Institutions: Patterns of Changing Instrumentality and Influence* // Margaret P. Karns, Karen A. Mingst. – London and New Yourk: Routledge, 2003. – 384 p.
297. Kaufman R. *The Bureau of Human Rights during the Carter Administration* / Robert G. Kaufman // *Historian*. – 1998. – Vol. 61. – Issue 1 (September). – P. 51–66.
298. Kaufman R. *The First Principles of Ronald Reagan's Foreign Policy. The Heritage Foundation's First Principles Series* [Электронный ресурс] / Robert G. Kaufman. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.heritage.org/research/reports/2011/11/the-first-principles-of-ronald-reagans-foreign-policy>
299. Kengor P. *The Crusader: Ronald Reagan and the Fall of Communism* / P. Kengor. - New York: HarperCollins, 2006. – 432 p.
300. Kennan G. *Morality and Foreign Policy* / G. Kennan // *Foreign Affairs*. – 1985-1986. – №64. – P. 205–218.
301. Kenneth H. *Cold War Chronology: Soviet–American Relations 1945-1991* / Hill L. Kenneth. – Washington: Congressional Quarterly Books, 1993. – 362 p.
302. Keys B. *Congress, Kissinger, and the Origins of Human Rights Diplomacy* / Barbara Keys // *Diplomatic History*. – 2010. – Vol. 34. – №. 5, (November). – P. 823–851.
303. Keys B. *Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s* / Barbara Keys. – Cambridge: Harvard University Press, 2014. – 362 p.
304. Klinberg F. *Cyclycal Trends in American Foreign Policy Moods: The Unfolding of America's World Role* / F. Klinberg. – Lanham.: University Press of America, 1983. – 208 p.

305. Kline E. The Helsinki Process: A Balance Sheet / Edward Kline // The Fifth International Sakharov Hearing: Proceedings [ed. Allan Wynn]. – London: A. Deutsch, 1986. – P. 182–183.
306. Korey W. Human Rights and the Helsinki Accords: Focus on U.S. Policy / William Korey. – New York: Foreign Policy Association, 1983. – 64 p.
307. Korey W. Human Rights NGOS: The Power of Persuasion / William Korey // Ethics and International Affairs. – 1999. – №13. – P. 152–175.
308. Korey W. The Promises We Keep: Human Rights, the Helsinki Process, and American Foreign Policy / William Korey. – New York: St. Martin's Press, 1993. – 518 p.
309. Kotlowski D. Bringing Human Rights Home: A History of Human Rights in the United States (review) / D. Kotlowski // Human Rights Quarterly. – 2012. – Vol. 34. – № 4 (November). – P. 1218–1220.
310. Levin N. The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival / Nora Levin. – New York: New York University Press, 1988. – 560 p.
311. Liang-Fenton D. Implementing U.S. Human Rights Policy: Agenda, Policies, and Practices / Debra Liang–Fenton. – Washington: United States Institute of Peace Press, 2004. – 499 p.
312. Lindsay James M. Congress and the Politics of U.S. Foreign Policy / James M. Lindsay. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. – 280 p.
313. Maresca J. To Helsinki: The Conference on Security and Cooperation in Europe, 1973 – 1975 / John Maresca. – Durham: Duke University Press, 1985. – 530 p.
314. Mastny V. Helsinki, Human Rights, and European Security: Analysis and Documentation / Vojtech Mastny. – Durham: Duke University Press, 1986. – 389 p.
315. Maynard E. The Bureaucracy and Implementation of US Human Rights Policy / Edwin S. Maynard // Human Rights Quarterly. – 1989. – Vol. 11. – № 2 (May). – P. 175–248.

316. McMahon R. Making Sense of American Foreign Policy during the Reagan Year / Robert J McMahon. // *Diplomatic History*. – 1995. – Vol. 19. – № 2 (Spring). – P. 39–41.
317. Mower G. Human Rights and American Foreign Policy: The Carter and Reagan Experiences / Glenn Jr. Mower. – New York, 1987. – 7 p.
318. Moynihan D. The Politics of Human Rights / David Moynihan // *Commentary*. – 1977. – August. – P. 19–26.
319. Muravchik J. The Uncertain Crusade: Jimmy Carter and the Dilemma of Human Rights Policy / Joshua Muravchik. – Lanham: Hamilton Press, 1986. – 264 p.
320. Nickel J. Making Sense of Human Rights: Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights/ James W. Nickel. – Berkeley: University of California Press, 1987. – 253 p.
321. Nomas D. Human Rights Ideas, the Demise of Communism, and the End of the Cold War / Daniel Nomas // *Journal of Cold War Studies*. – 2005. – Vol. 7. – № 2 (Spring). – P. 110–141.
322. Paul J. A. NGOs, Civil Society, and Global Policy Making / J. A Paul. - New York: Global Policy Forum, 1997. – 315 p.
323. Peterson C. Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West / C. Peterson. - New York: Routledge, 2011. – 294 p.
324. Peterson C. The Carter Administration and the Promotion of Human Rights in the Soviet Union, 1977-1981 // *Diplomatic History*. – 2013. – Vol. 38. – Issue 3 (June 20). – 2013. – P. 628–656.
325. Poe S. Human Rights and Economic Aid Allocation under Ronald Reagan and Jimmy Carter / Steven C. Poe // *American Journal of Political Science*. – 1992. – №36. – P. 47–67.

326. Roi Y. *The Struggle of Soviet Jews Emigration* / Yaccov Roi. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 472 p.
327. Romano A. *Detente, Entente or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union* / A. Romano // *Diplomatic History*. – 2009. – Vol. 33. – № 4 (September). – P. 703–722.
328. Romano A. *Detente, Entente, or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union* / Angela Romano // *Diplomatic History*. – 2009. – Vol. 33. – № 4 (September). – P.703–722.
329. Schick K. *Beyond Rules: A Critique of the Liberal Human Rights Regime* / K. Schick // *International Relations*. – 2006. – Vol. 20. – P. 321–327.
330. Schlesinger A. *Human Rights and the American Tradition* / Arthur M. Schlesinger // *Foreign Affairs*. – 1978. – №57. – P. 503–526.
331. Schmitz D., Walker V. *Jimmy Carter and the Foreign Policy of Human Rights: The Development of a Post-Cold War Foreign Policy* / David F. Schmitz, Vanessa Walker // *Diplomatic History*. – 2004. – Vol. 28. – P. 113–143.
332. Schoultz L. *The Carter Administration and Human Rights* / Larz Schoultz // *Human Rights and Basic Needs in the Americans* [ed. by Margaret E. Cramaban]. – Washington: Woodstock Theoretical Center. Georgetown Univ. Press. – 1982. – P. 303–305.
333. Schulman M. *Toward a Western Philosophy of Coexistent* / M. Schulman // *Foreign Affairs*. – 1973. – October. – P. 31–57.
334. Schweizer P. *Reagan's War: The Epic Story of His Forty-Year Struggle and Final Triumph Over Communism* / P. Schweizer. – New York: Doubleday, 2002. – 372 p.
335. Sklar H. *Trilateralism: The Trilateral Commission and Elite Planning for World Management* / Holly Sklar. – Boston: South End Press, 1980. – 604 p.

336. Slezkine P. From Helsinki to Human Rights Watch: How an American Cold War Monitoring Group Became an International Human Rights Institution / P. Slezkine // *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism and Development*. – 2014. – Vol. 5. – № 3 (Winter). – P. 345–370.
337. Snyder S. The CSCE and the Atlantic alliance: Forging a new consensus in Madrid / Sarah B. Snyder // *Journal of Transatlantic Studies*. – 2010. – Vol. 8. – № 1 (March). – P. 56–63.
338. Spanier J., Hook S. *American Foreign Policy Since World War II* / J. Spanier, S. Hook. – Washington: CQ Press, 2009. – 465 p.
339. Steiner H., Alston P. *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals* / Henry Steiner, Philip Alston. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 1497 p.
340. Stern P. *Water's Edge: Domestic Politics and the Making of American Foreign Policy* / Paula Stern. – Westport: Greenwood, 1979. – 265 p.
341. Stohl M., Carleton D., Johnson S. *Human Rights and U.S. Foreign Assistance from Nixon to Carter* / Michael Stohl, David Carleton, Steven E. Johnson // *Journal of Peace Research*. – 1984 – Vol. 21. – P. 215–226.
342. Strong R. *Working in the World: Jimmy Carter and the Making of American Foreign Policy* / Robert A. Strong. – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2000. – 304 p.
343. Stuckey M. *Jimmy Carter, Human Rights, and the National Agenda* / Mary E. Stuckey. – College Station: Texas A&M University Press, 2008. – 232 p.
344. Suri J. *Detente and Human Rights: American and West European Perspectives on International Change* / Jeremi Suri // *Cold War History*. – 2008. – Vol. 8. – № 4 (November). – P. 527–545.

345. Thomas D. Human Rights Ideas, the Demise of Communism, and the End of the Cold War / Daniel Thomas // *Journal of Cold War Studies*. – 2005. – №7 (Spring). – P. 110–141.
346. Thomas D. The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism / Daniel Thomas. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – 308 p.
347. Tucker R. Reagan's Foreign Policy/ R. Tucker // *Foreign Affairs*. – 1988-1989. – №68. – P. 1–27.
348. Ulam A. Dangerous Relations: The Soviet Union in World Politics, 1970-1982 / Adam B. Ulam. – New York: Oxford University Press, 1983. – P. 83–144.
349. Van der Veen A. Reframing the Purpose of U.S. Foreign Aid: The Impact of Carter's Emphasis on Human Rights / A. Maurits van der Veen. – Athens: Department of International Affairs University of Georgia, 2009. – 281 p.
350. Vincent R. J. Human Rights and International Relations/ Raymond John Vincent . – Cambridge University Press, 1986. – 186 p.
351. Vogelesang S. American Dream, Global Nightmare: The Dilemma of U.S. Human Rights Policy / Sandy Vogelsang. – NY: W.W. Norton and Company, 1980. – 320 p.
352. Walker B. Moscow Human Rights Defenders Look West: Attitudes Towards US Journalists in the 1960s and 1970s. / Barbara Walker // *Kritika*. – 2008. – Vol. 9. – № 4 (Fall). – P. 905–927.
353. Walts K. Foreign Policy and Democratic Politics / K.Walter. – Boston: Little Brown, 1991. – 561 p.
354. Wallace R. Human Rights in the World Community: Issues and Action / Rebecca M. Wallace // *Human Rights Quarterly*. – 2007. – Vol. 29. – № 4 (November). – P. 1129–1131.

355. Westad O. Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory / Odd Arne Westad. – London: F. Cass, 2000. – 382 p.
356. Westad O. The Fall of Detente: Soviet–American Relations During the Carter Years / Odd Arne Westad. – Oslo: Scandinavian University Press, 1997. – 367 p.
357. Абдулаев М. И. Права человека: историко–сравнительный анализ / М. И. Абдулаев. – СПб.: С.–Петербург. ун–т, 1998. – 283 с.
358. Алексеева Л. Инакомыслие в СССР: Опыт статистического анализа / Людмила Алексеева // СССР: Внутренние противоречия. – Нью-Йорк: Издательство Чалидзе (Chalidze Publications), 1983. – Вып.8. – С. 5–61.
359. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР / Л. Алексеева. – Вильнюс; Москва: Весть, 1992. – 350 с.
360. Андрусяк Т. Теорія держави і права / Т. Андрусяк. – Львів: Фонд «Право для України», 1997. – 380 с.
361. Баталов Э. Американская политическая мысль XX в. / Э. Баталов. – М.: Прогресс–Традиция, 2014. – 616 с.
362. Баталов Э., Малашенко И., Мельвиль А. Идеологическая стратегия США на мировой арене / Э. Баталов, И. Малашенко, А. Мельвиль. – М.: Международные отношения, 1985. – 232 с.
363. Бергем К. Введение в права человека / Кнут Бергем, Гуннар Карлсен, БеатаСлюдал. – Осло: Норвежский Хельсинский комитет по правам человека, 2003. – 121 с.
364. Билищенко И., Шавров В. Лицемерная политика США в области прав и свобод человека // Международная жизнь. – 1981. – № 3. – С. 61–72.
365. Васильева М. Зарубіжна допомога в системі пріоритетів зовнішньої політики США / М. Васильева. – К.: Фенікс, 2011 – 176 с.
366. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / текст и коммент.: А. Макаров, Н. Костенко, Г. Кузовкин. – М.: МХГ, 2006. – 282 с.

367. Внешняя политика США в американской политологии / упоряд.: А. И. Уткин. – М.: АН СССР, Ин-Т США и Канады, Наука, 1987. – 206 с.
368. Гаврилов В. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека / В. Гаврилов // Московский журнал международного права. – 1995. – № 4. – С. 24–37.
369. Гартхофф Р. Почему возникла “холодная война” и почему она закончилась? // Международная жизнь. – 1992. – № 3-4. – С. 124–133.
370. Гольцман К. Генеза та структура дискурсу про права людини в американській зовнішній політиці у 70–х. – 80–х. рр. XX ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 45. – С. 640–645.
371. Грищенко Т. З. Бжезинський і зміни у зовнішньополітичних настановах адміністрації Дж. Картера в 1978 р. / Т. Грищенко // Історичний журнал : наукове громадсько-політичне видання. – № 5. – С. 25–36.
372. Грищенко Т. Збігнєв Бжезинський як критик зовнішньополітичної стратегії республіканських адміністрацій (перш. пол. 1970-х рр.) / Т. Грищенко // Записки історичного факультету. – 2003. – Вип.13. – С. 206–215.
373. Грищенко Т. Політика захисту прав людини в ідейно–політичній стратегії США на світовій арені: джерела , мета, еволюція (1977-1980 рр.) // Український історичний журнал. – 1987. – № 9. – С. 124–131.
374. Грищенко Т. Біля витоків тристоронньої стратегії: Збігнєв Бжезинський і початковий етап діяльності Тристоронньої комісії / Т. Грищенко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2003. – С. 255–258.
375. Дашкевич А. Принципові засад зовнішньополітичної стратегії США: від Трумена до Рейгана / А. Дашкевич. – К.: НАН України, Інститут світової економіки та міжнародних відносин, 1996. – 73 с.

376. Донеллі Дж. Права людини в міжнародній політиці / Дж.Донелі. – Л.: Кавалія, 2004 – 280 с.
377. Егорова Н. Новая история “холодной войны” в современных зарубежных исследованиях // Новая и новейшая история. – 2009. – №4. – С. 116–129.
378. Загорский А. Хельсинский процесс: переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, 1972-1991 гг. / А. Загорский. – М.: Права человека, 2005. – 447 с.
379. Иванов Ю. Конгресс США и внешняя политика. Возможности и методы влияния (1970-1980 гг.) / Ю. Иванов. – М.: Наука, 1982. – 212 с.
380. Карташкин В. Права человека: международная защита в условиях глобализации / В. Карташкин. – М.: НОРМА, 2009. – 288 с.
381. Кокошин А. США: за фасадом глобальной политики. Внутренние факторы формирования внешней политики американского империализма на рубеже 80-х годов / А. Кокошин. – М.: Политиздат, 1981. – 367 с.
382. Кокошин А. США в системе международных отношений 80-х гг. / А. Кокошин. – М., 1984. – 303 с.
383. Кокошин А. Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ / А. Кокошин, А. Богатуров (отв. ред.). – М., 2005. – 432 с.
384. Кошаровский Ю. Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе / Юлий Кошаровский. – Израиль: Иерусалим, 2007. – Т. 3. – 396 с.
385. Лазутова М. Права человека: история и современность / М. Лазутова. – М., 1992. – 264 с.
386. Мальков В. Россия и США в XX веке: очерки истории международных отношений и дипломатии в социокультурном контексте / В. Мальков. – М.: Наука, 2009. – 495 с.

387. Матковская О. К вопросу о разработке республиканской администрацией подхода к советско–американским отношениям (1968-1974) // Американский ежегодник. – 1979. – С. 9–28.
388. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека // Московский журнал международного права. – 1995. – № 4. – С. 24–37.
389. Місюк І. Інституційне забезпечення громадянської дипломатії США // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Вип. 25. – С. 124–129.
390. Мовчан А. Права человека и международные отношения / А. Мовчан. – М.: Наука, 1982. – 144 с.
391. Никитин А. Эволюция американского глобализма: Идеиная борьба в США по вопросу о роли Америки в мире. / А. Никитин. - М.: Наука, 1987. – 126 с.
392. Никонов В. Республиканская партия на президентских выборах 1976 г. / В. Никонов // Политические партии США в новейшее время. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 213–230.
393. Общая теория прав человека / Под ред. Е.. Лукашевой. – М.: Норма; ИНФРА-М, 2011. – 560 с.
394. Овинников Р. Зигзаги внешней политики США: от Никсона до Рейгана / Р. Овинников. – М.: Политиздат, 1986. – 398 с.
395. От Хельсинки до Будапешта: история СБСЕ/ОБСЕ в док., 1973-1994: сб. док.: в 3 т. / Стокгольм. ин-т исслед. проблем мира, Рос. акад. наук, ин-т Европы; сост.: О. В. Лазебникова [и др.]. – М.: Наука, 1996. – Т. 1: 1973-1990. – 383 с.
396. Печатков В., Манькин А. История внешней политики США / В. Печатков, А. Манькин. – М.: Международные отношения, 2012. – 672 с.
397. Подлесный П. Американские концепции отношений с СССР / П. Подлесный – М.: Наука, 1980. – 183 с.

398. Попова Е. Американский Сенат и внешняя политика 1969-1974 / Е. Попова. – М.: Наука, 1978. – 232 с.
399. Права человека как фактор стратегии устойчивого развития / отв. ред. Е. Лукашева. – М.: НОРМА, 2000. – 320 с.
400. Рогов С. Советский Союз и США: поиск баланса интересов / С. Рогов. – М.: Международные отношения, 1989. – 344 с.
401. Современное политическое сознание в США / отв. ред.: Ю. Замошкин, Э. Баталов. – М.: Наука, 1980. – 446 с.
402. Согрин В. Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца 20 в. / В. Согрин. – М.: Взгляд, 1995. – 456 с.
403. Согрин В. Права человека в США: декларации и действительность [Текст]: к 200-летию американской конституции / В. Согрин. – Москва: Знание, 1987. – 64 с.
404. Тихонов А. Права человека во внешней политике США: 1970-1990 гг. / А.Тихонов. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1991. – 24 с.
405. Уилсон Дж. Американское правительство / Дж. Уилсон. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 509 с.
406. Чернищенко С. Политика США в области прав человека, слова и дела / С. Чернищенко – М.: Международные отношения, 1985. – 57 с.
407. Ширяев Б. Внешняя политика США. Принципы, механизмы, методы. Курс лекций / Б. Ширяев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – 438 с.
408. Шлезингер-младший А. Права человека и американская традиция // Циклы американской истории. [пер. с англ. закл. ст. В. И. Терехова]. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 692 с.
409. Шлепаков А. США: современная внешнеполитическая мысль: анализ концепций американской политологии 80-х гг./ А. Шлепаков. – О.: Логос, 1992. – 236 с.

Дисертації та автореферати

410. Finch R. A Dialog on Human Rights: America's Policy Malers and the Soviet Dissistnt Movements, 1956-1976. Thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park in partial fulfillment of the requirement for the degree of Master of Arts / Robert James Finch. – Maryland: Prince George's County. – 2012. – 153 p.
411. Hirsch J. The Gateway: The Soviet Jewry Movement, the Right to Leave, and the Rise of Human Rights on the International Stage / J. Hirsch // Senior Thesis Essay. – Columbia: Columbia University, Department of History. – 2010. – 367 p.
412. Грушова А. Проблеми захисту прав людини в діяльності ООН. Автореферат дис. ... канд. політ. наук: 23.000.04 / А. Грушова. – К., 2004. – 23 с.
413. Дашкевич А. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: [Текст]: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Андрій Дашкевич. Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 1998. – 450 с.
414. Рижков М. Доктринальний вимір стратегій зовнішньої політики США: від стримування до глобальної демократизації [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Микола Рижков. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. – 401 с.
415. Худолій А. Публічний дискурс у зовнішньополітичній діяльності президентів США (1945-2012 рр.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / А.Худолій. НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – Київ, 2013 . – 36 с.
416. Шевченко О. Механізм формування і реалізації зовнішньої політики США і СРСР (історико-юридичне порівняльне дослідження) [Текст] : автореф. дис. ... д-

ра юрид. наук: 12.00.01 / Олександр Шевченко. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 48 с.

417. Широков О. Принципы формирования политики "защиты прав человека" США и механизм ее реализации на международной арене в конце 60-х – 70-е годы XX века (Ист. аспекты пробл.): [Текст] дис. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Олег Широков. Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского – Нижний Новгород, 2001. – 280 с.